

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КЎЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РЎДАКӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891.550+371.01

ТКБ: Тоҷ + 74.200

А - 14

АБДУЛМАЦИДЗОДА МАНУЧЕҶР АБДУЛМАЦИД

**ИНСОГАРОӢ ВА ТАРБИЯИ ИНСОНИ КОМИЛ ДАР ОСОРИ
ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ ВА ТАТБИҚИ ОН ДАР ТАЪЛИМУ
ТАРБИЯИ НАСЛИ НАВРАСУ ҶАВОН ДАР
ШАРОИТИ МУОСИР**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои педагогӣ
аз рӯйи ихтисоси 5.3.1 – Педагогикаи умумӣ, таърихи
педагогика ва таҳсилот**

**Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои
педагогӣ, дотсент
Иброҳимов Г.**

КЎЛОБ – 2026

М У Н Д А Р И Қ А

МУҚАДДИМА	3
БОБИ 1. АҲКОРИ ПЕДАГОГӢ ДАР ЭҶОДИЁТИ ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ	25
1.1. Осори Ҷалолиддини БалхӢ ва инъикоси афкори педагогӢ дар он.....	25
1.2. Таҳлили арзишии масъалаи инсон дар осори Ҷалолиддини БалхӢ	51
Хулосаи боби 1.....	76
БОБИ 2. АҲАМИЯТИ АҲКОРИ ПЕДАГОГИИ ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ ОИД БА ИНСОНГАРОӢЙ ВА ИНСОНИ КОМИЛ ДАР ТАРБИЯИ НАСЛИ НАВРАСУ ҶАВОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	79
2.1. Моҳият ва аҳамияти ахлоқ дар осори Ҷалолиддини БалхӢ.....	79
2.2. Таҳлили афкори педагогии Ҷалолиддини БалхӢ дар бораи инсонгаройӢ, инсони комил ва таъсири онҳо ба рушди илми педагогикаи миллӢ.....	107
Хулосаи боби 2	135
БОБИ 3. ТАКМИЛ ВА ТАТБИҚИ АНДЕШАҲОИ ПЕДАГОГИИ ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ ДАР БОРАИ ИНССОНГАРОӢЙ ВА ИНСОНИ КОМИЛ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ	140
3.1. Такмили технологияи таълиму тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӢ дар заминаи афкори педагогии Ҷалолиддини БалхӢ оид ба инсонгаройӢ ва инсони комил.....	140
3.2. Татбиқи андешаҳои педагогии Ҷалолиддини БалхӢ дар бораи инссонгаройӢ ва инсони комил дар раванди таълиму тарбияи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӢ.....	169
Хулосаи боби 2.....	192
ХУЛОСА	196
РӢЙХАТИ АДАБИЁТ	203

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Маълум аст, ки дар анъанаи педагогикаи ҷаҳонӣ аввал ақидаҳои муайяни педагогӣ ба миён омада, мавриди муҳокима қарор гирифта, қабул гардидаанд ва минбаъд танҳо дар асоси ҳадафҳои педагогӣ (бо мақсади татбиқи онҳо) ислоҳоти мувофиқ гузаронида шудааст.

Ба ибораи дигар гӯем, пеш аз ҳама рӯйдоду ҳодисаҳоеро, ки дар ҳаёти воқеӣ ба ин ё он тарз зухур мекунад, фаҳмидан лозим буд, бояд дарк карда мешуд, ки системаи тарбияи насли наврасро чӣ тавр тағйир додан мумкин аст, то ки ҷавонон ба он бомуваффақият мутобиқ шаванд, сипас дар бораи роҳҳои дигаргунсозии раванди педагогӣ фикру мулоҳизаҳо пешниҳод намуда ва муҳокима карда, танҳо пас аз ин мебоист ислоҳот амалӣ карда шавад. Зиёда аз ин, ғояҳо ҳар қадар асоснок инкишоф ёфта бошанд, ислоҳоти соҳаи таҳсилот ҳамон қадар бомуваффақият татбиқ мешавад. Маҳз ҳамин тавр, бо тақия ба ақидаҳои аз ҷиҳати назариявӣ асосноки педагогӣ ҳамчун шакли ифодаи тафаккури инкишофёфтаи «аз гузашта ба оянда» педагогика дар давраҳои минбаъда пайваста ташаккул ёфтааст.

Аксари олимони барҷастаи гузашта бар он андешаанд, ки таълиму тарбия, пеш аз ҳама, барои ба наслҳои оянда омӯзонидани усулҳои расидан ба мақсадҳои мушаххаси зиндагӣ зарур аст, аз ин рӯ, арзиши ғояҳоро истифодаи амалии онҳо муайян мекунад. Дар баробари ин, давраи умре, ки инсон онро ба омӯзиш бахшидааст, худ барои дарки ҷаҳони умумӣ, бунёди низоми муносибатҳои байни фард ва ҷомеа, ки на танҳо ба арзишҳои фарҳангии мавҷуда (аз насл ба насл гузаранда), балки ба афзалиятҳои арзишҳои ҷомеаи замони худ асос ёфтааст, аҳамияти калидӣ дорад. Яъне ниёз ба дониши зарурӣ дар ҳар як маврид аз ҷониби ҳар як фард дар шароити мушаххас ташаккул меёбад, зеро муассисаи таълимӣ як ҷузъи ҷомеа аст, ки барои ташаккули шахсияти шахрванди кишвар ва шахсияти ҷаҳон бояд бо тамоми қисмҳои дигар ҳамкориҳо дошта бошад. Шаҳсе, ки аз чунин муассиса мебарояд, бояд на танҳо манзараи илмӣ оламро дарк карда тавонад, балки

маҳорати ҳамкориву муносибати мутақобила бо дигар аъзоёни ҷомеа, ба манфиати кишвар ва шаҳрвандони худ, истифода бурдани нерӯи шахсии худ, ки маҳз барои ифшои он тарбия пешбинӣ шудааст, доро бошад.

Инсоният дар тӯли садсолаҳои таърихӣ аз насл ба насл интиқол додани урфу одатҳо, қоидаҳои бунёди муносибатҳо дар ҷомеаи муайяни миллӣ, фарҳанги он, ахлоқ, арзишҳои ахлоқию маънавӣ ва ғайраро бо усулҳои муайяни санҷидашуда, аз ҷумла бо роҳи истифода бурдани идеяҳои тарбияи халқӣ дар асоси таҷрибаи таърихии гурӯҳи этникии муайян омӯхтааст. Бо вучуди ин, бо рушди усулҳои муоширати фарҳангии байналмилалӣ ва ҷаҳонишавии минбаъда маълум шуд, ки тақя ба фарҳанги миллӣ бешубҳа кофӣ нест, дар ҷаҳон шумораи зиёди фарҳангҳои дигар мавҷуданд, ки бидуни ҳамкорӣ бо онҳо мавҷудияти минбаъдаи инсоният ғайриимкон аст.

Албатта, дар марзаи аввал давлатҳои пешрафта ва қудратманди дорои иқтисодии идеологӣ ва ҳарбӣ меистанд, барои барқарор кардани ҳукмронӣ дар ҷаҳон кӯшиш мекарданд, вале бо гузашти вақт маълум гардид, ки хувияти миллию фарҳангиро қомилан сарқӯб кардан ғайриимкон аст – бо ин ё он тарз хувияти миллии халқҳои мазлум боиси фурӯпошии империяҳо ва сустшавии пешравии ҷанги нав ва сустшавии ногузири ҷаҳон мегардад. Аз ин рӯ, инсоният маҷбур аст роҳҳои ҳамзистии осоишта ва ҳамкориҳои умумичаҳонӣ дар асоси ҳамкориҳои мутақобила, воридшавӣ ва ғанӣ гардонидани фарҳангҳои миллиро ҷустуҷӯ намояд, чунки гуногунрангии онҳо дар назари аввал боиси саргардонӣ, боиси пессимизми муайян, ноумедӣ ва ғайра гардида, бо зухуроти муайяни рафтори манфӣ ҳамроҳӣ мекунад.

Дар баробари ин, дар ҷомеаи ҷаҳонӣ имкони муттаҳидсозии инсоният дар заминаи арзишҳои умумибашарӣ ва идеалҳои ахлоқӣ, ки муқаррар намудани онҳо ҳамчун як меъёри эътирофшуда ба инсоният имкон медиҳад барои оянда пешгӯйҳои мусоид фароҳам оварад, беш аз пеш эътимоди қавӣ пайдо мекунад.

Маълум аст, ки файласуфон ва мутафаккирони барҷастаи гузашта дар замони худ ба дарки хусусият ва усулҳои ташаккули шахсияти қомилу

идеалӣ машғул шуда, инчунин дар бораи тарбияи ин гуна шахс, бовар кунондан ба зарурати ташаккули нафси худ ва худшиносии ахлоқӣ ғояҳо таҳия кардаанд. Яке аз чунин мутафаккироне, ки мо дар ин таҳқиқот ба мероси ғании эҷодии ӯ муроҷиат мекунем, Ҷалолиддини Балхӣ мебошад.

Осори адабии бузургтарин шоири ориф то ҳол мунтазири пажӯҳишгари бодиккату кунҷков аст, зеро кайҳо боз дар ҷаҳон танҳо осори тарҷумашудаи ӯ маҳбубияти беандоза пайдо кардааст, вале чи қадаре аз онҳо ҳоло маъруф нестанд, барои тафсир душворфаҳманд, бо вучуди он аҳамияти камтаре надоранд ва ҳанӯз бефоида боқӣ мондаанд?

Инак, таваччуҳи моро, пеш аз ҳама, андешаи ӯ дар бораи инсонӣ комил ҷалб намудааст, зеро он ба як қатор масъалаҳои фалсафие, ки дар тамоми таърих инсониятро ба ташвиш овардааст, бевосита алоқаманд мебошад ва бевосита бо дарки маъноӣ мавҷудияти тамоми башарият ва алаҳхусус инсонӣ алоҳида алоқаманд буда, на камтар аз ҳама, интиҳоби стратегияи педагогӣ ояндаи тамаддун ба он вобаста аст.

Дугунагии (духӯрагии) табиати инсон (мабдаи «ҳайвонӣ» ва «илоҳӣ»), озодии ирода (дараҷаи пешакӣ муайян кардани ҳастӣ ё мавҷудияти интиҳоби озод ва мувофиқан масъулият барои аъмоли худ) ҳамчун шартҳои ҷудонашавандаи мавҷудияти насли башар, афзалияти шахсӣ ва иҷтимоӣ ҳангоми бунёди фазои зиндагӣ, нақши фард дар таърих ва ғайраву ҳоказо – ҳамаи ин саволҳо на танҳо намояндагони илмҳои гуманитарӣ, аз файласуфу омӯзгор то адیبон, балки ҳар як фардро то ҳол ба ташвиш меоварад, баҳусус дар марҳалаҳои гардиши таърихи шахсии ӯ, вақте маълум мешавад, ки кӯшишҳои мураббӣёну устодон, ки дар як вақт кӯдакро ба зарурати анҷом додани корҳои ахлоқӣ бовар кунонданӣ буданд ва, пеш аз ҳама, дар бораи манфиати умумӣ фикр мекарданд, самарани худро дод ва ҳоло мо бо мушкили худ рӯ ба рӯ мешавем, хулоса мебарорем, ки қисме аз хайрияти худро ба хотири хайрияти умум қурбон кунем ё аз пешомади ҷинояти эҳтимоли сарфи назар кунем, бигузorem он содир шавад ва бечазо бимонад.

Мафҳуми «инсонии комил» ба ин маъно, ки Балхӣ низ барои расидан бар он саҳм гузоштааст, яъне ифодагари шахсест, ки дар рӯйи замин зиндагӣ карда, бо талошҳои худ, тавассути панду насиҳатҳои шайх (устод) тавонист нерӯи маънавии қалбу ботини худро, рӯҳи худро инкишоф диҳад, ба ҳалқаи орифони тасаввуф аз ҷониби Ҳусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ, ки иттиҳоди мекард «Худованд дар ҳар як хислати офаридааш аён аст»; «Ба маҳбубам ман бо чашми дил нигоҳ кардам ва ӯ аз ман пурсид, ки: «Ту кистӣ?» ва ман ҷавоб додам, ки : «Туям», ворид карда шудааст.

Вале, он бо саъю талошҳои фақеҳи (теологи) араб аз, ба истилоҳ, “Испанияи мусалмонӣ”-и Ибни Аъробӣ, “бузургтарин шайх”-и тасаввуф, дар китоби асосии ӯ “Ваҳиҳо”, ки навиштани онро дар ҷараёни сафараш ба Макка оғоз кардааст, амиқтар таҳия гардидааст. Ал-Инсон-ул-комил («Инсонии комил») тибқи таълимоти онтологии Ибни Аъробӣ мақоми ноибии Худо дар рӯйи заминро дорад, аммо ба маънои васеътар ин истилоҳ метавонад ҳар мусалмони содиқро, ки қисми зиёди вақти худро ба корҳои диниву маърифатӣ бахшида, тибқи қонунҳои шариат умр ба сар мебарад ва ба таври кофӣ ба сатҳи баланди рӯҳоният ноил гаштааст, тавсиф кунад.

Ҳамчунин, барои дарки маънои истилоҳи «инсонии комил» ҳамчунон рисолаи боз яке аз намояндагони бузурги тасаввуф Азизуддини Насафӣ ба унвони «Ал-Инсон ал-Комил» («инсонии комил» - асар айнан чунин номгузорӣ гардидааст), аҳамияти бузург дорад. Дар рисола моҳияти пайравӣ кардани чунин шахс ба роҳи ворид гардидан ба моҳияти маърифати ҳақиқати илоҳӣ тавассути шариат (итоати қонунҳо), тариқат (ибодат, самт, роҳ) барои дарки Ҳақ, ки ки бидуни маърифати маънавӣ ғайриимкон буда, ба хайрхоҳон ва муъминон ато карда мешавад, асоснок гардидааст.

Роҳи камолоти маънавии инсон ин қадар кашол намеёфт, агар нафси заминӣ, «ҳайвонӣ» намебуд, ки он зерин таъсири васвасаҳои дунявӣ қарор дошта, дар пайи он будан метавонад моҳияти фаноиро аз хоҳиши маърифат кардан ва ба камолоти маънавӣ расидан дур созад. Омӯзиши авлавиятҳои маънавӣ ва ҷисмонӣ, табиати онҳо, вобастагӣ ва зиддиятҳои байниҳамдигарӣ

ханӯз ба анҷом нарасидааст ва шояд дар тӯли асрҳои зиёд тафаккури файласуфонро банд кунад. Воқеан, Балхӣ дар ин кор саҳми арзандае гузоштааст ва аз ин рӯ, омӯзиши афкори ӯ имрӯз барои рушди илми педагогикаи ҷаҳонӣ аҳамияти хоса дорад, зеро ӯ бисёр талош кардааст, то дар осори адабиаш далелҳои равшане пайдо кунад, ки ба ҳамзамононаш бешак манфиат нишон диҳанд, то ки худӣ майлу хоҳиши пайравӣ дар дилшон ҳаваси дарки маърифати Худоӣ таъолоро оварад.

Илми муосир воқеӣ будани майлу хоҳиши инсонро ба худшиносӣ, яъне таҳқиқи хусусиятҳои зеҳнии худ, хислатҳои шахсӣ, доираи мақсаду талаботи худӣ ӯ эътироф мекунад, яъне ҳама он чизеро, ки дар замони Балхӣ тақдирӣ сарнавишти пешбинӣ намудаи Худованд барои мавҷудӣ инсон дар якҷоягӣ бо ниятҳои ҷисмонӣ ӯ ба ҳисоб мерафт. Имрӯз ин равандҳо мавриди омӯзиши як қатор илмҳо, аз психология то педагогика, қарор гирифтааст. Олимоне, ки дар ҷорҷӯбаи педагогика ва илмҳои ҷомеашиносӣ фаъолият мекунанд, дар асоси натиҷаҳои ин пажӯҳиш консепсияҳои ташаккули низоми таълиму тарбияро бо мақсади татбиқи талаботи ҷомеа ба тарбияи худӣ ҳамон “инсонӣ комил” дар тафсири муосири ин мафҳум таҳия карда истодаанд, ки он бе таъна ба замина ва таҷрибаи таърихӣ ниятнамона имконнопазир аст.

Аммо, дар айни замон намоёндагони ҷомеаи омӯзгорӣ тоҷик, инчунин қишри босаводи тамоми ҷомеаи муосири тоҷик бо ақидаҳои педагогӣ мутафаккири барҷастаи миллии худ хеле кам ошно ҳастанд, огоҳӣ онҳо аз осори Балхӣ танҳо бо дарки сатҳӣ аз ашъори ӯ, бо истинод ба маводи фолклорӣ ва баъзе маълумотҳои умумӣ дар бораи тарҷумаи ҳоли ӯ маҳдуд аст. Чунин ҳолат ба назари мо ғайри қобили қабул ба назар расида, мубрамияти проблемаи зарурати омӯзиши амиқи ақидаҳои асосии педагогӣ осори мутафаккири барҷастаро муайян мекунад. Бояд зикр кард, ки аксари чунин ақидаҳои педагогӣ дар муайян намудани самти рушди тамоми низоми маорифи Тоҷикистон, ки бидуни таъна ба ҳувияти миллии дар пояи ба истилоҳ

«педагогикаи халқӣ» ташаккулёфта ба таври муассир фаъолият карда наметавонанд, нақши асосӣ мебозанд.

Пеш аз ҳама, ақидаҳои педагогӣ, ки ба мо аз Чалолӣдини Балхӣ расидааст, маҷмуи усулҳои ҳамкориҳои педагогӣи устод/мураббӣ ва шогирдро пурратар намуда, ин ҳамкориро боварибахш ва пурсамар гардонидани метавонанд. Илова бар ин, Балхӣ бо рӯй овардан ба чунин сарчашмаи ғании маънӣ, аз қабилҳои фолклори шифоӣ ва мусиқӣ тавонист зарурати кӯшиши ҳар як шахсро барои ба даст овардани донишҳои нав, тавсеаи ҷаҳонбинии худ, дарки асосҳои маҳорати муайян ва азхуд кардани чунин намунаҳои рафтори ҷомеа, ки ба ҳамзистии осоишта ва ташаккули шароити мусоиди тарбия (ба истилоҳи ҳозиразамон муҳити таълим) барои рушди ҳаматарафа ва камолоти ҳар як инсон, ҳар як аъзои ҷомеа мусоидат менамоянд, ба таври возеҳ баён кунанд.

Асари асосии мутафаккир «Маснавии маънавӣ» яке аз муътабартарин китобҳои тасаввуф маҳсуб мешавад, ки ба инсоният роҳи расидан ба ягона ҳадафи шоистаи мавҷудияти худ дар рӯи замин – шинохти Худо ва пайвастан ба Ӯро нишон медиҳад. «Маснавии маънавӣ» ба як маънӣ ҷамъбасти тамоми ҳикматҳои ҳаётии шоири барҷаста аст (бо эҷоди ин манзума роҳи умри ӯ ба анҷом расид), аз ин рӯ, онро баъзан «Шеърҳои маънии ниҳон» ва «Қуръон ба форсӣ» меноманд.

Азбаски хирад хусусияти миллӣ надорад, идеяҳои муттаҳидкунандаи башардӯстӣ, таҳаммулпазирӣ, ҳамдардӣ ва Худои яккаву ягона дар асар ба намояндагони халқҳои мухталифи ҷаҳон наздик аст ва қобилияти дарки ин андешаҳо аксаран маълумоти махсус ва омодагии илмиро талаб намекунад, услуб ва шакли баёни онҳо барои ҳама дастрас буда, аз ҷониби муаллиф ба таври максималӣ навишта ва тасвир шудааст. Ин бори дигар моро ба зарурати амиқтар омӯхтани мероси эҷодии Балхӣ ва таҳқиқи андешаҳои педагогӣи дар он ҷойдошта бо мақсади ворид намудани онҳо ба маҷмуи технологияҳои муосири таълимӣ водор менамояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Маводеро, ки мо роҷеъ ба шахсият ва осори адабии Чалолиддини Балхӣ дар ихтиёр дорем, метавон шартан ба яке аз ду маҷмуаи матнҳо мансуб донист: 1) осори тарҷумаиҳолӣ, ки (бо каму беш эътимоднокӣ) зиндагиномаи шоирро дар бар мегирад, далелҳои воқеӣ ё бофтаро аз зиндагиномаи ӯ ифода мекунад (аз ҷумла маълумот дар бораи он, ки кадоме аз бузургтарин мутафаккирони он замон дар синни барвақт шахсияти ғавқуллода гаштани Балхиро дарк намуда, роҳи зиндагии душвор, вале пурифтихори ӯро пешгӯӣ кардааст), муносибатҳои ӯ бо ҳокимони давр, шогирдон ва ҳамзамонони барҷастаашро тасвир менамояд. Худи шеърҳои Балхӣ, агар дар ин осор ҷой дошта бошанд, маъмулан дар шакли иқтибосҳо қарор доранд, ки ҳадаф аз он тасдиқи ҳақиқати гуфтаҳои «тазкиранавис» дар бораи баъзе рӯйдодҳои зиндагӣ ва далелҳои зиндагинома аст. 2) Таҳқиқоте, ки ба омӯзиши осори Балхӣ бахшида шудааст, аз нуқтаи назари таъсири онҳо ба рушди идеологияи тасаввуф ҳамчун яке аз самтҳои зуҳду ирфонии Исломи маҳсуб меёбад.

Дар миёни мутарҷимон аз забонҳои арабӣ, форсӣ ва усмонӣ, муҳаққиқони муътабари осор ва афкори Балхӣ яке аз боистеъдодтарин ва бонуфузтаринашон Рейнолд Николсон ном дорад, ки тарҷумаи ҳаштҷилдаи тафсирии “Маснавии маънавӣ”-ро ба забони англисӣ анҷом дода, дар солҳои сиёми садаи гузашта нашр намудааст.

Яке аз шогирдонаш, муаллифи «Тафсири Куръон» (яке аз барҷастатарин тарҷумаҳое, ки аз тарафи олими ғайриИломӣ анҷом дода шудааст) А.Ҷ.Арберӣ низ барои ба хонандагони Аврупои Ғарбӣ муаррифӣ кардани Балхӣ кӯшишҳои зиёде ба харҷ додааст [154]. Дар заминаи таърихи пайдоиш ва инкишофи чунин як ниҳоди иҷтимоӣ, аз қабилҳои силки тасаввуф, осори Балхӣ аз ҷониби Ҷ.С.Трименҳам, ки пажӯҳишаш дар охири солҳои ҳаштодуми садаи гузашта ба таърифи расида буд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [164]; тарҷумони маъруфи Иломӣ В.К. Читик дар таърихи худ «Дар ҷустуҷӯи маънии ниҳон. Роҳи ишқи суфӣ. Таълимоти маънавии Балхӣ» «ичозаи мидхад, ки Балхӣ худаш дар бораи худ сухан гуяд» [156].

Шиммел А. дар китоби «Чаҳони тасаввуфи Исломи» назари худро дар бораи ашъори тасаввуфии Балхӣ баён кардааст [162]. Хонандаи франкизабон барои ошноии худ бо осори Балхӣ, пеш аз ҳама, аз муаллифи монографияи "Румӣ ва тасаввуф" Ева де Витр-Мейеровитс, ки ҳазор дубайтии ӯро тарҷума кардааст, сипосгузор аст [159]; "Метафизикаи Румӣ"-и Халиф Абдулҳаким як рӯйдоди таърихӣ ба ҳисоб меравад [153]; таҳлили осори Балхӣ аз тарафи Карл Эрнест дар монографияи ӯ "Суфизм" [158], инчунин асарҳои муҳаққиқи ахлоқи Исломи М. Фахрӣ [160], Л. Вилкокс [165], Ҷон А. Субҳон [163] ва дигар муаллифон, аз ҷумла асарҳои бадеии ба эҷодиёти Балхӣ бахшидашудаи нависанда, дорандаи ҷоизаи орифи тасаввуф Элиф Шафак [161] ва дигарон хеле ҷолиб мебошад.

Махсусан осори муҳаққиқони эронӣ, ки мероси эҷодӣ ва афкори фалсафиву динии Балхиро, дар навбати аввал дар пояи таҳқиқотҳои бунёдии Бадиуззамони Фурӯзонфар [134], мавриди омӯзиш қарор додаанд, қобили тавачҷуҳ аст; муаллифи зиёда аз сесад асари ба таҳқиқи тасаввуф бахшидашуда Абдулғанӣ ан-Наблусӣ; Шайх А.Гулпинарлӣ [26], муаллифи китоби «Таърихи тариқати Мавлавӣ»; муаррих ва мутарҷим С.Нафисӣ [91]; А.Шервонӣ [150], ки асараш ба тафсири «Ҳикояҳо ва панду насихатҳо аз «Маснавии маънавӣ» бахшида шудааст, муаллифи китоби «Асрор-ул тавҳид» М.Мунаввар [82], шоир ва арбоби сиёсӣ А.Даштӣ [27]; профессор Абдулҳусайни Зарринкуб [34]; диншинос ва сиёсатмадор Муртазо Мутаҳҳарӣ [19]; доктор Карима Замонӣ [32], яке аз бузургтарин пажӯҳишгарон ва муфасссирони «Маснавии маънавӣ» ва «Фиҳи мо фиҳӣ» ва ҳамчунин корҳои як қатор муҳаққиқони дигар, ки асарҳои густурдаи онҳо ба эҷодиёти мутафаккири барҷастаи замони худ бахшида шудааст. Вале дар ин мунташирот мо он сатҳи тавачҷуҳ ба ақидаҳои педагогии Балхиро наёфтаем, ки ба андешаи мо, сазовори он аст.

Асарҳои Балхиро ба хонандаи рус муаллифи асари сечилдаи «Таърихи Форс, адабиёт он ва ваҳдонияи (теософияи) дарвешон» Агафангел Ефимович Крымский муаррифӣ намудааст [63], ӯ ба асари худ тарҷумаи дубайтиҳои

шоирро, ки аз ҷониби академик Ф.Е.Корш анҷом дода шуда буданд, дохил кардааст; Евгений Бертелс дар таҳқиқи адабиёти тасаввуф дар умум ва аз ҷумла эҷодиёти Балхӣ саҳми арзанда гузоштааст [16]; саҳми Василий Бартолдро дар таблиғи осори тасаввуфӣ, ки дар солҳои аввали Ҳокимияти Шуравӣ дар китобхонаҳои гуногуни ҷаҳон ба омӯзиши фондҳои дастхатҳои Шарқ машғул буд, низ бояд махсус қайд кард [15]; ҳамчунон ба омӯзиши адабиёти форсӣ асарҳои В.А. Жуковский [31], В.А. Гордлевский [25] ва дигар олимони бахшида шудаанд, ки нашрияҳои онҳо ба хонандаи рус имкон доданд ва имкон медиҳанд, ки дар бораи вижагиҳо ва хусусиятҳои фарҳангии адабиёти халқҳои сокини кишварҳои Осиёи Марказӣ тасаввурот пайдо кунанд.

Нахустин китоби барҷастае, ки дар Тоҷикистон нашр гардидааст, мо **"Ҷаҳонбинии Ҷалолиддини Румӣ"**-и профессор Нодир Одилов мешуморем, ки муаллиф дар он барои таҳлили заминаҳои идеологӣ, омилҳои ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ, ки ба ҷузъи моддии осори адабии Балхӣ таъсир расонидаанд, кӯшиш ба харҷ додааст [100]. Хуршед Зиёӣ дар китоби худ **«Тарикати тасаввуфи Мавлавия»** ба он далел таваҷҷуҳи ҷиддӣ додааст, ки афкори баёнкардаи Балхӣ барои пайдоиши тарикати тасавуфи Мавлавия мақоми асоснокии фалсафӣ касб кардааст [40]; асарҳои Мамадҷонова М.Т. бахшида ба фалсафа ва ақидаҳои ахлоқии Балхӣ низ сазовори ҷолиби таваҷҷуҳанд [78]. Ин ҷо таҳқиқоти илмии Каримҷон Қодировро роҷеъ ба таҳлили заминаҳои иҷтимоӣ ва фалсафии ташаккул ва рушди тасаввуф ҳамчун як самти аскетикӣ ирфонии Исломи, ки дар доираи он бо заҳматҳои мутафаккирони барҷастаи асрҳои XII-XIII ақидаҳои муайяни педагогӣ ташаккул ёфтаанд, махсус метавон қайд кард [65].

Ба таҳқиқи ин ақидаҳо ва таъсири онҳо ба инкишофи минбаъдаи системаи маорифи Тоҷикистон асарҳои Х.Афзалов «Мактаб ва афкори педагогӣ дар Эрон дар охири асри XIX - ибтидои асри XX» [11], М. Лутфуллоев «Педагогикаи миллии халқи тоҷик» [67], Қ. Қодиров «Мафҳуми «Концепсияи «инсонии комил» дар адабиёти тоҷику форсии асрҳои XI-XII»

[65], инчунин Файзалиев Ҷ.Х, ки дар таҳқиқоти худ сарчашмаи ақидаҳои педагогии як қатор мутафаккирони асри миёнаро марбут ба усулҳои тарбияи «инсонии комил» ошкор месозад [129], бахшида шудаанд. Дар омӯзиши масъалаҳои баррасишаванда таҳқиқотҳои Ф.Шарифзода [149], М.Каримова [55], А.Пахлавонова [105], С.Сулаймонӣ [118], З.Тоҳирова [125] ва бисёр дигарон саҳми арзанда гузоштаанд.

Дар баробари ин, бояд гуфт, ки на ҳамаи ғояҳои педагогии Ҷалолиддини Балхӣ тавачҷуҳи муваққидани мероси дидактикии ӯро ҷалб кардаанд. Масъалаи мавқеъ ва нақши ақидаҳои фалсафии ӯ дар системаи маорифи миллӣ ва таъсири фарзияҳои он ба зарурати худшиносии маънавӣ пешниҳодкардааш ба рушди системаи маорифи кишварҳои Шарқ ва Осиёи Марказӣ низ пурра дарк нашудааст.

Ҳанӯз тасаввуроти ҳамаҷониба дар бораи низоми афкори педагогии Балхӣ, асосҳои назариявии он ва усулҳои татбиқи амалии принципҳои дар он баёнгардидаи мутафаккир ташаккул наёфтааст. Сабаби асосӣ, ба андешаи мо, дар он аст, ки осори педагогии ӯ то ҳол мавриди таҳқиқи он мутахассисоне қарор нагирифтааст, ки бештар на ба ҷустуҷӯи сарчашмаҳои асолати миллии халқи тоҷик, балки бештар ба масъалаҳои мавқеъ ва ҷойгаҳи педагогикаи миллӣ дар таърихи миллат, ҷустуҷӯи роҳу имкониятҳои истифода аз ҷараёни таълиму тарбияи ҷаҳониро он дар раванди таълиму тарбияи инсонии муосир машғуланд.

Ақидаҳои педагогии Балхӣ, ҷаҳонбинии ӯ ҳамчун устод/мураббӣ, ҳамчун як навъ роҳбаладе, ки мақсадаш бедор кардани маърифати ашхоси дар ранҷу дард қарордошта, ошно намудани онҳо бо идеалҳои маънавиёт ва дастгирии майли онҳо ба худшиносӣ ва худтакмилдиҳӣ мебошад, барои наслҳои зиёде омӯзгорон ва маорифпарварон сарчашмаи илҳом буданд ва мебошанд. Бо тавачҷуҳ ба он, ки наслҳои нав ба нави мураббӣро устодони ҷавонон дар тӯли садсолаҳо ба мероси эҷодии мутафаккири барҷаста рӯ овардаанд, таъсири андешаҳои ӯ ба равандҳои педагогӣ қатъ нашуда, пайвастагии идеалҳоеро, ки омӯзгору мураббӣро дар ҳама давру замон

хидоят карда буданд, таъмин намуда, дар шогирдони онҳо манзараи афзалиятноки олами маънавию фарҳангии умумибашариро, ки Балхӣ дар тамоми умри худ барои тарғиби он чидду чаҳди зиёде сарф кардааст, ташаккул медиҳанд.

Инчунин набояд фаромӯш, ки Балхӣ яке аз намояндагони афкори фалсафии асримиёнагӣ аст, яъне андешаҳои ӯ ба хулосаҳо ва таҷрибаи пешгузаштагони худ таъя мекунад, ҳамчуноне, ки чаҳонбинии ӯ барои рушди наслҳои минбаъдаи маорифпарвароне, ки ба тарбияи насли наврас вобаста ба афзалияти ташаккули принципҳои ахлоқию маънавий барои ташаккули «инсони комил» хизмат мекунад. Ин чунин маъно дорад, ки ақидаҳои ӯро амалан дар алоҳидагӣ бидуни заминаи таърихӣ ва иҷтимоиву сиёсӣ баррасӣ, омӯхтан ва дар амал татбиқ кардан мумкин нест, он набояд, ки афзалияти арзишҳои умумибашариро пинҳон созад.

Дар пажӯҳиши муҳаққиқони тоҷик, ки болотар номбар кардем, ақидаҳои педагогии Балхӣ ва ҳамзамонии ӯ маҳз дар ҳамин мазмун бо шарҳу тавзеҳоти сершумор мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд ва баъзе аз онҳо аз мавқеи таҷрибаи педагогӣ оварда шудаанд, маҳз ҳамин, бешак, арзиши онҳоро барои муаллифи ин рисола муайян мекунад.

Зоҳиран осори маорифпарварони тасаввуф бо фалсафии бештар ва майли ҷамъбаст кардану хулоса баровардан фарқ мекунад, ҳамзамон, аҳамияти афкори педагогии Балхӣ, ки дар зери таъсири муносибатҳои идеологӣ ва воқеияти фарҳангиву иҷтимоии замонаш ташаккул ёфтаанд, дар ин мунташирот хеле пай дар пай, мантиқан боэътимод, бо таъя ба ақидаҳои файласуфони, ба истилоҳ, мактаби фадсафои Ғарб қайд карда мешаванд.

Камбудии умумии аксари пажӯҳишҳое, ки дар матни ин таҳқиқот зикр шудаанд, тавачҷуҳи нокифояи муаллифони онҳо ба мафҳуми ташаккули «инсони комил» мебошад, ки барои Балхӣ мавқеи асосиро ишғол намуда, аксарияти мутлақи ҳамзамонии ӯро зери таъсир гирифта, бешак, тавачҷуҳи онҳоро аз омӯзиши ҷузъи педагогии осори мутафаккири барҷаста дур кардааст.

Дар баробари ин, арзиши таҳқиқоти пешниҳодшуда, бешубҳа, ба таъсири тарбиявии он вобаста аст, зеро он аҳли ҷомеаи илмӣ ва донишандӯзонро бо хислатҳои шахсияти мутафаккири асримиёнагӣ, хусусиятҳои хоси тасаввуф, таърихи ташаккули ин идеология, гузашта ва имрӯзи он (аз ҷумла далелҳои марбут ба таъсири тасаввуф ҳам ба сиёсати доираи ҳукмрон, ҳам ба ҷаҳонбинии намояндагони доираи васеи мардум) ошно месозад.

Бо вучуди ин, яке аз муҳимтарин паҳлуҳои фалсафаи Балхӣ, ки дар мавриди аҳамияти кӯшишҳои педагогӣ дар ташаккули «инсонии комил» ба унвони таҷассуми ғояи марказии тасаввуф ва умуман Исломи нигаронида шудааст, ба кадри кофӣ мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст ва ин монанди ҷиддие зимни татбиқи консепсияи Балхӣ дар раванди таълиму тарбияи муосир гардида, таъсири имконпазири мусбатеро, ки онҳо метавонистанд ба сифати унсури асосҳои идеологии педагогикаи миллии расонанд, кам мекунад.

Хулосаҷӯе, ки мо дар заминаи таҳқиқи омӯзиши маҷмуи интишороти мавҷуда бахшида ба шахсият, вижагиҳои эҷодӣ ва осори педагогии Балхӣ овардаем, имкон доданд, мавзӯи таҳқиқот, ки, аз як тараф, талаботи имрӯзаи ҷомеаи омӯзгорӣ ва, аз ҷониби дигар, талаботи иҷтимоии ҷомеаи тоҷикро дар давраи бархӯрди ҷаҳонишавии иқтисодӣ ва фарҳанг ба таври назаррас инъикос мекунад, мурағаб шавад, яъне: “Инсогароӣ ва тарбияи инсонии комил дар осори Ҷалолиддини Балхӣ ва татбиқи он дар таълиму тарбияи насли наврасу ҷавон дар шароити муосир”.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертсионӣ дар доираи татбиқи нақшаи дурнамои корҳои илмӣ таҳқиқотии кафедраи педагогикаи умумидонишгоҳии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ барои солҳои 2020-2024 дар мавзӯи “Ташаккули салоҳиятҳои ахлоқӣ-маънавии насли наврасу ҷавон дар заминаи арзишҳои миллии” ва муқаррароти асосии Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот - муайянсозӣ, омӯзишу баррасӣ ва ба маҷмуи ақидаҳои педагогии самаровар, ки асоси раванди ислоҳоти низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бар мегиранд, ворид намудани назария ва усулҳои дидактикии хоси концепсияи педагогии Ҷалололдини Балхӣ, аз он ҷумла:

- омӯзиш ва таҳлили маводи интишоршуда вобаста ба шароити таърихӣ, ки дар он афкори эътиқодоти мутафаккири барҷаста ташаккул ёфта, ақидаҳои педагогии ӯ таҳия гардида, усулу шаклҳои фаъолияти устодии ӯ такмил ёфтаанд; таҳлил ва муқоисаи ақидаҳои педагогӣ бо ақидаҳои ҳамзамононаш бо мақсади муайян намудани тамоюлҳои умумӣ, ки аксари онҳо дар амалияи педагогӣ ҷой гирифтаанд ва то имрӯз аҳамияти худро гум накардаанд;

- муайян намудани мақсадҳои дидактикии тарбия, ки ба татбиқи онҳо таҷрибаи фаъолияти педагогии яке аз намояндагони барҷастаи педагогикаи миллӣ, шоир ва мутафаккир Ҷалололдини Балхӣ мусоидат карда метавонад;

- таҳияи усулҳои маъмултарини тафсир ва ба шунаванда расонидани маъноҳо, мафҳумҳо, тасвирҳо ва истилоҳот, аз ҷумла истифодаи осори фолклорӣ (эҷодиёти шифоҳии мардумӣ), зиндагиномаи шахсиятҳои таърихӣ ва ғайра, ки самаранокии худро дар қори ташаккули тамоюли арзишҳои насли наврас бо мақсади ҷорӣ намудани онҳо дар маҷмуи усулҳои ҳамкориҳои педагогӣ собит кардаанд.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба мақсади гузошташуда як қатор вазифаҳоро ҳал кардан лозим аст:

- мураттаб сохтани феҳристи омилҳои муҳими муҳити беруна (аз ҷумла шароити сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ) аз нигоҳи таъсири онҳо ба ташаккули ҷаҳонбинии Балхӣ ва концепсияи педагогии ӯ, ки дар он ҳамчун яке аз назариячиёни барҷастаи тасаввуф - як самти Исломи, ки нисбат ба дигарон бештар ба зарурати тарбияи «инсонии комил» таваҷҷуҳ дорад, ташаккул ёфтааст;

- муайян ва пайгирӣ намудани таъсири афкори педагогии Балхӣ ба афкори касбӣ ва барқарор намудани муносибатҳои наслҳои минбаъдаи мураббӣни ҷавонон, ки ба ташаккули принципҳои башардӯстӣ дар самти инкишофи педагогика ҳамчун як ҷузъи фарҳанги башар таъсир расонидаанд;

- муайян намудани низоми қоидаҳо ва меъёрҳои хоси ҷаҳонбинии Балхӣ, ки мазмуни концепсияи педагогии ӯро бо назардошти низоми арзишҳои таърихан муқарраршуда муайян кардааст;

- ташкили методикаи илман асоснок барои ҷорӣ намудани ақида ва усулҳои амалии хоси концепсияи педагогии Балхӣ ба низоми муосири тарбияи ахлоқӣ, ки дар муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ карда мешаванд.

Вазифаи аввалиндараҷаи ин пажӯҳиш таҳияи (ҳам дар назария ва ҳам дар амалия) усулҳои муосири мутобиксозӣ ва татбиқи унсурҳои асосии концепсияи педагогии Балхӣ ба фаъолияти амалии ҳаррӯзаи омӯзгорону мураббӣни муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Объекти таҳқиқот - ақидаҳои педагогике мебошад, ки дар ҷараёни омӯзиши осори Ҷалолиддини Балхӣ муайян гардида, дар заминаи концепсияҳои динию фалсафӣ таҳия шуда, ба ташаккули онҳо таъсир расонидаанд ва маълумот дар бораи онҳо дар ҷараёни омӯзиши осори бахшида ба хусусиятҳои таърихӣ, сиёсӣ ва дигар вижагиҳои марҳилаи дахлдори рушди ҷомеа, воқеияти хоси сиёсӣ ва иқтисодии он ба даст оварда шудааст.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот - инсогаройӣ ва тарбияи инсонӣ комил дар осори Ҷалолиддини Балхӣ ва татбиқи он дар таълиму тарбияи насли наврасу ҷавонон дар шароити муосир.

Фарзияи таҳқиқот - сифатҳои шахсиятии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар раванди тарбияи маънавӣ-ахлоқӣ ба таври самаранок ташаккул меёбанд, агар:

- иттилоотдиҳӣ аз сарчашмаҳои фарҳанги маънавии миллӣ ва принципҳои «педагогикаи халқӣ» дар заминаи коркарди мероси эҷодии

Чалолитдини Балхӣ, ки андешаҳои педагогии ӯ ба тасаввуроти ӯ дар бораи рӯҳияи ҳамватанонаш асос ёфтаанд ва муроҷиат ба он дар шароити ҷаҳонишавии тамаддунҳо аҳамияти аввалиндараҷа дорад, вусъат бахшида шавад;

- маводи дидактикӣ, ки дар равандҳои муосири таълиму тарбия ҳамоҳангии ғояҳои дидактикӣ ва усулҳои амалии ҳосил мероси Балхиро имконпазир мегардонанд, эҷод ва мавриди истифода қарор дода шаванд;

- шароитҳои асосии педагогӣ ва татбиқи шакли усулҳои муҳим зимни истифода ҳангоми таълими мероси эҷодии Балхӣ, ки барои ноил шудан ба натиҷаҳои интизорӣ нигаронида шудаанд, риоя карда шаванд.

Марҳилаҳои таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар се марҳила гузаронида шуд:

Дар марҳилаи аввал кӯшиши таҳқиқи амиқи маҷмуи мафҳумҳо анҷом дода шуда, истилоҳот мушаххас гардида, заминаҳои таърихӣ, ки ба ташаккули афкори педагогии Балхӣ ҳамчун яке аз барҷастатарин намоёндагони фалсафаи замони худ таъсир расонидааст, мавриди омӯзиш ва тавсиф қарор гирифта, парадигмаи таҳқиқот, мақсади асосии он, фарзияи он, вазифаҳо барои исботи асоснокии даделҳо ошкор ва ба тартиб дароварда шуданд.

Марҳилаи дуввум ба омӯзиши амиқи маъхазҳои бахшида шуд, ки вижагиҳои афкори педагогӣ ва ақидаҳои файласуфон ва мутафаккирони асри миёнаро, ки вазифаи асосии худро дар тарбияи «инсонии комил» медонистанд, бахшда шудааст. Мо ба принциби таърихшиносӣ, ки мувофиқи он ҳар як даври замони метавон беназир шумурд, зеро ки хусусиятҳои таърихӣ он дар тамоми равандҳои дар ин давра рухдода осори худро гузоштааст, инчунин ба принциби объективӣ, ки зарурати эътирофи қонуниятҳои фаъолият ва рушди мафҳумҳои «ҳастии ҷамъиятӣ» ва «шуури ҷамъиятӣ» алоқамандро тақозо мекунад, таъян намудем.

Дар марҳилаи сеюм маводи дар ихтиёри мо мавҷудбуда ба низом дароварда ва ҷамъбаст карда шуда, тамоюлҳои дар онҳо инъикосёфта муайян

гардида, хулосаҳои асосие бароварда шуданд, ки барои асоснок сохтани тарзу усулҳо ва шаклҳои ворид намудани унсурҳои муҳими концепсияи педагогии Балхӣ ба низоми тарбияи ахлоқии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон заруранд.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро таълимоти мутафаккирон, файласуфон, бостоншиносон, равоншиносон, этнографҳо ва педагогон дар бораи тарбияи ахлоқӣ-маънавӣ, андешаҳои мутафаккиронифорсу тоқик оид ба тарбияи ахлоқӣ-маънавӣ, тарбия ва омода намудани фарзандон ва насли наврас ба ҳаёти оянда, асарҳои муосири олимону муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ, қонуну концепсияҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатӣ дар бораи ҷавонон”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулият дар таълиму тарбияи кӯдак”, Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Методологияи таҳқиқот ба фаҳмиши муосир (дар асоси дастовардҳои афкори фалсафӣ) -и мақсади асосии фаъолияти таълимӣ асос ёфта, он на он қадар аз ҷамъоварии донишҳои махсус, балки аз ташаккули шахсияти фарди алоҳида дар шароити муосири таърихӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ғайра бо мақсади нигоҳ доштани муносибатҳо ва самтҳои арзишманд, ки ба ташаккули тасвири илмӣ олам мусоидат мекунанд, ба наслҳо интиқол додани меъёрҳои одобу ахлоқ, ки аз нигоҳи фарҳанги миллии ва ҷаҳонӣ арзишманданд, иборат аст.

Дарки аҳамият, нақш ва мавқеи муносибатҳои педагогии файласуфони асримиёнагии мансуби фарҳанги мардуми Осиёи Миёна дар ин раванд моро водор мекунад, ки имрӯз боз ҳам бештар ба ақидаҳои онҳо оид ба моҳияти ашё, мақсади инсон, нақш ва мавқеи ӯ дар тасвири глобалии олам ва зарурати такмили ҷузъи маънавии ҳастии ӯ дар рӯйи замин бештар таваҷҷуҳ намоем.

Зоҳиран, андешаҳои файласуфони бузурги гузашта аз нуқтаи назари сатҳи имрӯзаи рушди илми педагогӣ моро водор мекунад ба омӯзиши асосҳои идеявии афкори онҳо аз нигоҳи нав муносибат кунем, ки он равишҳои бештар ва амиқтари тарҷума, тафсир ва омӯзиши сарчашмаҳои хаттии боқимондари тақозо мекунад ва он дар навбати худ, ҳам маҷмуи мафҳумҳо ва ҳам истилоҳоти илмиро ғанӣ гардонида, коркард намудани равишҳои аслиро дар таҳияи усулҳои муҷтамаи қобили қабул имконпазир мегардонад.

Сарчашмаҳои иттилоот. Осори фалсафию таърихӣ, адабӣ, психологию педагогӣ, санадҳои меъёрии танзимкунандаи фаъолияти касбию педагогӣ дар соҳаи маориф; санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи маориф", Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи масъулияти падару модар барои таълиму тарбияи фарзанд", Консепсияи миллии тарбия, Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то солҳои 2030 ва дигар санадҳои меъёрӣ, ҳуҷҷатҳои инъикоскунандаи талабот ва тағйирот дар амалияи таълиму тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҷрибаи пешқадами педагогии омӯзгорон.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқот: Дар раванди таҳқиқот аз осори илмиву адабӣ, сарчашмаҳои таърихию педагогӣ, психологию иҷтимоӣ васеъ истифода бурда шуда, дар байни усулҳои таҳқиқотие, ки мавриди истифода қарор дода шуданд, инҳоро бояд қайд кард:

- таҳлили осори илмӣ мавҷуда, чи дар шакли нашри алоҳида ва чи дар шакли таҳқиқоти диссертсионӣ ба таъъ расида, имкон доданд, ки муҳимтарин ақидаҳои Балхӣ вобаста ба афкори педагогӣ ба таври муфассал муайян ва таҳлил карда шуда, қоида ва равишҳои асосӣ муайян карда шаванд;

- усули муқоисавӣ-таърихӣ имкон дод, ки марҳалаҳои ташаккули консепсияи педагогии Балхӣ муайян ва муқоиса гардида, тамоюли тағйироти он вобаста ба замон тавсиф ва таҳлил карда шаванд;

- усули индуктивӣ, ки чамъоварии маълумоти иловагиро оид ба мазмуни концепсияи педагогии Балхӣ бо мақсади таҳияи равишҳо барои эҷоди усулҳои нави ҷорӣ намудани ақидаҳои педагогии ӯ дар таҷрибаи муосири ҷараёни таълим дар бар мегирад;

- усули дедуктивӣ санҷиши эътимоднокии тахминҳои пешниҳодшуда ва фарзияи таҳқиқотиро тавассути таҳлили маълумоти дар давоми таҳқиқот ба даст овардашуда дар бар мегирад;

- усули мушоҳидаи педагогӣ, ки дарки мунтазам ва мақсаднокро аз ҷониби нозири ҷараёни таълим дар шароити табиӣ дар бар мегирад.

Пойгоҳи таҳқиқот. Корҳои таҷрибавӣ-озмоиши таҳқиқот дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №№17, 25-и шаҳри Кӯлоб ва №№7, 27 ноҳияи Муъминобод гузаронида шуданд. Ба озмоиш 240 нафар хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии зикршуда иштирок намуданд.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Навгони илмӣ натиҷаҳои таҳқиқоти диссертациониро нуктаҳои зерин ташкил медиҳанд:

- хусусиятҳои муҳими мероси педагогии файласуфон ва мутафаккирони асри миёна, ки фаъолияти онҳо бо минтақаи Осӣи Марказӣ алоқаманд аст, бо дарназардошти шароити таърихӣ ва динӣ омӯхта шуданд;

- унсурҳои асосии концепсияи педагогии Ҷалолиддини Балхӣ муайян, таҳлил ва ба низом дароварда шуданд;

- андешаҳои педагогии мутафаккир, ки аз нигоҳи концепсияи муосири таълиму тарбия аҳамият доранд, муайян карда шуданд;

- технологияҳои таълиму тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси ғояҳои педагогии Ҷалолиддини Балхӣ дар бораи инсонпарварӣ ва инсонӣ комил тақдир дода шуданд;

- ғояҳои педагогии Ҷалоладдин Балхӣ дар бораи инсондӯстӣ ва инсонӣ комил дар раванди таълиму тарбияи муассисаҳои таҳсилоти умумӣ татбиқ карда шуданд;

- тавсияҳои методӣ барои воридсозӣ ва татбиқи ақидаҳои педагогии Балхӣ дар раванди таълиму тарбияи муассисаи таълимӣ коркард ва пешниҳод шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Ба ҳимоя нуктаҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Омӯзиши амиқи ақидаҳои асосии «педагогикаи халқӣ» ва мероси педагогии мутафаккирони барҷастаи асримиёнагӣ манбаи тавоноии маълумот оид ба ҳувияти миллӣ, фарҳанги маънавӣ, хусусиятҳои муносибатҳои иҷтимоӣ ва эътиқоди мазҳабии халқҳои Осиёи Марказӣ буда, метавонад дар ташаккули ҳувияти миллӣ таъсири назаррасро ишғол намуда, ба раванди тарбияи насли наврас мусоидат намояд.

2. Омӯзиши осори педагогии Балхӣ ҳамчун намоёнҳои барҷастаи табақаи зиёии замони худ барои эҳёи манзараи зеҳнии ҳаёти фарҳангии ҷомеаи асримиёнагӣ, ки дар он мафҳумҳои зиёди фалсафӣ ба вучуд омадаанд, ба ташаккули минбаъдаи хусусиятҳои асосии фарҳанги маънавии миллӣ таъсир мерасониданд.

3. Технологияҳои таълиму тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси ғояҳои педагогии Ҷалололдини Балхӣ дар бораи инсонпарварӣ ва инсонии комил такмил дода шуданд, ки ба тарбияи инсонии комил, худшиносӣ ва инсондӯстии насли наврас мусоидат мекунанд;

4. Самаранокии истифодаи ғояҳои педагогии Ҷалололдин Балхӣ дар бораи инсондӯстӣ ва инсонии комил дар раванди таълиму тарбияи муассисаҳои таҳсилоти умумӣ собит карда шуданд. Тавсияҳои методие, ки дар заминаи мувофиқати ҳадафҳои концепсияи педагогии Балхӣ ва низоми муносири таълиму тарбия таҳия шудаанд, ба ташаккули «инсонии комил» (ба истилоҳи мутафаккир) мусоидат намуда, қобилияти ғанӣ гардонидани на танҳо илми педагогика, балки таҷрибаи педагогии муассисаҳои таълимии муосирро низ доранд.

Аҳамияти назариявии таҳқиқоти мазкур дар кӯшиши муаллиф барои дарки моҳияти ғояҳои педагогии мутафаккирони асримиёнагии тоҷику форс

барои такмили низоми муосири тарбия ва таълим дар заминаи мубрамсозии зарурати мурочиат ба хуввияти миллӣ ва динӣ, ки аҳамияти он дар шароити ҷаҳонишавӣ бешак калон аст, ифода меёбад.

Аҳамияти амалии таҳқиқоти мазкур аз он иборат аст, ки талабот ба кӯшишҳои иловагӣ барои ошкор намудани неруи мероси педагогии Балхӣ бо истифода аз имкониятҳои усулҳои муосири таҳқиқот имкон медиҳад фаҳмиши мо дар бораи концепсияи педагогии ӯ пурра карда шавад ва андешаҳои бунёдӣ, ки метавонанд ба илми педагогика дар маҷмӯъ таъсир расонанд, муайян карда шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокӣ ва асоснокии натиҷаҳои таҳқиқот бо истифода аз корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, ки қаблан доир ба муайян ва баррасии андешаҳои педагогии мутафаккирони Шарқи асримиёнагӣ гузаронида шуда буданд, истифодаи дастгоҳи илмию методии ба таҳқиқот мувофиқ ва дуруст интихоб намудани маълумоти ибтидоӣ аз сарчашмаҳои муътамад истифодашуда таъмин карда шудаанд. Дар рафти кори таҳқиқоти диссертатсионӣ хулосаву тахминҳои асосӣ борҳо ба намояндагони ҷомеаи педагогии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади муҳокима, ба даст овардани фикру мулоҳизаи дахлдор ва ошкор намудани камбудҳои иттилооти мавҷуда баён карда шуданд, ки мукамал кардани онҳо бо дарёфти далелҳои иловагӣ ба манфиати асоснокии фарзия мусоидат карданд.

Далелҳои эмпирикии самаранокии усулҳои пешниҳодшудаи татбиқи муқаррароти асосии концепсияи педагогии Балхӣ дар амалияи муассисаҳои таълимӣ дар ҷараёни фаъолияти амалии чандинсолаи муаллиф, инчунин дар рафти баҳсҳои илмӣ оид ба паҳлуҳои гуногуни фарзияи таҳқиқотӣ, ки барои дифоъ пешниҳод гардидааст, ба даст оварда шудаанд.

Мубоқиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ 5.3.1. – Педагогикаи умумӣ, таърихи педагогика ва таҳсилот, аз ҷумла *ба банди 3* - Антропологияи педагогӣ (концепсияи тарбия, таълим ва иҷтимоисозии шахс тавассути

таълим; низомҳои / шароитҳои / рушди шахс дар ҷараёни таълим, тарбия, омӯзиш;), *ба банди 5* - Назария ва концепсияҳои тарбия (омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангии тарбия: шаклҳо, принципҳои тарбияи кӯдак дар марҳилаҳои гуногун ба камол расидани ӯ, асосҳои арзиши ташаккули раванди таълим, мушкилоти педагогии тарбия;) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби драҷаиилмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳлили ҳамаҷонибаи мавзӯ ва омӯзиши дурусти таҳқиқоти назариявӣ, таҳлили миқдорӣ ва сифати мавод; дар истифодаи маҷмуи усулҳо вобаста ба мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот; дар баргузори таҳқиқоти озмоишӣ ва тасдиқи амалии муқаррароти қори илмӣ дар давоми озмоиш, таҳияи тавсияҳои методӣ оид ба истифодаи афкори педагогии Ҷалолиддини Балхӣ дар мавриди инсондӯстӣ ва инсонии қори дар раванди таълиму тарбия, таҳия ва нашри мақолаҳои илмӣ, иштирок дар ҷорабинҳои илмӣ, амалӣ, ҷамъбасти натиҷаҳои бадастомада ва таҳияи диссертатсия таҷассум меёбад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Муқаррароти асосии диссертатсия ва натиҷаҳои таҳқиқот дар мақолаҳои илмӣ ва маводи дигари аз ҷониби муаллиф таҳия ва нашркардашуда дар ҷаридандаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот дар конференсияҳои илмию амалӣ в илмию назариявии сатҳҳои гуногун, семинарҳои илмӣ-методӣ ва ҷаласаҳои кафедраи педагогикаи умумидонишгоҳии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ ироа шуда, баррасиву тасвиб ҷаридандаанд. Маводи таҳқиқот дар раванди ҷорабинҳои таълимиву тарбияи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумие, ки пойгоҳи таҳқиқот буданд, ҷорӣ ва роҳандозӣ карда шудаанд.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Аз рӯи мавзӯи диссертатсия зиёда аз 8 мақолаи илмӣ, аз он ҷумла 4 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи феҳристи тавсиянамудаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 4 номгӯӣ дар маҷмуаи маводи конференсияҳо нашр шудаанд.

Соҳтор ва ҳачми диссертатсия: Соҳтор ва ҳачми диссертатсия бо мантиқи он мувофиқ буда аз муқаддима, 3 боб, хулоса, тавсияҳо ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат аст. Мазмуни диссертатсия дар 223 саҳифаи чопи компютерӣ дарҷ гардидааст.

БОБИ 1. АФКОРИ ПЕДАГОГӢ ДАР ЭҶОДИЁТИ ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛӢӢ

1.1. Осори Ҷалолиддини БалӢӢ ва инъикоси афкори педагогӢ дар он

Ҷалолиддин Муҳаммади БалӢӢ (ё Румӣ), ки аксар вақт ба номи ӯ тахаллуси «Мавлоно» илова шудааст, пеш аз ҳама ҳамчун шоир, муаллифи асари калонҳаҷми “Маснавии маънавӣ” (тақрибан бисту панҷ ҳазор байтро дар бар мегирад), ҳамчун яке аз гиromитарин шахсиятҳо дар ҷаҳони Ислom маъруф аст.

Ҷалолиддини БалӢӢ ҳамчун мутафаккир ва файласуфи барҷастаи замони худ дар бораи сохти олам ва роҳҳои беҳбуди рӯҳи инсон бисёр андеша мекард ва аз ин рӯ, талош меварзид хирадашро ба касоне, ки дар ин кор муваффақ мешаванд, бирасонад, шогирдон ва пайравони зиёде дошт ва онҳо дар пайравӣ ба устоди худ боварӣ доштанд, ки дар рӯҳи ҳар як кас як олами том вуҷуд дорад («Зиндагии худро мунаввар кун. Онҳое, ки дар даруни ту шуъла меафрӯзанд, ҷустуҷӯ намо», навиштааст Мавлоно БалӢӢ). Ақидаҳои педагогии ӯро дар суҳанҳои зерин дарёфтани мумкин аст: «Дирӯз ман доно будам, бинобар ин ман мехостам ҷаҳонро тағйир диҳам. Имрӯз ман хирадмандам, аз ин рӯ тағйир мекунам» [15].

БалӢӢ мисли аксари маорифпарварони барҷастаи гузашта дарк мекард, ки осори ӯро наслҳои оянда ҳамчун як навъ китоби дарсӣ истифода хоҳанд кард ва аз ин рӯ саъй мекард андешаҳоиашро ба таври хеле дастрасу фаҳмо, дар шакли масал ва ҳикоятҳои пур аз ҳикмату насиҳат баён намояд.

Омӯзиши амиқи афкори педагогии мутафаккирони форсу тоҷик ва дигар намояндагони табақоти зиёии миллӣ имрӯз, дар даврони ҷаҳонишавӣ, далели ба вуҷуд омадани талаботи ҷомеа ба таҳкими ҳувияти этникӣ, истифодаи эҷодкоронаи мероси онҳо ба манзури тақмили вазъи муосири системаи тарбия ва таълим мебошад.

Таҳқиқотчиёни афкори педагогии Чалолиддин Балхӣ самтҳои зерини рушди афкори педагогии ӯро муайян кардаанд:

“**1. Олами ботинии инсон:** мутафаккир роҳи аз ҳама дурусти дарки оламро дар худшиносӣ, яъне шинохти хусусиятҳои ҷисмониву равонии худ, ҷойгаҳ ва нақши худ дар ҷомеа ва аҳамияти рушди худ дар гирифтани донишҳо оид ба олами беруна мебинад, чуноне ки мегӯяд:

Берун зи ту нест ҳар чӣ дар олам ҳаст,
Дар худ биталаб ҳар он чӣ хоҳӣ, ки туй.

2. **Ишқ**, ба ақидаи мутафаккир, муҳимтарин омили ҳавасмандкунанда, суръатбахшандаи ҷараёни такмили худ, ягона ангезаи ҳавасмандкунанда мебошад, ки инсонро водор месозад ботинии дигар инсонҳоро кашф намояд, барои дарки муносибатҳои онҳо сабӣ кунад, чӣ тавр ба онҳо кумак карданро омӯзад, ба онҳо тавассути донишу маҳорати худ манфиат оварад.

3. Робитаи мутақобилаи ҳамаи унсурҳои олами атроф, ки дар он зиндагикунандагон барои ҳамдигар заруранд, мақсаду сарнавишти хоси худро доранд ва вазифаҳоро, ки баробари таваллуд шудан ба онҳо вогузор гардидаст, иҷро мекунанд. Инсон чӣ қадаре, ки аз ҷиҳати зехнӣ ва эмотсионалӣ инкишофёфта ва босавод бошад, ӯ ҳамон қадар бошууруна ба масъулиятҳои худ нисбат ба ҳама ҷизҳои мавҷуда муносибат мекунад.

4. Мутафаккир фардияти ҳар як шахсро эътироф намуда, чунин мешуморад, ки қобилиятҳои хоси ӯ бояд инкишоф дода шаванд, ин ягона роҳи ҳали сарнавишти ӯ (тақдири ӯ) мебошад.

5. Мутафаккир донишро ганҷина медонад ва аз ин рӯ майли аз худ кардани ин донишро вазифаи аввалиндараҷаи инсон дар ҳар синну сол меҳисобад. Дониш инсонро ғанӣ гардонида мукамал мекунад, соҳибқулу равшанфикр мегардонад, ба ӯ имкон медиҳад, ки ба дигарон кумак кунад.

6. **Нақши мураббӣ, устод** (ин симо дар осори балхӣ пайваста ба назар мерасад) аз он иборат аст, ки ба ҳар як шахс барои худшиносӣ, дарк ва иҷро намудани ҳадафҳои зиндагӣ мусоидат менамояд. Ин раванд бо дастгирӣ ва роҳнамоии инсони бохирад ва ботачриба бештар муассир хоҳад буд. Ҳар

касе, ки ба дараҷаи муайяни дониш расида, таҷрибаи муайяни ҳаётӣ гирифтааст, вазифадор аст донишу маҳорати худро ба наслҳои оянда интиқол диҳад.

7. **Татбиқи** дониши андӯхташуда, ба андешаи файласуф, марҳилаи ҳатмии санҷиш, мустаҳкам кардан ва ба таҷрибаи зиндагӣ табдил додани он буда, бояд ба дигарон интиқол дода шавад ва шояд дар фарҳанги миллат пойдор монад.

8. Файласуф муътақид аст, ки инсон бо дарки дониши нав эҳтиёҷоти **тағйир додани** зиндагии худ ва худро ба самти беҳтар ташаккул медиҳад ва бо тағйир додани худ имкони тағйир додани ҷаҳонро пайдо мекунад” [41, с.106].

Зоҳиран ин ва дигар андешаҳои педагогии Ҷалолоиддин Муҳаммади Балхӣ то ба имрӯз аҳамияти худро гум накардаанд, илова бар ин, андешаҳои ӯ дар бораи зарурати башарикунонии тарбия, «озод кардани рӯҳ»-и донишомӯз дар заминаи аксари мафҳумҳои педагогии рушди системаҳои муносири таълим қарор доранд.

“Эҷодиёти Балхӣ дар бораи арзишҳои фарҳангии мардуми тоҷик ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи фарҳанги ҷаҳонӣ тасаввурот медиҳад ва аз ин рӯ ба муттаҳидшавӣ, ҳамдигарфаҳмӣ, эҳтироми ҳамдигар дар асоси арзишҳои ахлоқию маънавии халқҳои гуногун ва анъанаҳои маънавии онҳо мусоидат намуда, ҳамаи он чиро, ки имрӯз, маъмулан, «муқоламаи тамаддунҳо» меноманд, дар бар мегирад. Бо дарназардошти тавачҷуҳи афзояндаи ҷомеаи тоҷик ба фарҳанги миллӣ ва зарурати таҷдиди барномаҳои таълимӣ, ки ба ташаккули ҳисси ватандӯстӣ дар насли наврас нигаронида шудаанд, бо фармони Президенти муҳтрами Ҷумҳурии Тоҷикистон Рӯзи ёдбуди Мавлоно Ҷалолоиддини Балхӣ (Румӣ) таъсис дода шуд, ки ҳамасола 30 сентябр ҷашн гирифта мешавад” [58, с.196-201].

Тарбияи ахлоқӣ аз рӯйи таъриф яке аз шаклҳои мероси меъёрҳои ахлоқӣ дар байни наслҳо дар ҷомеа буда, чун анъана дар ҷор самт татбиқ мегардад: интиқоли анъанаҳо аз аъзои болиғи ҷомеа ба ҷавонон дар раванди

васоят; мазҳаб; маърифатнокии насли наврас, ки худшиносӣ ва иҷтимошавиро дар асоси ташаккули мавқеи ҳаёти пешбинӣ менамояд. Дар педагогика мафҳумҳои зиёди тарбияи ахлоқӣ дар асоси афкори фалсафии мутафаккирони барҷаста вучуд доранд, ки ҳар кадоми онҳо дар як давраи муайяни таърихии рушди ҷомеаи башарӣ муҳим ва таъсирбахш буданд. Тағйирёбии шароити таърихӣ қоидаҳои худро талқин карда, боиси тағйири равишҳо гардид, бо вучуди он талабот ба будани омӯзгор, устои маънавия, ки сифатҳои дар худ доштаашро бояд дар раванди муоширату ҳамкорӣ ба шогирдаш интиқол диҳад, бетағйир боқӣ монд ва зимнан ин метавонад дар чараёни интиқоли дониш аз ҳар як фан рух диҳад, зеро сифатҳои ахлоқиро донишандӯз на дар лексия, балки тавассути баҳодиҳии сифатҳои мусбӣ, ки утодаш бархӯрдор аст ва пайдо гардидани хоҳиши бархӯрдор гардидан ба ин ғояҳо ва сифатҳо ба даст меорад.

Дар ташаккули сифатҳои ахлоқии ҷавонони донишандӯз дар баробари шахсияти омӯзгор ниҳодҳои иҷтимоӣ: ташкилотҳои давлатию ҷамъиятӣ, муассисаҳои таълимӣ, фарҳангиву варзишӣ ва ғайра таъсири бевосита мегузоранд. Маълум аст, ки ҳамаи онҳо бояд дар раванди ташаккули хислатҳои шахсӣ ва сифатҳои маънавия ахлоқӣ дар байни намояндагони насле, ки ба давраи фаъоли ҳаёти худ ворид мешаванд, вазифаи худро иҷро кунанд.

Албатта, тибқи нақшаҳои таълимии муассисаҳои таҳсилоти олии дар раванди омӯзиши фанҳои илмӣ (хусусан илмҳои гуманитарӣ) донишгоҳҳо бояд дар ташаккули шахсияти донишҷӯ таъсири муайян дошта бошанд. Бо вучуди он, ба тарбияи ахлоқӣ на ҳамеша таваччуҳи зарурӣ равона мегардид, аксар вақт омӯзгорон дар иҷрои вазифаҳои худ расмиятпарастӣ намуда, таълиму тарбияро беихтиёрон ҷудо менамуданд. Вале имрӯз, дар давраи ҷаҳонишавии тамаддунҳо, рушди бемайлоии технологияи иттилоотиву иртиботӣ, сайёу талош барои унификатсия (якрангсозӣ) ва безътиной дар фарқият гузоштан байни фардиёт ва этносҳои комил, вазифаҳои таълимиву тарбиявии муассисаҳои таҳсилоти олии дар ҷойи аввал меистанд.

Дар сатҳи стандартҳои давлатӣ, барномаҳои таълимӣ ва дигар санадҳои меъёрӣ (ҳамчунон барномаҳои МТО), инчунин дархости омма талоботи башарикунонии таҳсилот гузошта шудааст, ки он афзалияти ҳамкориҳои педагогиро бо така ба хусусиятҳои таълимгирандагон дар бар гирифта, имкони роҳҳои ташаккули инфиродии шахсияти онҳо, фаъолгардонии ҷузъҳои ахлоқиву маънавӣ, зеҳнӣ, пайдоиши ҳавасмандӣ ба худтакмилдиҳии бомуваффақияти касбӣ ва иҷтимоӣ ва рушди минбаъдаро ба вучуд меорад.

“Ташаккули маънаӣёт бе воситаҳои муошират, пеш аза ҳама, бе забон ғайриимкон аст, зеро маҳз дар раванди муоширати шифой тасаввуроти инсон дар бораи муҳити атроф, мансубияти фарҳангӣ, арзишҳо ва принципҳои фарҳангӣ ва ғайра ташаккул меёбад. Аз дигар тараф, сатҳи фарҳанги забонӣ хусусияти мутахассисро дар ҳар як соҳа муайян мекунад. Забон ҳамчун воситаи муошират дуруст ба роҳ мондани робитаҳои байнишахсӣ, муҳайё намудани фазои мусоиду некхоҳона ва дар айни замон намоиш додани арзишҳои муайяни ахлоқии гӯяндаро имконпазир мегардонад” [72, с.50].

Забони русӣ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун забони муоширати байни миллатҳо муқаррар гардидааст, аз ин рӯ, омӯзиши он дар макотиби олии барои фаъолияти минбаъдаи касбӣ ва иҷтимоикунони бомуваффақият хатмкунандагон аҳамияти калон дошта, арзиши онро дар бозори меҳнат баланд мебардорад.

“Бе така ба адабиёти бадеӣ, ки ба туфайли он, пеш аз ҳама, ворид шудан ба фарҳанги халқ, дарки меъёрҳои ахлоқию маънавии он, арзишҳо ва анъанаҳои он сурат мегирад, истифодаи забон бо мақсади барпо намудани муошират ғайриимкон аст. Ба ин маънӣ, чи адабиёти рус ва чи адабиёти тоҷик ба толибилмон имкони васеътаринро барои таҳқиқи хислатҳои «рӯҳияи миллӣ» ва дарки ахлоқи ҳар ду халқ, баланд бардоштани дараҷаи маҳорати онҳо дар маданияти нутқ фароҳам меоварад. Ба шарофати адабиёти бадеӣ, бахусус дар сурати мутолиа бо забони аслӣ, ҷавонон метавонанд анъана ва расму оинҳои мардумро хубтар дарк кунанд, дар бораи таърих ва намоёндагони барҷастаи миллат маълумот пайдо намоянд ва донишҳои

зиёдеро ба даст оранд, ки ин ҳама бешубҳа ба ташаккули худшиносии онҳо таъсир мерасонад” [74].

Таъсири эҷодиёти назмӣ шоирони русу тоҷикро дар ташаккули ҷузъи эҳсосоти шахсияти намоёндагони насли наврас, аз худ кардани қобилияти дидан ва қадр кардани зебоии олами атроф, бедор намудани ҳисси муҳаббат ба ватан ва инсонҳо, майлу хоҳиши дар онҳо дидани асосан ҳислатҳои мусбат махсусан қайд кардан мумкин аст.

Албатта, асарҳои файласуфон ва мутафаккирони шинохтае, ки осори худро дар қолаби осори адабӣ баргузоштаанд, ҳамзамонони моро на танҳо бо зебоии сухани адабӣ шод мегардонад. Онҳо маъноӣ амиқтарин, ҳуди раванди даркро дар бар мегиранд, ки қодир аст ба шахсияти хонанда таъсири ташаккулдиҳанда расонад. Ба ин осор мероси адабии Рӯдакӣ (Абуабдуллоҳ Чаъфар ибни Муҳаммади Рӯдакӣ), Фирдавсӣ (Ҳаким Абулқосим Фирдавсии Тусӣ), Ибни Сино (Абуалӣ Ҳусейн ибни Абдуллоҳ ибни ал-Ҳасан ибни Алӣ ибни Сино), Умари Хайём (Ғиёссуддини Абулфатҳи Умар ибни Иброҳим Хайёми Нишопурӣ), Ҳофизӣ Шерозӣ (Ҳоҷа Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ), Саъдӣ (Абуабдуллоҳ Мушрифиддини Саъдии Шерозӣ), Румӣ (Мавлоно Чалолиддин Муҳаммади Балхӣ), Ҷомӣ (Мавлоно Нураддин Абдурраҳмон Муҳаммади Даштӣ), Миробид Сайидои Насафӣ, Аҳмади Дониш ва бисъёр дигар муаллифони маълуму номаълуми матнҳои пурмазмун дохил мешаванд, ки нақши онҳо дар тарбияи ахлоқии бисъёр наслҳои ҷавони тоҷик басо бузург аст.

“Хусусияти ҳоси эҷодиёти муаллифони номбаршуда дар аҳамиятнокии асарҳои онҳост. Онҳо ба хонанда расондани нуктаи назари худро дар бораи рӯйдодҳои замони худ, маънидод кардани онҳо аз мавқеи тасаввуроти худ дар бораи неку бад, дар бораи сарнавишти инсон, сохти ҷамъият, вазифаи ҳоким дар назди мардуми худ ва ғайра муҳим медонистанд. Яъне, мардумро тарбия кардан, ба онҳое, ки бо сабабҳои шароити зиндагӣ маълумоти кофӣ надоранд ва аз ин рӯ мустақилона андеша карданро ёд нагирифтаанд ва шояд дар интихоби роҳи дурусти зиндагӣ душворӣ мекашанд, мураббӣ буданро

вазифаи худ медонистанд. Тавассути саъйу кӯшиши ба ҳар кас расондани андешаи худ онҳо тавонистанд ақидаҳои худро мухтасар ва фаҳмо баён намуда, бо мисолҳои нишон диҳанд, ки на танҳо ба шуур, балки ба соҳаи эҳсосоти инсон низ таъсир мерасонданд ва ба сарчашмаҳои бепояни хиради мардумӣ рӯ меоварданд. Маҳз ҳамин гуна бо ҳам пайвастании мазмун ва шакли асарҳои бузург, қувваи таъсири эҳсосотии онҳо ба хонанда яке аз далелҳои ҳалқунанда ба манфиати истифодаи онҳо аз ҷониби омӯзгороне мебошад, ки ба тарбияи ахлоқии хонандагон машғуланд ва аз ин лиҳоз омӯхтани идеяҳои педагогии осори ниёғони адабиёти тоҷикӣ форс аҳамияти калон дорад” [87, с.326-336].

Осори адабии Балхӣ сарчашмаи андешаҳои педагогӣ мебошад, ки дар тӯли садсолаҳо аз ҷониби наслҳои маорифпарварон истифода мешуданд ва то имрӯз аҳамияти худро гум накардаанд. Бесабаб нест, ки шумораи зиёди нашрияҳо ба омӯзиши эҷодиёти шоир бахшида шудааст.

Академик Б.Ғафуров ибраз кардааст, ки: “Зимни тавсифи ҳолномаи Чалолиддин Муҳаммади Румӣ (Балхӣ), ки соли як ҳазору дусаду ҳафт дар шаҳри Вахш (дар шимоли музофоти Балх ва аз ин рӯ яке аз нисбаҳои ӯ «Балхӣ» мебошад) таваллуд шудааст ва аз ҷониби падараш ба Салтанати Рум фиристода дода шуда, як қисми муҳими умри худро дар дарбори туркҳои Салҷуқӣ дар Куния (дар он вақт мақоми пойтахти фарҳангии Осиёи Хурдро дошт) гузаронидааст, қайд мекунад, ки мутафаккир, файласуф ва шоири оянда таҳсилоти хуби теологӣ ва фикҳ гирифта, Қуръон ва тасфири онро омӯхтааст, илмҳои дақиқро хуб медонист, чанд забонро (ҳадди ақал арабӣ ва юнонӣ) омӯхтааст. Ба тасаввуф пазируфта шуданаш ӯро водор сохтааст, ки аз хидмати дарбор даст кашад ва зиндагии худро ба таблиғ ва шеърӣ бахшад” [22, с.208].

“Мероси адабии Румӣ (Балхӣ) бо ду асари беназири ӯ: маҷмуаи ашъори «Девони Кабир» (номи дигараш «Девони Шамси Табрэзӣ»), ки то ба ҳол муҳаққиқи ҳақиқии худро пайдо накардааст ва манзумаи оламшумумли ахлоқиву таълимии «Маснавии маънавӣ», ки онро энциклопедияи тасаввуф ё

худ Куръон ба забони форсӣ меноманд (Маснавии маънавии Мавлавӣ, Ҳаст Куръон дар забони паҳлавӣ) ва ба забонҳои гуногуни дунё тарҷума шудааст, муаррифӣ мегардад” [17, с. 56].

Пас аз вафоти Балхӣ соли 1273 писараш Баҳоуддин Муҳаммади Валад ҳамчун халаки шоистаи падар кори ӯро идома дода, бо мақсади ҳифзу тарғиби ғояҳои падари бузурвораш тариқати дарвешони суфиро таъсис дод. Барои суфиёни тариқат (тасаввуф) таҳаммулпазирӣ, электизм (ихтилот, илтикот), инчунин идроки ғояҳои дигар табақаҳои диниву фалсафӣ хос буда, ба пайравони он имкон медиҳад, ки ба масъалаҳои мушкили дар назди инсон истода посух ёфта, барои расидан ба камолоти ахлоқиву маънавӣ талош намоянд.

Тибқи ақидаи як қатор муҳаққиқон шуҳрати «Маснавӣ», пеш аз ҳама, дар он аст, ки ҷузъиёти он аксаран аз суҳанрониҳои худи Балхӣ дар анҷуманҳои ҳамфикру ҳамақидаҳо иборат аст (маълум аст, ки гуфтаҳои устодашро шогирди ӯ Ҳусомиддин Чалабӣ навишт мекард). «Маснавӣ» шаклан асари бузургҳачм буда, шумораи калони дубайтиҳоро (абёти калонеро) дар бар мегирад, ки дар ҷаҳор китоб гирд оварда шудаанд, (дафтари охирон ба анҷом нарасида маҳсуб меёбад) ва ҳар якеро мазмунан метавон ба се гурӯҳ, ду тоғӣ дар ҳар як кадомаш, ҷудо намуд. Шумораи абёти тамоми «Маснавӣ» аз 25631 байт иборат буда, 51262 мисраъро ташкил мекунад.

Дар асар суҷа вучуд надорад, қиссаву ҳикоятҳо аз рӯи принципи тасвири манзараҳо ва вазъиятҳои гуногуни ҳаётӣ, нақли масалу ҳодисот, инчунин матнҳои китобҳои муқаддас тартиб дода шудааст.

Инчунин, дар китоб “... пайваста ҳафт, ба истилоҳ, «садо» мавҷуд аст, ки ҳар кадоми онҳо мувофиқи нақши ба ӯ гузоштаи муаллиф бояд тавачҷуҳи хонандаро ба ин ё он ҷанбаи қисса ҷалб намояд, тавзеҳоти зарурӣ диҳад ва ғ.. Муҳаққиқони осори Балхӣ ҳисоб кардаанд, ки ривояти “Маснавӣ” ҳамагӣ каме аз ду ҳазор мавзӯро дар бар гирифта, аксарияти онҳо, пеш аз ҳама, марбут ба ҳаёти маънавии инсон, муносибатҳои байни инсонҳо, бо қудратҳои

олӣ ва ғайра буда, то ба имрӯз аҳамияти худро гум накардаанд ва маҳз ҳамин муҳимият аст, ки маъруфияти асарро на танҳо дар кишварҳои мусулмонӣ, балки дар дигар манотиқи ҷаҳон низ нишон медиҳад” [90].

Балхӣ дар асари худ жанри масал, ҳикояҳои ҳикматомези кӯтоҳи дорои мазмуни ахлоқиву маънавиро истифода бурда, бо ин ҳама афзал медонад, ки ба хонанда имкон дода шавад, то худаш маънии панду насихатҳоро дарк намояд:

“Баҳр каф пеш ораду садде кунад,
 Ҷар кунад в-аз баъди ҷар мадде кунад.
 Ин замон бишнавад чи монӣ шуд? Магар,
 Мустамаъро рафт дил ҷойи дигар.
 Ҳилми эшон каффи баҳри ҳилми мост,
 Каф равад, ояд, вале дарё бачост.
 Худ чӣ гӯям? Пеши он дурр ин садаф
 Нест илло каффи каффи каффи каф.
 Ҳаққи он каф, ҳаққи он дарёи соф,
 К-имтиҳоне нест ин гуфту на лоф [68],

- мегӯяд шоир.

Балхӣ дар асар нуқтаи назари худро нисбат ба он чи дар абёт баён шудааст, хулоса карда, дар шакли панду насихат инъикос менамояд. Вале, ӯ на ҳама вақт маҳз ҳамин тавр рафтор мекунад ва пешниҳод мекунад, ки хонанда худаш хулосаҳои мувофиқ барорад. Чунончи:

“Он яке наҳвӣ ба киштӣ дарнишаст,
 Рӯ ба киштибон ниҳод он худпараст.
 Гуфт: «Ҳеч аз наҳв хондӣ?» Гуфт: «Ло»,
 Гуфт: «Ними умри ту шуд дар фано».
 Дилшикаста гашт киштибон зи тоб,
 Лек он дам кард хомӯш аз ҷавоб.
 Бод киштиро ба гирдобе фиканд,
 Гуфт киштибон бад-он наҳвӣ баланд:

«Ҳеч донӣ ошино кардан? Бигӯ»,

Гуфт: «Не, эй хушчавоби хубрӯ!»

Гуфт: «Кулли умрат, эй нахвӣ, фаност,

З-он ки киштӣ ғарқи ин гирдобҳост» (Дафтари аввал, байтҳои 2847-2852) [68].

Дар Маснавӣ борҳо ба суоле баргашта мешавад, ки оё шахси кордон, соҳибкасби соҳаи муайян ҳам бояд маҳорати дилсӯзӣ кардан ва саъйу талош барои кумак ба ниёзмандонро дошта бошад? Ба ин мавзӯ дар ҳикоя дар бораи дузидани ҳар («Фурӯхтани суфиён баҳимаи мусофирро чихати самоъ»), ки дар он шахсони худро суфӣ номида моҳиятан дузд буда, даст ба дуздӣ задаанд, қисман дахл карда шудааст ва ин ҳолат дар масали машҳури «Шикоят гуфтани пирамарде ба табиб аз ранҷуриҳо ва ҷавоб гуфтани табиб ӯро» боз ҳам пурратар ифода ёфтааст. Дар он пирамард барои кумак ба марде, ки худро табиб меномид, мурочиат карда, ба ҳар як арзу шикояти худ як хел посух мегирифт: «Ба ину он пирӣ гунаҳгор аст».

Гуфт: «Оре, инкитоби дам бувад,

Чун расад пирӣ, дусад иллат шавад».

Дар ниҳоят бемор худ дар бораи табиб ақидаи худро баён мекунад:

Гуфт: “Эй аҳмак, бар ин бардӯхтӣ?

Аз табибӣ ту ҳамин омӯхтӣ?

Эй мудаммағ, ақлат ин дониш надод,

Ки Худо ҳар ранҷро дармон ниҳод?

Ту, хари аҳмак, зи андакмоягӣ

Бар замин мондӣ зи кӯтахпоягӣ” (Дафтари дувум байтҳои 3105-3107) [68].

Вале табиб аз ин гуфтаҳо ҳеҷ ҳиҷолат накашида, ҷавоб медиҳад, ки асабонияти ту ҳам аз пирист, ман кафолат медиҳам:

Пас табибаш гуфт: “Эй умри ту шаст,

Ин ғазаб в-ин ҳашм ҳам аз пирӣ аст” (Дафтари дувум байти 3108)

[68].

“Зоҳиран ба барномаи тарбияи ахлоқии хонандагон дохил кардани асари мазкур комилан мувофиқ аст, зеро дарк ва муҳокимаи он бояд ба мутахассисони оянда барои дарки он, ки дар баробари пурра ба касб машғул шудан (махсусан, агар он ба гурӯҳи ба истилоҳ «касбҳои ёрирасон» тааллуқ дошта бошад), бояд ба ташаккули сифатҳои муайяни шахсияти худ, дар худ ташаккул додани қобилияти ҳамдardӣ, дилсӯзӣ ва хоҳиши истифодаи донишу малакаи худ барои беҳтар кардани ҳаёти ашаҳоси алоҳида ва умуман ҷомеа низ машғул бошанд, мусоидат менамояд. Бархе аз оғоз ин хислатҳоро доранд, баъзеи дигар бояд барои ба даст овардани онҳо саъю кӯшиши муайяне кунанд. Маҳз ба чунин ашхос хитоб намуда, Балхӣ мегӯяд: «Худованд ба ту асбоби сайқал, ақл додааст, то ин ки рӯйи дилат дурахшон бошад» [93, с. 977-987].

Балхӣ аз қабиле он мутафаккирони баргузидае буд, ки сулҳу ҳамсоғии некро шартӣ зарурии шукуфоии ҳар кишвар ва неқӯаҳволии шаҳрвандони он медонистанд: «Ҳар кӣ дар миёни дӯстон нишинад, дар миёни боғи шукуфон аст, ҳатто агар дар оташ бошад. «Он ки дар миёни душманон нишинад, дар оташ аст, агарчи дар миёни боғ бошад», - навиштааст шоир.

“Дар роҳи сулҳ ҳар кас бояд барои мубориза бурдан ба муқобили шарр, хоҳ он аз шахсони алоҳида бошад, хоҳ аз давлатҳои ҳамсоя, хоҳ намояндагони динҳои дигар, омода бошад, зеро ҷанг боиси пошхурии давлатҳои бузург, хору залил ва қашшоқ гардидани мардумон мегардад” [144, С. 114-117].

Рӯху ботини инсон, ба ақидаи файласуфи бузург, бояд ба ҳар навъ догматизми динӣ муқовимат кунад ва ин дар давраи лашкаркашиҳои салибӣ ва таассуб як нуқтаи назари хеле ғайриоддӣ буд, аммо танҳо инсонии ботинан озод қодир аст, ки тақдирӣ худро мустақилона ҳал кунад, барои саргузашти худ ва наздиконаш масъул бошад.

Шеърҳои Балхӣ хеле пандомез, пурэхсос, амиқ ва образноканд. Ҳатто омӯзгори ботаҷриба зимни таҳияи барномаи тарбияи ахлоқии донишандӯзони муассисаҳои таълимии муосир дар интиҳоби шеърҳои, ки

бояд барои омӯзиши мустақилона ва муҳокимаи минбаъда ба хонандагон пешниҳод карда шавад, душворӣ мекашад, зеро ашъори шоир хонандаро чунон ба васваса мекашад, ки ҳамаи онро тавсия кардан лозим меояд. Гузашта аз ин, худи шоир дар раванди ташаккули ахлоқии ҷавон аҳамияти шахсияти устодро воло донистааст:

“Ҳар кӣ дар раҳ бе қаловузе равад,

Ҳар дурӯза роҳ садсола шавад.

Ҳар кӣ гирад пешае бе усто,

Ришханде шуд ба шаҳру русто” (Дафтари сеюм байтҳои 588-590)

[70].

Балхӣ, ки худ омӯзгор-устод буд, бовар дошт, ки андешаҳои ӯ дар бораи маънии зиндагӣ, муносибати инсон ва Худо, сифатҳои, ки ҳар як ҳоким, шахсияти динӣ ва деҳқони оддӣ бояд дошта бошад, беҳуда нахоҳанд буд, панду насиҳатҳои ӯ барои наслҳои ояндаи инсонияте, ки ҷаҳонро беҳтар мекунад, муфид хоҳад буд, ӯ маҳз барои онҳо навишта буд, маҳз ба онҳо дар шеърҳои худ хитоб карда буд: «Вақте ки ман мемирам, маро на дар замин, балки дар дили орифон бичӯед».

“Махсусияти ақидаҳои педагогии Балхӣ дар он аст, ки ӯ ба шогирдону шунавандагони худ дар кадом ҳолат чӣ тавр рафтор карданро талқин намкунад ё иҷборан ин мавқеъро ба онҳо бор намекунад, балки бо шакли масалҳо ба онҳо мурочиат карда, ба донишандӯз имкони мустақилона ба як хулоса омаданро фароҳам меоварад, ӯ итминон дорад, ки дониши бо ин роҳ ба даст овардашуда дар майнаи инсон ҷойгир шуда, аз ҷониби ӯ ҳамчун моликияти худ, ҳамчун таҷрибае, ки дар ҳаёт ба он таъҷиб кардан мумкин аст, қабул карда мешавад” [101].

Гуфт шер: «Оре, вале рабб-ул-ибод

Нардбоне пеши пойи мо ниҳод.

Поя - поя рафт бояд сӯйи бом,

Ҳаст ҷабрӣ будан ин ҷо тамъи хом.

Пой дорӣ, чун кунӣ худро ту ланг?

Даст дорӣ, чун кунӣ пинҳон ту чанг?»

Хоҷа чун беле ба дасти банда дод,

Бе забон маълум шуд ўро мурод. (Дафтари аввал, байтҳои 933-936) [68].

Дар байни таълимоти Балхӣ, ки аксарияти мутлақи хонандагонаш бо он танҳо тавассути тарҷума шинос ҳастанд, панду ҳикматҳое мавҷуданд, ки ё ба зарбулмасалҳои мардумӣ ва ё иқтибосҳои муаллифони баъдин шабоҳат ёфта, дар байни мардум паҳн гардида, ба таври интуитивӣ ҳамчун фолклор дар фарҳангҳои мухталиф пазируфта шудаанд. Масалан, дар Русия чунин ибораро: «Аҳмақи муътабар аз душман хатарноктар аст», ҳамчун «ҳикмати мардумӣ» истифода мебаранд, гарчанде ки ин иқтибос аз масали И.А.Крилов аст:

«Кори хубе дар зарурат хизмати кас кардан аст,

Лек на ҳар кас тавонад хизмат овардан ба ҷо.

Ҳар киро аз суҳбати аҳмақ ниғаҳ дорад Худо!

Аҳмақи хизматкунанда бадтар аз ҳар душман аст!» [69].

Айни ин пандро дар масалҳои Балхӣ низ вомехӯрем, ки дар он андешаашро чунин баён намудааст: «Бо доноён дӯстӣ кунед, зеро дӯсти беақл баъзан аз душмани оқил хатарноктар аст».

Дӯстӣ аблаҳ бувад ранҷу залол,

Ин ҳикоят бишнаваз аз баҳри мисол.

Гуфт: «Бар хирсе манеҳ дил, аблаҳ!»

Дӯстӣ аблаҳ бадтар аз душман аст» [69].

Ҳамчунин дар ҳар як фарҳанги миллии ибораҳои ёфтани мумкин аст, ки аз ҷиҳати маъно ба зарбулмасалҳои русии «Дард не, фоида нест» «Без труда не вынешь и рыбку из пруда» ё «Сабр ва меҳнат ҳама чизро майда мекунад» «Терпение и труд все перетрут». монанданд. Чунин таъкидҳоро дар ҳикматҳои файласуфони Рими қадим Сенека: «баъзан роҳи тӯлоние, ки дар пеш аст, тоқатнопазир менамояд, аммо одам аз он мегузарад ва ба қафо нигоҳ

карда мебинад, ки кӯҳҳо он қадар нишеб набуданд») ва ҳатто дар Инчил низ метавон дучор омад. Балхӣ ин андешаро чунин баён кардааст:

Иззати маҳзан бувад андар баҳо,

Ки бар ӯ бисёр бошад қуфлҳо.

Иззати мақсад бувад, эй мумтаҳан,

Печ-печи роҳу ақба-в роҳзан” (Дафтари панҷум, байтҳои 3224-3225) [69].

Мисолҳои овардашуда ва инчунин бисёр гуфтаҳои дигари шоири бузург гувоҳӣ медиҳанд, ки осори ӯ ба андешаҳои муосир оид ба ахлоқи одоб, фарҳангу маънавият, хайру шарр комилан мувофиқат мекунад, яъне дар раванди тарбияи ахлоқи ҷавонони муосир бомуваффақият истифода мешавад.

Осори Ҷалолиддини Балхӣ, бешубҳа, яке аз сарчашмаҳои ҳикматест барои муъаррифӣ ба толибилмони тоҷик, ки барои онҳо масъалаи худшноӣ бо назардошти синну сол ва зарурати ҷустуҷӯи идеалҳои маънавий муҳим буда, месазад, ки онҳо тамоми умр ба он пайравӣ намоянд.

Таҷрибаи педагогӣ нишон медиҳад, ки маҳз эҳсосоти хештангарой дар эҷодиёти Балхӣ барои таъсир бахшидан ба хонандагон, дарки маъноӣ ашъори ӯ, ки дар онҳо таҳлили амиқи воқеияти муосир, муносибатҳои байни одамон, тавсифи ҳислату рафтори онҳо, инчунин тафсири чунин мафҳумҳои амиқ, ба монанди ишқи илоҳӣ, мазмуни ҳастии инсон ва ғайра ифода ёфтаанд, мусоидат мекунад.

Аҳамияти осори Ҷалолиддини Балхиро ҳамчун яке аз сарчашмаҳои омӯзиши таъриху фарҳанги халқҳои Шарқ, ки барои ташаккули ҳувияти миллӣ (этникӣ)-и толибилмон аҳамияти бузург дорад, махсусан таъкид кардан лозим аст.

“Ҳамчун яке аз ҷанбаҳои назарраси таъсири осори Румӣ дар ташаккули шахсияти толибилмони муосир ин таъсири мусбати омӯзиши ашъори ӯ дар ташаккули фарҳанги гуфтори онҳост, ки яке аз хусусиятҳои асосии

мутахассиси муосир дар ҳама гуна соҳа дар баробари кордонӣ ва сатҳи баланди фарҳангнокии онҳо ба шумор меравад» [106].

Дар бораи асолат ва навоари (барои замони худ) афкори педагогии Мавлоно Чалолиддини Муҳаммади Румӣ (Балхӣ) сухан ронда, мо таъсиреро, ки осори «пешгузаштагони идеологии» ӯ - файласуфон ва адибон дар давраҳои пешини таърихӣ ва давраи барои омӯзиши Балхӣ дастрас гузоштаанд, сарфи назар карда наметавонем. Ба ҷумлаи чунин осори афкори педагогии асрҳои миёна «Қобуснома», дохил мешавад, ки нависандаи тоҷику форс ва ҳокими маҳаллӣ Унсурмаолии Кайковус барои писараш навиштааст ва дар як вақт китоби рӯйимизии намояндагони табақаҳои маъруфи ҷамъият маҳсуб меёфт, зеро чилу чор боби он дар бораи тарзи рафтор дар ҷомеа, хизмат ба хоҷаи худ ва бурдани корҳои хоҷагидорӣ, тарбияи фарзандон ва ғайра бахшида шудаанд.

Асари маъруфи дигаре, ки шояд ба афкори Балхӣ таъсир гузошта бошад, асари то ҳол машҳури «Тибби рӯҳонӣ»-и Муҳаммад Абӯбакри Розӣ, ки дар охири ҳазораи аввали мелодӣ зиндагӣ кардааст, маҳсуб меёбад. Табиб ва файласуфи донишманди энциклопедӣ дар ин китоб на танҳо дар бораи сабабҳои пайдоиши бемориҳои равонӣ ва роҳҳои табобати онҳо, балки дар бораи мушкилоти тарбияи ахлоқии ҷавонон, дар бораи шарту шароите, ки бояд дар ҷомеа ба вучуд оварда шавад, саъйи кӯшиш ба манфиати умум ва тантанаи ҳақиқат ва адолат андешаҳои хеле пешрафтаи он замонро баён кардааст.

Чалолиддини Балхӣ бо осори Бобо Кӯҳӣ Шерозӣ, ки дар каломии ӯ истилоҳоти тасаввуфӣ пайдо мешавад, низ ошно буд (дар як қатор маъхазҳои номи ӯро Абӯабдуллоҳ Алӣ ибни Муҳаммади Шерозӣ зикр мекунанд; ҳамчунин тахминан вучуд дорад, ки “зери ин таҳаллус назарияшиноси барҷастаи тасаввуф Ибни Боқуя маҳфуз будааст). Ин мутафаккир муаллифи яке аз аввалин девонҳои ғазали ирфонӣ дар таърих (Девони Бобои Кӯҳӣ) ва инчунин асарҳои «Ахбор-ул-ғофилин», «Бидоят-ул-Ҳаллоҷ» ва «Ахбор-ул-орифин» мебошад. Аҳамияти шеърҳои «Гулшани роз»-и пешгузаштаи дигари

Балхӣ Шайх Саъиддин Маҳмуд ибни Абдулкарим ибни Яҳёи Шабистарӣ дар ифшои мазмуни андешаҳои асосии тасаввуф буда, ба олами маънавии инсон, ки барои дарки ҳақиқат талош меварзад, алоқаманд аст” [118].

Дигар асари пурмухтаво ва маъруфи замони худ, ки то ба мо омада расидааст, «Сиёсат» ё худ «Сиёсат-ул-мулк» ё «Панҷоҳ баҳши Хоҷа Низомулмулк»-и Тусӣ, вазири салтанати салҷуқиён, мебошад. Матнҳо ба ҳоким, ки тибқи ақидаи муаллифи асар бояд барои тақводорию (парҳезкорӣ) ва адолат, ҳифзи нотавагон ва некӯахлоқии тамоми мардум талош кунад, равона гардидаанд.

Румӣ барои онҳое, ки мехоҳанд ба сатҳи баланди худшиносӣ бирасанд, барои фаҳмидани робитаи худ бо Худо талош намоянд, матнҳои бузурги панду ҳикмати офаридааст. Ин аст, ки осори адабии ӯ, ки дар рушди тасаввуф ҳамчун як ҷузъи муҳими ҳаёти динии ҷомеаи муосираш сахм гузоштааст ва то ҳол дар бисёре аз кишварҳои ҷаҳон маҳбубияти худро нигоҳ медорад.

Одамоне, ки тасаввуфро ҳамчун фалсафаи зиндагӣ интихоб кардаанд, мурид номида мешавад, онҳо бояд бо ҳидояти як мураббии хирад (шайхи тасаввуф) роҳи камолоти суфиро, ки се унсури ба ҳам алоқаманд, се марҳилаи дарки ҳақиқатро дар бар мегирад, пеш гиранд: «Бидонед, ки шариат каломии паёмбарон аст, тариқат амалии паёмбарон ва ҳақ он чизест, ки паёмбарон дидаанд» (аз ҳадисҳои паёмбар Муҳаммад).

“Тай кардани марҳилаи аввал, ки онро шариат меноманд, ҳанӯз инсонро суфӣ намекунад, зеро ба вазифаи ҳар як мусалмон, аллакай, омӯзиши мукаммали Қуръон, фаҳмидан ва аз ҳама муҳимтараш риояи қатъии қонунҳои муқарраркардаи таълимот дохил аст. Аммо, ҳатто суфие, ки ин марҳиларо тай накардааст, наметавонад дар роҳи камолоти маънавӣ ва маърифати Ҳақ расад. Бояд зикр намуд, ки моҳиятан амру дастурҳои шариат, қавоид ва анъаноти он, аз ҷумла онҳое, ки ба русумоти динӣ нигаронида шудаанд, худ зиндагии ҳаррӯзаро фаро мегирифтанд. Ҳамаи ин қоидахоро тавассути тафаккури мантиқӣ дар асоси маърифати олами ҳақиқӣ, аз ҷумла

конунҳои табиат ва муносибатҳои байниодамон асоснок намудан мумкин буд. Бо вучуди он, онҳо дар бораи вучуд доштани Худо ва Ҳақиқати комил тасаввурот намедиханд” [89, с. 237-240]

Шакли олии дарки олам дар мафкураи тасаввуф ваҳӣ доништа шуда, аз суфӣ талаб мекунад, ки ба ҳолати муайяне гирифтор шаванд, яъне мубталои як ҳолати муайян шаванд. Бидуни дарки ин, ба таври комил ба осори шоирону файласуфони бузурге, ки ба забони форсӣ эҷод кардаанд, баҳо додан ғайриимкон аст, аз ин рӯ муҳаққикон маҷбур шуданд, ки тасаввуфро ба унвони як падида мавриди омӯзиш қарор диҳанд ва имрӯз метавон ба бозёфтҳои, масалан, барҷастаи эронишинос ва туркшиноси шуравӣ Э.Е. Бертелс, ки саҳми арзандаи худро дар таҳқиқи илми ҷаҳонии тасаввуф гузоштааст, таъя кунем.

Олим чунин мешуморад, ки “Мо ба масъалаи дар амалияи тасаввуфӣ татбиқ намудани усулҳои машғулем, ки имрӯз одатан бо таҳқиқоти илмии равоншиносӣ алоқаманданд. Олим изҳор кардааст, ки мо бо усулҳои машғулем, ки дар амалияи тасаввуфӣ татбиқ мешуданд ва имрӯз одатан бо таҳқиқоти илмии равоншиносӣ марбутанд. Сӯфиён бо роҳи тағйир додани ҷараёни равандҳои физиологӣ дар бадан худро ба ҳолати муайян ворид намуда, маҳорати худталқинкунӣ, яъне худгипнозӣ ва назорати ҳолати рӯҳии худашонро машқ ва татбиқ намуда, гӯё ҷисми худро тарқ карда, ба сатҳи дигари маърифати дониши ношинос пардохта, бо он мепайвастанд” [79, с. 77]. Воқеан, аз нуқтаи назари Э.Е.Бертелс, онҳо ҳамин тавр худ дар зери тасаввуроти худ, дар он минтақае, ки равандҳои равонӣ бидуни инъикос дар шуур ва бидуни назорати мустақим ба амал меоянд, ғарқ мешуданд.

Бо вучуди ин ҳама, аксари муҳаққикон Балхиرو на танҳо пайрав, балки воиз, муаббири тасаввуф медонанд, ки ӯ ҳам бо намуна будани худ ва ҳам тавассути тамсил (масал) ба шогирдонаш панд додааст ва ҳатто рафоқату бародариро бунёдгузори намудааст.

Чалолиддин қадамҳои аввалини худро дар роҳи Ҳақ бо раҳнамоии устодаш гузоштааст, тибқи ривоят аз оини тавба ва пасон вара (ки дар сухан,

ният ва амал хуздори карданро дар назар дошт) гузаштааст ва ин аллакай имкон меод мусофирро, ки роҳи худро тай кардааст, суфӣ ҳисобид. Мақоми саввум дар тасаввуф зуҳд ё маҳорати зоҳидӣ, даст кашидан аз лаззатҳои заминӣ маҳсуб мешавад, ки таснифи инсонро ба зоҳидӣ пешбинӣ мекунад. Мақоми баъдӣ фақр аст ва ин ҳолат на танҳо фақрро ҳамчун нишонаи дараҷаи шадидаи фақирӣ ба далели рад кардани ҳуди хоҳиши қонеъ гардонидани ниёзҳои моддиаш, балки ба унвони саркашӣ аз эътирофи андешаи худ низ дар назар дошт. Пас аз ин марҳала сабр, яъне тавони итоат кардан ба ҳар озмоише, ки аз боло фиристода мешавад, меомад ва ин қобилият аз фазилатҳои аслии суфӣ буд. Оқибати мантиқии гузаштани ҳамаи мақомҳои қаблӣ ҳолати шашум аст, ки он таслими комил ба хости Худованди мутаъолро дорад, зеро танҳо ӯ ҳама чизро, ки вучуд дорад - таваккул (таваккал ба Худо) муайян мекунад. Барои онон, ки тавони ба чунин ҳолат расиданро доранд, ба ҷуз Худо чизе вучуд надорад, ҳатто вақт ҳам, зеро гузашта гузаштааст ва оянда нарасидааст. Мантиқан, пас аз ин ҳама ягона ҳолати имконпазир, яъне тобеият ба ҳадди мутлақ боло меравад ва ҳеҷ чиз наметавонад суфиро ҳалалдор кунад ва ё хушнуд созад.

Суфие, ки тамоми мақомҳои заруриро анҷом додааст, билохира аз куфр раҳо мешавад ва омода аст ғайбро, яъне ҳар он чизро, ки берун аз ақли инсон аст, бифаҳмад. Чунин шахсро устои маънавӣ, донишманди ба истилоҳ «ғайритаҷрибавӣ», Ҳақиқатро дарк намуда ҳисобида, аз ин пас ўро ориф меноманд. Э.Е.Бертелс чунин меҳисобад, ки “амалияи равонии азхудкардаи орифҳо ба онҳо имкон медиҳад, ки худро идрок кунанд, яъне ақли худро идора карда, дар объекте, ки нигоҳи равонии худро ба он нигаронидаанд, таъсири «ҳалшавиро» ба вучуд оваранд” [17].

“Ҳар як суфӣ дар роҳи худ бояд се марҳилаи маърифатро паси сар мекард. Якум ва дуум ба донише марбут буданд, ки ҳар кас, агар бихоҳад, ба даст оварда метавонад: маълумот дар бораи онҳо дастраси умум аст ва метавонад ба таври таҷрибавӣ тафтиш карда шавад. Аммо дар марҳилаи охир бошад, ҳодисаҳои руҳ медиҳанд, ки танҳо ба равоншиносон фаҳмоанд, дар

сурате ки худи пайравони тасаввуф ҳолати худро ба таври норавшан шарҳ медиханд: бо кадом як мавҷудоте омехта (халла шуда), ба ҳолати мувофиқ меафтанд.

Шахсе, ки қобилияти дидани Ҳақиқатро азхуд кардааст, бояд аз чихати ахлоқӣ пок бошад, андешааш баланд ва ба умқи шуури худ равона бошад, аммо набояд худро аз дигарон болотар гузорад, ки ҳанӯз ба дарки он наздик нашудааст. Ба ҳамин тариқ, ба ақидаи суфиҳо, таълимоти онҳо аз постулатҳои калисои расмӣ, ки худро «намоёндаи расмии» Худо дар рӯи замин эълон карда буд, тафовут дошт» [36, с. 49-51].

Албатта, «таҷрибаҳо» бо рӯҳи шахсии худ як кори хатарнок аст, ки боиси аз даст додани шахсияти комил мегардад, аз ин рӯ бе сарпарастии устод (мураббӣ, шайх) оғоз кардани ин корҳо берун аз ақл буд. Шайхҳо барои бомуваффақият иҷро кардани вазифаи устоди худ системаи мувофиқи мафҳум ва истилоҳотро таҳия намуда, бо ёрии он ба «мусофир» маънои амалҳои, ки ӯ бояд анҷом диҳад, фаҳмондани мешуданд.

Ҳамин тавр, қабул шуда буд, ки “Роҳи суфиро на ақл, балки ишқ ҳидоят мекунад, аз ҳамин сабаб мо дар бисёре аз асарҳо ба истилоҳоти «махбуб» ба маънои Ҳақ ва «ошиқ» вомехӯрем, ки муаллиф одатан худро меномад, худ ва хонандаро ба домани ҳиссиёт ва эҳсосоти баланд мебардорад.

Ин хоҳиши сублиматсия, интиқол ва тафсир, тағйири ҳиссиёт ва маънӣ дар талош барои баёни нофаҳм шайхҳоро водор сохт, ки ба тасвири аз ҳад зиёди тафаккур ва тафсир даст зананд, ки дар аксари мавридҳо ташвиқи фалсафӣ ва бедор кардани қобилияти шоирӣ гардид.

Тай кардани роҳи тавсифшуда на ба ҳама муяссар мегардид, ба зами ин, натиҷаҳо низ аз якхела набуданд, зеро ҳатто шайхи комилтарин натавонист зуҳури хислатҳои шахсии (фардӣ) худро безарар созад» [140, с. 28-30].

Дар таърих номи Шайх Румӣ, Сайид Бурҳониддин, яке аз муридҳои падараш ҳифз гардидаанд, ки бархе ӯро "ғайбдон" меномиданд ва бархе ӯро

дорои табиати дурушт-тундхулқ медонанд. Гумон меравад, ки маҳз ӯ Чалолиддинро барои таҳсил ба мадрасаҳои Димишқ ва Ҳалаб фиристод ва ӯ дар он ҷо имкон пайдо кард бо ҳақимони дайрҳои сӯфӣ (хонақаҳо) мулоқот кунад ва ба ӯ худаш роҳнамоӣ мекарду дастур меод (гӯё қобилиятҳои шогрдашро барвақт пайхас карда, натрасида ӯро ворид намуд ва вазифаҳоро катъиян ба дӯшаш бор кард).

Дар бораи озмоишҳои дақиқа, ки шоири оянда аз сар гузаронидааст, нақл мекунад: ҳочатхонаҳоро тоза мекард, садақа меपुरсид ва гурусна мемонд. Ва ин ҳама бо тавзеҳоти устод ҳамроҳ буд, ки ба покии рӯҳу андеша ноил шудан аз кофтукови наҷосат аз ҷӯйбор ба маротиб мушқилтар аст ё шахсе, ки дар роҳи Ҳақ талош мекунад, набояд тибқи дастурҳои тақвими масочид, балки доимо рӯза бигирад ва ғайра. Балхӣ тадричан ҳам аз ҳаёти мардуми оддӣ ва ҳам бадану ботини худаш, ки идора кардан ва ба иродаи худ тобеъ карданро омӯхт, бештар маълумот гирифт.

Илова бар ин, устод аз шогирдаш талаб мекард, ки матнҳои Қуръонро пайваста мутолиа кунад ва мувофиқи дастурҳо бо оҳанг ва "овози зебо" кироат намояд. Ин машқ дар ниҳоят на танҳо ва на он қадар зиёд ба аз ёд кардани сураҳо ва ворид шудан ба маънои онҳо, балки ба худгипноз низ оварда расонд, вақте ки хонанда ба дидани тасвирҳои муайян шуруъ кард.

Дигар, чунон ки муҳаққиқ У. Наджмиддинова изҳор меорад: "Амалияи равонӣ аз ба даст овардани маҳорати то ҳадди аксар ва дар муддати дароз мутамаказ кардани фикр ба як нуқта, ошкор кардани изҳороти «шифршуда»-и устод, аз худ кардани қобилияти табдили тахминӣ ба ашёву мавҷудоти зинда ва растаниҳо ва ғайра иборат буд. Муҳаққиқони зиндагиномаи шоири бузург бар ин назаранд, ки заҳматҳои Сайид Бурҳониддин беҳуда набуд, ӯ аллакай дар марҳилаҳои аввали роҳаш дар шогирдаш яке аз пайравони арзандаи худро меид, тадричан тавассути зуҳд ва такмили беандоза, сифатҳои маънавӣ таҷрибаи равонии ба худ хосро ба даст меовард.

Марҳилаи баъдӣ дар роҳи Балхӣ чилланишинӣ буд, ки бо тафаккур, зикр ва ибодат ба намоз ва поксозии рӯҳу ботин бахшида шуда буд. То он вақт Ҷалолӣдин аллакай ба дарк расида буд, ки ин роҳ беохир буд ва аз он рӯ гардониданӣ набуд, аз ин рӯ ба ҳамаи озмоишҳо омода буд. Эҳтимол аст, устод худаш парасторашро ба хонақоҳ бурда, баъд дари онро бо гил муҳр карда, на бештар аз ду маротиба хабаргириаш меомадааст. Он чизе, ки Балхӣ дар бораи он фикр мекард, он чиро, ки дар ин шабу рӯз дар худ кашф кардааст, касе ба таври муътамад тавсиф накардааст, аммо акси садои ин андешаҳои душворро дар осори адабии ӯ пайдо кардан мумкин аст. Эҳтимолан, маҳз дар ҳамин рӯзҳо ӯ ниҳоят итминон пайдо кард, ҳар чизе, ки вучуд дорад, дар дарун, дар рӯҳи инсон аст ва танҳо ҳамин рӯҳ лоики муошират бо Худост. Ҳамин тавр, Балхӣ ориф шуд.

Вақте, ки Ҷалолӣдин аз хонақоҳ бурун омад, сазовори баҳои баланди устодаш гардид ва устодаш ба Худованди мутаъол шукр гуфт, ки аз ӯ чунин шогирди арзанда ба воя расонидааст. Сайид Бурҳониддин эътироф кардааст, ки дар ин марҳила худи Ҷалолӣдини Балхӣ омода аст ақидаҳои тасаввуфро ба мардум расонад ва устодаи онҳо бошад. Дар қабои ӯ тағйироти муносиб ворид намуда, ба муридҳояш эълон кард, ки онҳоро ба васояти боэҳтимоди Ҷалолӣдини Балхӣ месупорад ва боварӣ дошт, ки вориси шоистаи кори ӯ хоҳад буд” [88, с. 226-229].

Муҳаққиқи осори Балхӣ А.Х. Саъдулоев изҳор доштааст, ки: “Шайх дар давоми ҳазору як рӯзи тариқат ба шогирдаш тасаввуроти худро дар дарки моҳияти тасаввуф интиқол дода, ӯро дар тамоми марҳалаҳои роҳи ирфонӣ раҳнамоӣ намуда, барои дарки донишҳои наву ниҳонӣ тавассути азхудкунии таҷрибаи маънавии зарурӣ кумак мекард.

Сайиди ғайбдон бо дили пур аз шогирди маҳбубаш чудо шуд ва ба сӯйи Қайсарӣ рафт, зеро пешбинӣ карда буд (ва дар ин бора Балхиро хабардор карда буд) ба зудӣ бо дӯсте вомехӯрад, ки ӯро барои «оина» шудан ба Балхӣ даъват кардаанд, инчунин Балхӣ ҳам барои ӯ «оина» мешавад. Бо роҳи ба даст овардани маънавиёт якҷоя пеш рафта, онҳо якдигарро узван пурра

меунанд ва дӯстии онҳо дар тамоми ҷаҳон машҳур мегардад. Вале, мулоқоти пешбинишуда танҳо пас аз дувоздаҳ сол баргузор шуд» [112, с. 370-374].

Балхӣ дар ҳоле, ки ба иҷрои вазифаҳои ба зиммааш гузошташуда шуруъ намуд, дарк кард, ки дар се соли охир чӣ қадар тағйир ёфтааст: ӯ хеле хирадманд гардида, аз тариқи тариқат гузашта, ба Худо наздиктар шуда, фаҳмидани одамнро қариб, ки мисли устодаш омӯхтааст. Ҷавононе, ки дар мадраса таҳсил мекарданд, муридҳо ва шаҳрвандони оддӣ зимни маҷлис суханрониҳои пурмазмуну образнок, пуршавқу ҳавас ва амиқӣ ӯро бо эҳтиром гӯш мекарданд. Теъдоди пайравонаш тадриҷан меафзуд ва файласуфон ва мутафаккирон барои суҳбат бо ӯ ба мадраса меомаданд. Бархе аз гуфтаҳои ӯро пайравон ва шогирдонаш ҳангоми мавъиза ва гуфтугӯҳо дар масҷидҳои мухталиф сабт кардаанд. Гумон меравад, ки маҷмуаи «Ҳафт шурои Мавлоно» («Шурои ҳафтгона», «Ҳафт вохӯрӣ») ҳамин тавр пайдо шудааст.

Вале, бо вучуди ободии зоҳирӣ, эҳтиром ва ситоиш, ҳуди Ҷалолиддини Балхӣ худро озод ҳис намекард, вазифаҳои зиёд, зарурати риояи шарту дастуру ҳидоятҳо рӯҳияи озодихоҳи ӯро мешикастанд, ӯро рӯҳафтада менамуданд, фишор овардан ба рӯҳияи озодихоҳи ӯ ба ниёзҳои ташаққулёфтаи дарки минбаъдаи нофаҳмо, хоҳиши минбаъд таъмид кардан дар беҳушӣ, ки мехост худро комилан ба он бахшад, ҷавобгӯ набуд.

А.М. Абдурасулова дар иртибот ба ин баён доштааст, ки: «Муҳаббати мардумро ба худ рад кун ва дӯст доштани Худоро ёд бигир», - навиштааст шоир, ки мехост ҳарчи бештар ба дарки равобити инсон ва Худо, ки танҳо дар сатҳи эҳсосот идрок гардида, бо риояи расму оинҳои тасаввуфӣ бамаротиб ривоч меёфт, ворид шавад ва ифшои хешро бо баёни шакли шоирона ба мардумони дигар расонад. Вале, ба эътирофи ҳуди ӯ, калимаҳо барои пурра тавсиф кардани дониши илоҳӣ кофӣ нестанд, бо кӯмаки онҳо метавон танҳо ҳадди ақали заруриро баён кард» [2, с. 107-114].

Балхӣ офаринандаи тасаввуф набуд, аммо ӯ тавонист ғояи олии (марказии) онро оид ба зиндагӣ ҳамчун як ҷараёни беохире, ки Худо дар он хатман хузур дорад ва шахсе, ки меҳоҳад ба ӯ наздик шавад, бояд худро аз ҷаҳон ва аз занҷири дини суннатӣ «ҷудо» кунад, аз ҷиҳати ахлоқӣ бо эҳсоси ваҷд ва равшании ботин пок бошад, ташаккул диҳад. Балхӣ ҷойгоҳи дониш ва эҳсосотро ба таври образнок, хушобуранг муайян намуда, онҳоро бо зинаҳое муқоиса мекунад, ки имкон медиҳанд дар маърифати олами атроф боло равем, дар ҳоле ки имон нардбоне ба сӯйи мулки биҳишт аст.

Ба ақидаи файласуф, ба инсон мавқеи пайваस्तкунандаи гузашта ва оянда дода шудааст, ки он на танҳо дар ифодаи замони онҳо, балки ҳамчун гарави зиндашавии он чи, ки дар шакли дигар аз байн рафтааст, ифода меёбад: маъдан метавонад ҳамчун растанӣ аз нав тавлид шавад, ҳайвон бошад ҳамчун одам ва ғайра ҳамин тавр азнавтавлидшавии беохир . Марг нест, эҳё вучуд дорад (реформатизатсия), аммо барои фаҳмидани ин дар тарбияи рӯҳи худ саҳт меҳнат кардан лозим аст. Ба ҳамин минвол, Балхӣ ба инсонҳо ба ҷои тасаллӣ ваҳӣ пешниҳод менамояд:

Эй он, ки бизодет чу дар марг расидед,

Ин зодани сонист бизодед, бизодед.

(Девони Шамс, ғазали 656).

Суфиҳо мутмаинанд, ки иртиботи рӯҳии инсон бо Худо, шинохти Ҳақ ва маърифат танҳо тавассути ишқ имконпазир мебошад (ҳамаи дониши мо бефоида аст, агар Муҳаббат набошад, худи ҳамон ишқ ба Худо набошад, ба хотири фаҳмидани он инсон бояд «чун хокистар хоксор шавад», навиштааст шоир) ва ин мафҳум дар ашъори Мавлоно Балхӣ зиёд мушоҳида мешавад.

Муҳаққиқ У.А. Ғаффорова, дар ин ростӣ, ибраз карданд, ки: “Офарандаи асарҳои саршор аз ишқ ба инсоне, ки қодир аст ба хотири иртибот бо табиати илоҳӣ аз манфиатҳо худ даст кашида, худро қурбон созад, бо тараннуму назми ҳисси мутараққӣ, рамзи орифона, тасвири пурҳаяҷону пуршӯр фарқ мекард, аз ин рӯ, ғазалҳои ӯ аксар вақт бо мусиқӣ иҷро мешуданд, баъдан онҳоро оҳангҳои муайяни ҳаракатҳо («рақс»)

хамроҳӣ мекарданд ва ҳатто баъдтар ин маросими маҷлисҳои умумии дарвешӣ гардид. Барои ҳуди шоир ин рақс, ба қавли ҳамзамононаш, рамзи ҷустуҷӯӣ дӯсти гумшудааш Шамсиддини Табрезӣ (Шамс) ва андӯҳи аз даст додани ӯ буд. Баъдан ин ойинҳо як шакли беназири зикр – шакли комил пайдо намуда, “самоъ” номида шуданд ва ҳамчун воситаи мувоҷабаи Худо, ҳамчун “ҳаҷҷи Макка”-и ирфонӣ пазируфта шуданд” [23, с. 94-97].

Муҳаққиқ С.Б. Сабзаев бошад қайд кардаанд, ки: “Бо мурури замон ҳуди маросим мураккабтар шуда, маҷмуи махсуси ҳаракатҳо ва андому киёфаҳо ташаққул ёфт, ки он барои танзими нафас ва ба ҳолати махсус овардани ҷисм (бадан) зарур буда, ҳамчунон имкон медиҳад, ки диққати худро ба ҳамоҳангсозии ҳаракатҳо бо назми матнҳои хондашуда, ки низ таҳти танзими саҳт қарор доштанд (ҳатто бо тартиби бунёдкардаи Балхӣ, ки озодии ирода ва баёнро таблиғ мекард ва ба маҳдудиятҳои расму ойинҳои расмӣ муқовимат мекард) равона созад.

Зикрҳои бародарони (ҷамъиятҳои) гуногун ҳам аз ҷиҳати матни қироат ва ҳам аз ҷиҳати мусиқӣ ва рақси хамроҳӣ хусусиятҳои фардӣ худро доштанд. Ҳуди матнҳои метавон бо овози баланд такрор кард (саҳи овоз низ танзим карда мешуд; масалан, садои баланд ҳангоми маросими дастаҷамъона дар шаби ҷумъа мувофиқ буд) ё “барои худ”. Ҳарчанд намояндагони ҷамъиятҳои ё худ ёрони гуногун аз ҳамдигар, ҳатто аз ҷиҳати зоҳирӣ, фарқ мекарданд, шакли либоси онҳо низ мисли ҳуди усул муқаррар карда шуда буд, онҳо аз ҷиҳати идея муттаҳид буданд, фақат барои ноил шудан ба вачд амалҳои гуногунро истифода мебарданд.

Хусусияти хоси тасаввуф таҳаммулпазирии мазҳабӣ аст, зеро барои пайравонаш ҷизи асосӣ на рақобат барои ҷойи «шоғирдони аввал», балки ҷустуҷӯӣ Ҳақиқат ва хоҳиши эҳсоси лаззати дарёфти он аст. Балхӣ дар яке аз асарҳои худ дар ин бора нақл кардааст: Ҷустуҷӯӣ Худо дар калисои насронӣ, дар маъбади ҳиндуҳо, дар дайри буддой ва дар Макка бенатича буд, аммо бо нигоҳе ба қалби худаш Худоро ёфт” [109, с. 34-39].

Балхӣ расидан ба вачдро яке аз роҳҳои муассири «ҳал» кардани «Ман»-и худ дар илоҳӣ донист, ки инсон дар он метавонад аз «тазафи ишқ» ба Ҳақ,

ба покии рӯҳонӣ, ба мақоми баланд бирасад: ӯ (инсон) Худо нест, балки амри Худост, рафтани ӯ ба асрори бузургии (Ў).

Ту зи каррамно Бани Одам шахӣ,
 Ҳам ба дарё ҳам ба хушкӣ по ниҳӣ.
 Ки «ҳамалноҳум ало баҳрӣ» ба чон,
 Аз «ҳамалноҳум ало барр» пеш рон.

Мантиқи дарки зиндагӣ, ба ақидаи Балхӣ, ин буд, ки инсон бояд боло равад, рӯҳашро инкишоф диҳад, аз ҷиҳати маънавӣ рушд ёбад, сифатҳои нав пайдо кунад, ба Худо наздик шавад ва сипас ба сӯйи мардум бозгардад, то онҳоро аз ваҳиҳои худ огоҳ созад ва онҳоро ба пайравӣ кардан ба ӯ дар роҳи поксозии рӯҳ ташвиқ кунад.

Олимаи шинохтаи тоҷик У.А. Ғаффорова бар он назаранд, ки: “Балхӣ дар асари бузурги худ – «Маснавии маънавӣ» - и шашҷилда кӯшиш мекунад, ки ба шогирдон ва пайравони худ ва ба ҳамаи онҳое, ки дар хондани таълимоти ӯ машаққатдоранд, мураккабии ҳаётро бо тамоми гуногунрангии он, асрори табиат ва ботини инсон, нияти инсон, таъсири манфии сарват ва такаббур, нуқсу иллатҳои, ки рӯҳи ҷовидонро паст мезананд, бузургии ишқ ва ғайраҳоро фаҳмонад. Барои исботи далелҳои худ Ҷалолиддини Балхӣ аксар вақт ба Қуръон муроҷиат мекунад, онро аз мавқеи консепсияи тасаввуф шарҳу тафсир дода, асрори маънии абёти (оёти) онро ошкор менамояд.

Балхӣ ба хоҳири дастраси ҳамагон будани тавзеҳоташ ба жанрҳои масал, афсона, ривоят, қисса ва дигар анвои ҳунар ё фолклори муосири мардумӣ, ки аз наслҳои пешин ба мерос мондаанд, рӯ овардааст. Балхӣ аз оҳанги насиҳатомези худ шарм намедошт ва аз ишғол намудани мавқеи устодӣ наметарсид, ҳар касеро, ки ба роҳи маърифат ва иртибот кӯшиш мекунад, дастгирӣ мекард” [23, с. 95].

Паёми асосие, ки дар саросари осори шоири бузург мавҷуд аст, ин эътиқод буда, танҳо ҳуди шахс масъул ба он аст, ки зиндагии ӯ чӣ гуна пеш равад, танҳо ҳуди ӯ роҳеро интихоб мекунад, ки бо он ҳаракат кунад ва чӣ гуна рафтор намояд.

Азбаски ҳама чиз дар ин дунё бо хости (нақшаи) Худо пешакӣ муайян шудааст, зарур аст, бо муҳаббат ба Худо (дар ашъори идеологҳои тасаввуф

чунин хислатҳои ҳолат ба мисли «мастӣ», «ишқ» ва ғайра.., набояд ба маънои оддӣ маънидод карда шаванд, ҳамаи онҳо кӯшиши тавсифи равобити суфӣ бо Худои таъоло мебошанд), ки метавонад хусусияти хашмгинӣ ва баъзан ҳатто ишқро пайдо кунад, бар асоси хоҳиши комилан таслим шудан ба қудрат бар касе, ки танҳо барои инсон сазовори муҳаббат ва эҳтиром аст, наздик бояд шуд. Худо аз нигоҳи таълимоти тасаввуф Ҳақиқати мутлақ аст, аз ин рӯ ишқ ба ӯ талош барои Ҳақ аст, танҳо он воқеоти муҳим, он Нури илоҳӣ ба қадри васвасаҳо сазовори ишқ ва хоҳиш аст.

Зухури озодии ботинии Ҷалолиддини Румиро дар ашъораш мушоҳида менамоем, ки дар онҳо пастии сарватмандону ҳокимонро тавиф намудааст, ки қонунҳои адолатро поймол мекунанд ва сипас «либоси парҳезгорӣ» дар бар карда, бори гуноҳҳои худро ба масҷид мекашонанд, то ки онҳоро бо дуоҳои дуруғин пок созанд.

Муҳаққиқ Ш.И. Нуриддинова тавсиф кардаанд, ки: “Муносибати махсуси Балхиро бо занҳо қайд кардан хеле ҷолиб аст: аз як тараф ӯ ба концепсияи Ибни Ароъбӣ, ки мавҷудияи ибтидои “мард” ва “зан”-ро эътироф мекунад, така намуда, дар шеърҳои худ ӯ ҳақиқатнигорона ҳам шаъну эътбори занон ва ҳам заифии занонро тавсиф кардааст. Бо вучуди он, ӯ чунин меҳисобид, ки занҳо ҳуқуқи пурра доранд, ки дар роҳи камолоти маънавӣ дар баробари мардон пеш раванд (ҳаракат кунанд), зеро ки баробари ба ин роҳ қадам ниҳодан инсон дигар мавҷуди ҷисмонӣ будани худро қатъ мекунад. Занҳо дар силки тасаввуфии аз таравфи Балхӣ асосдода ва дар мадраса иштирок мекарданд, ки дар он ҷо дар баробари мардон аз имкониятҳо на танҳо дар ҷараёни таълим, балки дар рафти суҳбатҳо ва маҷлисҳо низ истифода мебарданд. Беш аз ин, Балхӣ дар байни муридҳо, ки занҳо низ кам набуданд, борҳо шайхро бо модарай мушфиқи мушавваш аз таълим ва саломатии равонии «кӯдак»-и худ - шогирд муқоиса намудааст” [95, с. 88-92].

Аҳамияти ғояҳои Ҷалолиддин Муҳаммади Балхиро, ки беш аз ҳафт аср қабл аз ин аз ҷониби ӯ баён шуда буд, ҳамаи онҳое эътироф мекунанд, ки, имрӯз дар бораи тарбияи ҷавонон, зарурати ташаккули идеалҳои ахлоқӣ дар

насли наврас ба асоси эътирофи авлавияти ақлу ахлоқ, одоб ва маънавияти барои бунёди ҷомеаи одилона, озод аз зурварию зулм зарур андеша доранд.

1.2. Таҳлили арзишии масъалаи инсон дар осори

Ҷалолиддини Балхӣ

Дар зербоби аввал ёдовар шудем, ки ақидаҳои фалсафии Ҷалолиддини Балхӣ мисли ҳар як мутафаккир худ ба худ пайдо нашудаанд ва баъзе аз пешгузаштагони ӯро (вобаста ба замон) номбар кардем, ки бешак бо осори онҳо ошно буд. Олими маъруфи тоҷик Н. Одилов навиштаанд, ки: “Балхӣ тавассути омӯзиши матнҳои дар ихтиёраш мавҷудбуда метавонист бо муаллифони онҳо (аксаран, албатта, ғоибона) розӣ шавад ё баҳс кунад, аммо ӯ медид, ки диққати онҳоро низ мисли ӯ, пеш аз ҳама, масоили муносибати Худо ва инсон, нақш ва ҷойгаҳи охирин чизе дар ин ҷаҳон, дар бораи ибтидо ва моҳияти ашё ва ғайра ҷалб менамояд. Ҷалолиддини Балхӣ баробари омӯхтани олами моддӣ ба ӯ дастрас ва посух наёфтанд ба саволҳои худ ба амалҳои равонии аз ҷониби сӯфиён пазируфташуда рӯ овард ва ин ба ӯ имкон дод (ба ақидаи онҳо), ба дунёи дигари ғайримоддӣ, дунёи маънавӣ ворид шавад, ки дар он ҷо, ҷӣ хеле онҳо мепиндоштанд, асли моҳияти ҳастӣ ошкор меёфт. Мантиқи онҳо ин буд, ки Худо инсонро маҳз барои он офаридааст, ки ба ӯ моҳияти илоҳӣ бахшад, ӯро дар сатҳи маънавӣ ва ахлоқии худаш ба воситаи «миёнаравоне», ки дигаргуниҳои маънавӣ ба даст овардаанд ва аз неъматҳои заминӣ даст кашада, Ҳақиқатро маърифат кардаанд ва дигар банибашаро ба он оварда мерасонанд, боло бардоранд” [100, с.112.].

Носири Хусрав, ки аз пайравони шоҳи шиъаи Ислом - Иисмоилия буда, то кунун ашъораш дар тамоми тазкираҳои назми тоҷику форс вохӯрад, дусад сол пеш аз Балхӣ умр ба сар бурдааст. Ӯ низ бар ин бовар аст, ки: “Инсон нуқтаест, дар он се риёзат ба ҳам наздик мешавад: мавод (моҳияти ҷисмонӣ), маънавӣ (ҳар он чизе, ки бо мафҳуми «ҷон», «рӯҳ» муттаҳид шудааст) ва имон. Шинохти дунёи маънавӣ тавассути омӯзиши

(маърифату дарки) олами моддӣ бо ҳузури пешвои хирадманд (имом) на танҳо имконпазир, балки шарти асосии наҷот аст, зеро рӯҳ нисбат ба асли ҷисмонӣ аввал аст, ҷисм олоти рӯҳ мебошад.

Маҳз офариниши инсон ҳадафи фаъолияти эҷодии Худованди мутаъол будааст. Муҳимтарин ҷузъи олам, масолеҳи сохтмони он дониш аст, ки ба илму хирад мубаддал шуда, чун меваҳои дарахти ин олам пухта мерасад ва ба мардум бармегардад ва онҳоро ғанӣ гардонида, ба покшавии рӯҳи онҳо кумак намуда, онро инкишоф медиҳад ва қавӣ месозад, то ки ҳолашон беҳ шаваду ба Худо наздиктар гарданд. Олами маънавӣ нафъ меорад, вале олами моддӣ бошад онро мегирад” [102, с.142].

Ў дар яке аз асарҳои худ ба хонанда мурочиат карда менависад: «**Бидон, то наҷот ёбӣ**». Рисолаҳои фалсафии Носири Хусрав ҳанӯз ба қадри кофӣ омӯхта нашудаанд. Носири Хусрав дар асарҳои худ ба мафҳумҳои Рӯҳи умум ва Ақли умум така мекунад, ки “онҳо дар якҷоягӣ ба мафҳуми Офаридгор мепайвандад. Олами мо аз Ақли (Хиради) Умумӣ оғоз ёфта («чизе, ки аз ҳеч ба вучуд омадааст, абадӣ аст, абадият амри Худост»), Рӯҳи умумро ба вучуд овард, ки тамоми олами моддиро ба ҳаракат мебарорад” [102, с.142].

Носири Хусрав бо тавзеҳи ақидаи худ, ки инсон аз ибтидо мақсади Офаридгор буд, силсилаи мантиқии ақидаҳоро таҳия мекунад ва тибқи онҳо наботот ва ҳайвонот офаридаи Рӯҳи умуманд ва зимнан рустаниҳо ҷойи иллоти ҳайвонотро мегиранд, зеро ҳамчун ғизои онҳо хидмат мекунанд ва ҳайвонҳо, мувофиқан, натиҷаи рустаниҳо мебошанд, зеро бе онҳо вучуд дошта наметавонанд. Вале инсон сабаби чизе нест, чун дар пайвастагӣ мавҷудияти баъдиро таъмин намекунад, аз ин рӯ, бояд ба ибтидои худ, ба сӯйи Худо баргардад ва ин танҳо тавассути дониш имконпазир ғардад.

Барои одами муосир фаҳмидани андешаҳои файласуфони замони гузашта хеле душвор аст, бахусус бо назардошти он, ки бисёре аз осори онҳо то ҳол танҳо аз зикри ёддоштҳои олимони солҳои баъдӣ ва каталогҳои бойгонии бузургтарин осорхонаҳои ҷаҳон маълум гардидааст. Теъдоди ками

муҳаққиқон омода буданд, ки даҳсолаҳои умри худро барои ғарқ шудан дар дунёи офаридаҳои онҳо, ифшо ва тарҷумаи матнҳои онҳо, баъзан тартиб додани луғатҳои калонҳаҷми тафсири истилоҳот тавассути мафҳумҳое, ки дар фалсафа пас аз таълифи рисолаҳо тартиб дода шудаанд, гузаронанд. Яке аз чунин зухдиён Нозир Арабзода буд, ки осори илмӣ ӯ ба омӯзиши афкори фалсафии Абубакри Розӣ (муаллифи «Тибби рӯҳонӣ»), Носири Хисрав, Фахриддини Розӣ (бо фарзияи худ дар бораи мавҷудоти дигар олам (коинот), ситораҳо ва сайёраҳо машҳур аст), Саъдии Шерозӣ (муаллифи «Бустон», ки ба рӯйхати сад асари барҷастаи ҷаҳон дохил шудааст), Ҳофиз (осори ӯ дар бораи хати форсӣ таъсири калон дошт), Ибни Сино (маъруфттарин донишманди олами Исломи асримиёнагӣ, муаллифи «Қонуни тиб», ки табибон то миёнаҳои асри XVII ҳамчун дастурамал истифода мекарданд), Ибни Ямин, Носириддини Тусӣ (ки ба илмҳои гуногун, аз фалсафа ва мусиқӣ то тиб ва минералогия машғул буданд) бахшида шудаанд.

Бештари пажӯҳишҳои Нозир Арабзод ба осори фалсафии Носири Хисрав бахшида шудааст, зеро олим бар ин назар аст, ки бидуни таҳлили андешаҳои ӯ дар бораи моҳияти ҳастӣ, мавқеи инсон дар ин дунё, дар бораи моҳияти мафҳумҳои «Рӯҳ», «Ақл» ва ғайра дарк кардани моҳияти осори шоиронаи ӯ ғайриимкон аст.

Н.Арабзода, А.В.Смирнов (муҳаққиқи мероси Ибни Арабӣ) ва дигарон пас аз муқоисаи андешаҳои бузургтарин намояндагони афкори фалсафии асримиёнагӣ қайд кардаанд, ки ҳама олимони асримиёнагӣ ҳар кадом ба тарзи худ, мувофиқи парадигмаи тафаккури худ, ба ин ё он тарз тахмин мекунанд, ки ҳадафи ниҳони фаъолияти Худованди мутаол, ки тамоми мавҷудотро офаридааст, офариниши инсон буда, ба ӯ ҳуқуқи мустақилона амал кардан дода шудааст, вале, бо вучуди ин, ҷузъе аз мақсади Худост ва аз ин рӯ бояд рӯи худро бо ҳадафи пайвастан (бозгашт, начот) ба офаридгори худ тарбия намояд ва баланд бардорад.

Муҳаққиқи осори файласуфони барҷастаи самтҳои мухталифи Исломи К. Олимов ба хулосае омадаанд, ки “Сарфи назар аз тафовути муайяни

бархӯрдҳо дар асосноксозии тасвири олам, рӯҳи инсон аз ҷисми он бартарӣ дорад, яъне бадани инсон, ки мардуми оддию бемаърифат сарфи назар аз сарвату мақом ва дигар имтиёзҳои дунявӣ ба нигоҳубини он саҳт майлдоранд, бештар роҳи инсонро ба сӯйи камолоти маънавӣ, ки Рӯҳи ӯ барои ба он расидан талош мекунад, дар изтироб аст, то ки «начот ёбад», яъне бо офаридгори худ пайвандад ва ҳастии худро давом диҳад, мушкил месозад ва бозмедорад. Рӯ овардан ба маънаӣ вазифа ва ё худ сарнавишти ҳар як шахс аст. Барои ин месозад ҳамаи санҷишу мусибатҳоро қабул намуд ва барои паси сар кардани онҳо танҳо ҳиссиёте, ки Балхӣ ва пайравони ӯ ҳамчун Ишк муайян кардаанд, кумак мекунад» [103, с. 147].

“Бархе аз файласуфон (масалан, Балхӣ) мафҳуми «Дил»-ро истифода мебаранд, ки дар маъно бо мафҳуми «рӯҳ/ҷон» (Рӯҳи умум дар Носири Хисрав) омехта мешавад: ҳеч яке аз онҳо маънои «узви марказии гардиши хун, ки ҳаракати хунро дар рағҳо таъмин менамояд»-ро дар назар надоранд, балки ин истиораи рӯҳ буда, воқеан, дар бисёре аз динҳои ҷаҳонӣ қабул шудааст ва пайравонашон мепиндоранд, ки «дил маҳзани рӯҳ/ҷон аст» (дар Носири Хусрав - рӯҳи хирад) ва Муҳаббат ба Худованди мутаол.

Маҳз ҳамин Муҳаббат инсонро маҷбур месозад, сарфи назар аз душвориҳои зиёде, ки дар ин роҳ бояд паси сар кунад ва ба ҳама разолату қабоҳат (аз нуқтаи назари шахси рӯҳонӣ), ки ҷисми ӯро дар зиндагӣ ҳамарӯза ба худ ҷалб мекунад, муқовимат намуда, дар роҳи начот ҳаракат кунад.

Таҳаввулоти инсон, ба ақидаи файласуфон, аз рӯҳи ба истилоҳ «набототӣ», ки дар ҳаёти ҷисмонӣ ҳамчун растанӣ зуҳур мекунад, ба рӯҳи ба истилоҳ «ҳайвонӣ», ки танҳо ба сершавӣ иштиёқ дорад, ба мисли ҳайвони ваҳшӣ, инкишоф ёфтааст ва сипас ин рӯҳ бо саъю кӯшишҳои муайяни худ шахс оқил мегардад, бошуурона барои камолоти маънавӣ саъй мекунад ва худро ба он дараҷае, ки хости Худост меорад» [103, с. 149].

Бинобар ин, инсон аз тамоми мавҷудоти заминие, ки дар ин ҷаҳон пеш аз ӯ пайдо гардидаанд ва дар зинаҳои поёнии иерархияи тартибдодаи мутафаккирони асримиёнагӣ ҷойгир шудаанд, маҳз бо маънавиёт, қобилияти

маърифати олам ва кӯшиши омехта гардидан ба Рӯҳи олии умуминсонӣ фарк мекунад.

Дар баробари ин, К. Олимов қайд мекунад, ки: “Тавсифи мантиқи инкишофи ҳаёт, ки муҳаққиқони фалсафаи асримиёнагии Исломӣ кашф кардаанд, чузъан қонунҳои диалектикарро, ки файласуфи немис Гегел хеле дертар ифода карда буд, пешгӯӣ мекард, аз ҷумла, яке аз қонунҳои асосӣ - қонуни инкори инкорро. Қонуни мазкур робитаи гузашта ва ҳозираро тавсиф мекунад, ба таври печдарпеч амалӣ шудани рушд, инчунин мавҷудияти хосиятҳои ба марҳилаҳои қаблӣ хосро дар хосиятҳои дар марҳилаҳои минбаъда сабтшуда нишон медиҳад” [103].

Дар таълимоти Балхӣ чунин пайдарпайӣ ошкоро мушоҳида мешавад, ки мо имрӯз онро шояд бо истилоҳи «таҳаввулот» муайян намоем: ҳолати «минералӣ» то сатҳи «рустанӣ» инкишоф меёбад, дар он ҳал мешавад (ба маънои қурбон мешавад), баъдан ба «ҳайвон» мегузарад, мураккабтар, вале қисман хусусиятҳои «наботот»-ро нигоҳ медорад; дар натиҷаи инкишоф ва омехта шудани рӯҳи ҳайвонӣ рӯҳи инсонӣ ба вучуд меояд, ки он қудрати минбаъд аз ҷиҳати маънавӣ рушд карданро дорад, то ки тавассути қурбон кардани ҷисми худ дар мавҷуди олий, Офаридгор маҳлул шавад. Балхӣ бар ин бовар буд, ки ҳадафи ҳар як «ҳалқа»-и пешин дар занҷири ҳастӣ «қурбон» кардани худ ба хоҳири мавҷуди олий ва дар он маҳлул шудан, пайвастан аст.

Инсон дар шароити муайян (бо саъю кӯшиши зиёд) бо пайравӣ бар ақлу хирад ва таҷассум кардани тамоми занҷири қурбонҳои пай дар пай ва фидо кардани худ метавонад ба дараҷаи фаришта расад:

“Чун малак бо ақл, як сарриштаанд,
Баҳри ҳикматро ду сураат гаштаанд.
Он малак чун мурғ болу пар гирифт
В-ин хирад бигзошт парру фар гирифт.
Лочарам ҳар ду муносир омаданд,
Ҳар ду хушру пушти ҳамдигар шуданд.
Ҳам малак, ҳам ақл Ҳақро вочиде,

Ҳар ду одамро муъину сочиде. (Мавлоно Чалолиддин Румии Балхӣ, Дафтари сеюм, байтҳои 3195-3198)” [70].

Шахсе, ки ин роҳро анҷом надихад, умеди Худовандро, ки фурсати андешаву амалро ато кардааст, ӯро дар зинаҳои болоии занҷири таҳаввулот (наздиқ кардани ӯ) қарор додааст ва интизори бозгашт, пайвастан ва пароканда шудани ӯ мешавад, фиреб медиҳад.

Муҳаққиқи хориҷӣ Г. Риккерт навиштааст, ки: “Аҳамияти дониш, нақши асосии он дар татбиқи равандҳои дар ҷаҳон ба амалномада дар бисёре аз асарҳои Носири Хусрав таъкид шудааст. Ӯ донишро бо шарбатҳои ҳаётбахш, ки нашъунамои Дараҳти ҳаётро таъмин менамояд, баробар кардааст. Маҳз соҳиби дониш будан мавҷудро (зоти илоҳиро) дар сатҳи муайяне дар зинаҳои зиндагӣ ҷой медиҳад ва пояи ягон дараҷаи эҳтиром аз поин ва болотар аст. Дараҷаи дониш инчунин қаробати маъдан, наботот, ҳайвонот ё инсонро (ки, бо саъю кӯшиши муайяни ӯ метавонад маъноии олий ошқор шавад) ба Худо муайян мекунад” [107].

Балхӣ низ борҳо ба нақши дониш дар раванди рушд ва такмили рӯҳи инсон таъкид кардааст, дар ҳоле ки ҳайвонот ё наботот, ки аслан илм ба онҳо дастнорас аст, наметавонанд дар баробари Худованд ҷой гиранд. Надонистани он, ки ин дунё воқеан ҷӣ гуна сохта шудааст, бисёре аз мардумро аз дарки тавоноии худ ва дар ишқ ба Худо пайвастан бозмедорад ва аз ин рӯ, бисёриҳо маҳкум шудаанд, ки дар марҳалаи рушди байни ҳайвон ва фаришта боқӣ бимонанд ва аз ҳадафи худ беҳабаранд:

“Мар малоикро суйи бар роҳ нест,
 Ҷинси ҳайвон ҳам зи баҳр огоҳ нест.
 Ту ба тан ҳайвон, зи ҷонӣ бар малак,
 То равӣ ҳам бар замин ҳам бар фалак.
 ...Қолаби хокӣ фитода бар замин,
 Рӯҳи ӯ гардон бар он чархи барин” [68].

Чалолиддини Балхӣ моҳияти чизҳоро дарк карда, хирад ба даст оварда, маърифатнок кардани зиндагон, ба роҳи худшиносию камолот ҳидоят

кардани онҳоро мақсади ҳаётии худ қарор додааст, зеро дониш волоият ва покизагии рӯҳу нафсро аз зишт ва иллатҳои башарият озод медорад. Балхӣ ба ин манзур шакли баёни андешаҳои хешро чунон сайқал додааст, то ки онҳо на танҳо барои аксари ҳамзамононаш дастрас бошанд, балки ба осонӣ дар хотир нигоҳ дошта шаванд ва ин имкон дод, ки онҳо минбаъд дар байни мардум паҳн шаванд. Пас маълум мешавад, маҳз аз ҳамин сабаб, ӯ ба пешниҳоди шогирдон ва муридонаш (дар байни онҳо писараш низ буд), ки дар марҳалаи муайян ба сабти мавъизаҳои ӯ (ё худ панду ҳикматҳои) шуруъ карданд, розӣ шуд.

Муқоиса кардани зиндагии инсон ба пайраҳа, роҳ, расидан ба қулла, сафар аслан барои тамоми фарҳангҳо суннатӣ аст ва амалан ҳар касе дар бораи маънии зиндагӣ фикр кардааст, розӣ аст, ки ин роҳ ба сӯйи ҳуди инсон аст ва ба ҷойи ҳуди инсон касе наметавонад онро тай кунад. Вале, аз ҷиҳати образнокии ифода ин андеша метавонад гуногун бошад: чунончи, Балхӣ рӯҳи инсонро дар сурати паррандае дид, ки кӯшиш ба парвоз дорад, вале мачбур аст дар қафас азият кашад, то он даме, ки озодии ботиниро пайдо кунад ва аз асорат берун шавад:

“Тан зи ҷону ҷон зи тан мастур нест,
Лек касро диди ҷон дастур нест” [69].

Чалолиддини Балхӣ дар мавъизаҳои худ бисёр вақт баҳо медиҳад, ки инсон чӣ гуна, дар кучо ва барои чӣ дар рӯйи замин пайдо шудааст, ӯро кӣ, бо чӣ мақсад офаридааст ва ғайра. Муҳаққиқони эҷодиёти мутафаккир ба хулосае омадаанд, ки Балхӣ дар ниҳояти кор концепсияро мураттаб сохтааст, ки муқаррароти асосии онро дар шакли ба шунавандагони худ дастрас баён намуда, тавзеҳҳои бо истиораву ташбеҳ, масал, ривоят ва ғайра баён мекунад:

“Қиммати ҳар кола медонӣ, ки чист,
Қиммати худро надонӣ, аҳмақист.
Саъдҳову наҳсҳо донистай,
Ҷони ҷумла илмҳо ин аст ин:

Ки бидонӣ, ман киям дар явми дин.
 Он усули дин, надоништи, валеқ,
 Бингар андар асли худ-кӯҳест нек.
 Аз усулият усули хеш беш,
 Ки бидонӣ асли хеш, эй марди беш” [69].

Ин шакли баён гувоҳӣ медиҳад, ки Балхӣ ба фаъолияти маорифпарварии худ, ки мақсади он ташвиқи ҳар як мусулмон ба такмили маънавии худ, ба даст овардани илме, ки ба худи воиз нозил шудааст ва бояд калиди начоти ҳар як рӯҳи равшанфикр гардад, аҳамият медиҳад.

Қобил ба зикр аст, муҳаққиқи афкори фалсафии Носири Хисрав Ғ.А. Ашуров матни рисолаи «Зад-ал-мусофирин»-ро таҳлил намуда, чунин ақида баён кардааст, ки “Муъмини ҳақиқӣ бояд тамоми расму оинҳои муқарраршударо бо дарки маъноӣ чӣ ва барои чӣ анҷом диҳад, вагарна ин ҳама натиҷаи матлуб надода, ба инкишофи рӯҳу ботин ва камолоти маънавии ӯ мусоидат намекунад. Зиёда аз ин, инсон бидуни дарки моҳият ва маъноӣ аъмолу рафтори худ ҳангоми пеш рафтани бо роҳи аз боло муайяншуда, ки то расидан ба анҷоми ин роҳ имкони таъхир ё таваққуфро надорад, суботқорӣ зарурӣ нишон дода наметавонад” [97].

Хусусияти хоси мутафаккирони асримиёнагии дар рисолаи мазкур ёдрасгардида аз он иборат буд, ки онҳо ҳулосоҳои овардаашонро дар асоси таҷрибаи худ, тарзи ба сар бурдани зиндагии шахсии худ, ки аз нигоҳи онҳо, Офаридгор муқаррар кардааст, дар асарҳои худ баён намудаанд.

Бояд тазаккур дод, масъалаи маъноӣ ҳаёт дар фалсафа ва илоҳиёт ҳанӯз аз замони Суқрот, ки тибқи ақидаи ӯ сарнавишти инсон аз тавассути ақлу хирад расидан ба фазилат ба хоштири рушду камолоти рӯҳ иборат аст, масъалаи калидӣ буд. Дар мавриди моҳияти ин мафҳум ҳама динҳои ҷаҳонӣ тавзеҳоти хоси худро медиҳанд: аз нигоҳи масеҳият маъноӣ ҳаёт аз шабоҳат ба Худо иборат аст, ки дарки он ҳадафи ҳар як насронист; фалсафаи яҳудӣ шинохти Худо, муҳаббат ба Худо, ҳаёти одилона ва иҷрои аҳкомро муқаррар мекунад; дар дини буддӣ маъноӣ ҳаёт раҳӣ аз ранҷу азоб аст, ки иллати он

хавасҳо доништа шуда, танҳо бо расидан ба нирвана онро ҷилавгирӣ кардан мумкин аст; Исломи маънии зиндагиро ба Худо таслим шудан, ба ӯ парастииш кардан ва ба ӯ итоат карданро мефаҳмад, ки калимаи «мусулмон» аз арабӣ «мутеъ» ё «вафодор» тарҷума мешавад.

Муҳаққиқони осори Балхӣ дар баёноти фалсафии ӯ роҷеъ ба «аввалияти ҳастӣ» таъсири ақидаҳои Арасту, дар андешаҳои ӯ дар бораи «даргузар будани қабо (либос) - ҷисм» баръакси муқаррароти пайравони неоплатонизм «начот додани рӯҳ аз пардаи (ҷисми) мурда» ва ғайраро мушоҳида мекунам. Албатта, таъсири файласуфони Ғарб ва ба хусус Шарк дар андешаҳои Балхӣ хеле назаррас буд, вале ӯ ҳеҷ гоҳ андешаҳои пешгузаштагонро худро бидуни тобеъ ба тафаккури ҳамаҷониба ва (аксаран) бозсозӣ истифода накардааст.

Муҳаққиқ М. Ҳамидова муътақид буд, ки “Ҳар як инсон ҷузъи ҷавҳари илоҳӣ ба шумор меравад ва вазифааш расидан ба чунин ҳолати рӯҳиест, ки ба ӯ имкон диҳад тавассути сифатҳои маънавии худ ба Рӯҳи умумӣ баробар шуда, дубора ба он пайваста, дар он маҳлул шавад. Дар баробари ин, файласуф одамонро ба касоне, ки барои расидан ба камолот қодиранд ва ба онҳое, ки барояшон ин ато нашудааст, чудо накардааст: вай бовар дошт, ки ҳар кас агар хоҳад, ба боло баромада метавонад” [136, с. 57].

Андешаҳои Ҷалолиддини Балхӣ дар бораи дини суннатӣ хеле ҷолиб аст: ӯ рӯйи доғмаҳои динии дар он замон вучуддошта баҳс кардан ва ё инкор кардани онҳоро зарур намедонист, зеро ба ақидаи ӯ эътиқоди ҳақиқӣ ба ҳеҷ як дастуру қоида ниёз надорад. Доғмаҳо, гӯё, ғояҳо ва фикру ақидаҳои кӯҳнашуда буда, ҳамеша ба як тарз тафсир карда мешаванд ва аз эътиқодкунандагон ҳамеша намоиш додани ҳамоно як воқуниширо талаб дорад, зеро, ба андешаи онҳо танҳо ба ин васила вазифаҳои худро дар назди Худо «дуруст» иҷро менамоянд. Инсон, ҳатто чизеро пайҳас накарда, амалҳои аз ӯ пешбинишударо беихтиёрон, беандеша, расман иҷро мекунад. Ва Балхӣ пешниҳод мекунад, ки ӯ (инсон) аз ҳамаи ин омӯзишҳо, ки "дониш"-и дигарон таҳмил кардааст, даст кашад ва ба роҳи худ биравад: "Ту намунаи

бемантиқӣ нишон медиҳӣ, агар аз ҳамон усулҳое истифода барӣ, ки ба ту омӯзонидаанд ва ба хотири он, ки ба ту мерос мондаанд”.

Муҳаққиқи осори Балхӣ А.А. Амиршоев таъкид мекунад, ки “Ҳангоми дар бораи Худо сухан рондан ва ё навиштан ӯ дар зери мафҳуми суннати теологии ин вожа ҳеҷ гуна мафҳуми илоҳиро дар назар надошта, як навъ симои рамзии дини муайяноро ифода кардааст. Суфиён барои шинохти Худо бар он бовар буданд, ки таҷрибаи поксозӣ ва тарбияи нафси худ зарур аст ва аз ин рӯ, Балхӣ роҳи вазу воизиро ихтиёр карда, омода буд инсонро гаштаву баргашта ба роҳи шинохти воқеии олам раҳнамоӣ кунад ва ба ин васила вазифаи хешро иҷро намояд. Дар ин росто Носири Хисрав низ, ки роҳи дастбӣ ба илмо роҳи эътимоди инсон ба Офаридгор медонад, изхори нигаронӣ аз он намудааст, ки маҳз ақл яке аз се неруи маънавӣ буда, дуи дигар метавонанд ба амалишавии ин матлаб ҳалал расонанд.

Аммо Балхӣ дар бораи Ақл (хирад) мулоҳиза ронда, пайравони худро аз шавқу ҳаваси аз ҳад зиёд ба он чизе, ки ба мантиқ ва ақли аз ҳад зиёд вобаста аст, эҳтиёт менамуд, зеро онҳо имкони нафси инсонро танг мекунад ва тавоноии инсонро барои наздик шудан ба ҷанбаҳои ҳассосии дарки арзишҳои маънавӣ маҳдуд месозанд. Чунин одамон баробари расидан ба дараҷаи муайяни илму дониш худро донишманди ин ҷаҳон эълон мекунад, ба худ иҷозат медиҳанд, ки дар бораи ҳама чиз айнан фикру ақидаи худро баён кунанд ва аксар вақт ба шубҳа меафтанд, ки чӣ аз доираи фаҳмиши онҳо берун аст ва сабаб он аст, ки онҳо наметавонанд бо муносибати оқилонаи худ ба олам барои дарки моҳияти бисёр чизҳо ворид шаванд. Балхӣ навиштааст, касоне, ки чизеро намефаҳманд, ихор мекунад, ки ин бефоида аст» [6, с.17].

Тавре қайд карда будем, нуктаи назари мутафаккирони Исломи, ки дар асрҳои миёна умр ба сар бурдаанд, аз бисёр чихат, агар якхела набошад ҳам, наздик буданд. Чунончи, онҳо ба вучуд омадани шахси хирадмандро натиҷаи кулли дигаргуниҳои пайдарҳам ё худ занҷираи кулли дигаргуниҳо, гузариш аз зинаи поёни мавҷудият ба сатҳи олии тавассути дубора таваллуд шудан ё

маҳлул гардидани поёнӣ ба болоӣ медонистанд. Мантиқан аз ин бармеояд, ки ба инсон, ба ҳамчун охирин мавҷуди зуҳур ва (ба андешаи бисёриҳо) таҷассумгари ниҳои мақсади (нақшаи) Худо чизе барои талош кардан баҳри он боқӣ намонад. Вале, ба ақидаи Ҷалолиддини Балхӣ, танҳо мавҷудияти хирад худ ба худ имкон намедиҳад, ки инсон ҳамчун як мавҷуди идеалӣ тасниф шавад. Рӯҳ бояд рушд кунад, такмил ёбад, донишҳои нав ва қобилияти истифода аз он барои дарки Ҳақиқатро ба даст орад.

Ш. Муҳаммадҷаъфар навиштааст, ки: “Балхӣ муътақид аст, ки дар умқи ҳар кас ҳадди ақалл гоҳ-гоҳ чунин ниёз эҳсос карда мешавад, аммо “таҷриба”-и мустақилона бо ақли худ на танҳо бефоида, балки аксаран хатарнок аст ва инсон метавонад муддати тӯлонӣ мисли нобино сарсонун саргардон шуда, ба масири дурусти рушд нарасад, гоҳо худро сарбаста бинад ва минбаъд бемаънӣ мавҷуд доштанро (аз нуқтаи назари мақсади оӣ) авлотар донад.

Гунаи дигар низ имконпазир аст, вақте инсон эҳсос мекунад, ки аз ӯҳдааш баромадааст, мустақилона баъзе натиҷаҳо ба даст овардааст, то ваҳӣ шудан хеле кам боқӣ мондааст ва роҳи пайвастан бо Худо барои ӯ кушода аст. Вале суфиён бар ин боваранд, ки ин амр ғайриимкон аст, зеро танҳо хирадманде, ки ин роҳро тай кардааст ва Ҳақро дидааст, медонад, ки инсон дар роҳи худ бояд маҳз чиро пайдо кунад ва бидуни раҳнамо муҳимро аз номуҳим ҷудо карда наметавонад. Балхӣ навиштааст, касе, ки ҳеҷ гоҳ тиллоро надидааст, ҳатто, агар онро ёбад ҳам, намешиносад. Ин аст, ки дар тасаввуф қонуни тағйирнопазир зарурати дарёфти роҳбалад, раҳнамои хирадмандест, ки роҳи дурустро нишон дода, инсонро дар қасди ҳалли он дастгирӣ намояд.

Танҳо мураббии хирадманд метавонад ба касе, ки ба роҳи шинохти Ҳақ қадам гузоштааст, фаҳмонад, ки худ ба худ ва беандеша иҷро кардани ҳар як расму оин ба рӯҳи инсон чизе бахшида наметавонад, аз ин рӯ, муассисаҳои расмии динӣ бо маҷмуи амалҳои аниқ тағйиншуда, ба назари Балхӣ, чандон муассир ба назар намерасанд. Ӯ ба одамоне осону фаҳмо фаҳмонидани

зарурият ва маъноӣ ҳустҷӯӣ роҳ ба сӯӣ Худованд, инкишофи маънавӣ ва такмили онро вазифаи худ мешуморад” [86, с.117].

Н.Ш. Алиева, У.Р. Юлдошев, В. А. Должикова дар мақолаи дастҷамъонаи худ таҳти унвони “Омӯзонидани фарҳанги андешаи бадеӣ ба донишҷӯёни донишгоҳҳои тиббӣ дар раванди тарбияи ахлоқӣ бо истифода аз ашъори Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ)” изҳор кардаанд, ки: “Маълум аст, ки суфиҳо барои баёни назари худ амалан ҳамеша аз масал ва дигар шаклҳои эҷодӣ мардумӣ истифода мекарданд, аммо Балхӣ дар ин кор ба маротиб бештар муваффақ шудааст, бинобар ин мероси адабии ӯ ҳатто дар ҷомеаи муосир ҳам дар бисёре аз кишварҳои дур аз ҷаҳони Ислом мавриди эҳтиром қарор дорад.

Баъзан чунин менамояд, ки захираҳои зеҳнии ӯ тамомнашаванда аст: вай барои баён ва тасвири як фикр як қатор роҳҳои гуногун пайдо карда, кӯшиш мекунад, ки моҳияти онро то ҳадди имкон равшантар содда фаҳмонад, то ки он ҳатман дар шуури шунаванда ҷой гирад, «аз пардаи вобастагӣ гузашта», дар мафкураи инсон он қувваҳоро бедор созад, ки ба ӯ барои расидан ба ҳадафи нишондодаи устод мусоидат менамоянд” [99, с.142].

Мо аллакай тавачҷуҳо ба он ҷалб кардем, ки вожаи «ишқ» дар истилоҳоти тасаввуф ба маъноӣ маҳз нерӯе меояд, ки ҳамеша барои пешрафт дар роҳи шинохти ҳақиқат мусоидат мекунад. Балхӣ таъкид кардааст: «Инсоният нотамоҷ будани худро эҳсос мекунад ва хоҳиш дорад, бо ҳар роҳи восита барои анҷомёбӣ талош кунад, аммо танҳо Ишқ ба ӯ барои расидан ба ҳадафаш кумак менамояд».

Барои суфиҳо мафҳуми «Ишқ» бо мафҳуми «Ваҳӣ» зич алоқаманд аст. Шахсе, ки ба зарурати мувофиқи дастуроти раҳнамояш амал кардан беъътиной мекунад, метавонад ба осонӣ танҳо инъикоси он маърифатро ҳамчун ваҳӣ қабул кунад, ки ин ӯро гумроҳ карда, дарки ӯро вайрон мекунад ва дар бораи Ҳақиқат тасаввуроти бардурӯғ медиҳад. Аз ин рӯ, Балхӣ

гаштаву баргашта исрор мекунад: «Барои дуруст гарм кардани об, бояд миёни он ва оташ миёнарав (зарф) бошад».

Қобил ба зикр аст, ки Балхӣ борҳо пайравони худро аз таъсири "муаллимони козиб" пешгирӣ намуда, хушдор додааст, ки онҳо танҳо бо либоси худ ба суфиён шабоҳат доранд, аммо таълимоти онҳо як навъ догматизм буда, муассисаҳои динии расмӣ дар он гунаҳкор аст. Онҳо метавонанд шахсро бовар кунанд, ки тамоми асрори барои таълим муҳимро ба ӯ расонидаанд. Аммо мақсади омӯзгори асил ин аст, ки ба шогирд барои бо саъю кӯшиши худ дарёфт ва дарк кардани ин асрор ёрӣ расонад, зеро тасаввуф он чизест, ки бо инсон руҳ медиҳад, на он чизе, ки ба шахс дар бораи он таълимот дода мешавад. Балхӣ дар чунин як масъалаи мураккабе чун камолоти рӯҳ хавфи расмиятчиғиро гаштаю баргашта шарҳ медиҳад ва аз ин рӯ, чунин вазъиятро тавсиф намуда, дар мавъизаҳои худ саволҳои мегузорад, ки дар тасвири онҳо ҷолиби диққат аст: «Кай аз парастии кӯза ва дӯст доштани он даст мекашед? Шумо кай ба об аҳамият медиҳед? ё Шумо бояд фарқи байни ранги шароб ва ранги ҷомро дар хотир дошта бошед» [3, с. 45].

Масъалаи муҳим барои онҳое, ки баҳри камолоти маънавӣ талош меварзанд, масъалаи имкони (зарурияти) пайвастании ин раванд бо идомаи ҳаёт ва фаъолият дар ҷомеа буд. Балхӣ ба пайравонаш мегӯяд, ки аз кор даст кашидан шарт нест, зеро барои бисёриҳо ин роҳи қонеъ кардани ниёзҳои шахсӣ дар фаъолияти эҷодист. Тавре маълум аст, заминаи иҷтимоии тасаввуфи ибтидоиро тоҷирон ва қосибони хурд ташкил медоданд, бисёре аз суфиҳо он навъҳои хунаро, ки мо имрӯз онҳоро «эҷодкорӣ» меномем, аз худ мекарданд ва дар миёни суфиёни маъруф ҳатто тоҷирони муваффақе, ки дороии худро саховатмандона ҳада мекарданд, инчунин табибони машҳур низ буданд.

Балхӣ борҳо дар байни қори инсон дар эҷоди ягон ашё (қолин, кӯза ва ғ.) мувозӣ оварда, онро ҳамчун раванди табдил додани чизи соддатар (масалан, гил ё пашм) ба маҳсулоти зарурӣ, муфид ва зебо (қолин, коса, табак

ва ғ.) ва кори ободии рӯх, шуури кас тавсиф кардааст. Ва чӣ тавре ки инсон дар натиҷаи меҳнати муқаррарӣ мукофот дар шакли неъматҳои моддӣ мегирад, кори дигаргунсозии маънавии вай низ самараи мувофиқ меоварад, инсонро аз инстинкти «хайвонӣ» торафт дур карда, ӯро ба ҳолате наздик мекунад, ки барои он офарида шудааст.

Албатта, файласуфони тасаввуф дарк кардаанд, ки “Инсон бо моҳияти биологии худ ҳамеша дар майдони набард қарор дорад, ки майли ӯро барои қонеъ кардани ниёзҳои физиологии бевоситаи худ, соҳиби сарват, қудрат ва ҳамаи он бартарихое шудан муайян мекунад, ки пулу мақом ба инсон имкон медиҳад бархӯрдор гардад. Бо вучуди ин, танҳо ин ҳадафҳоро пайгирӣ карда, инсон оқибат дарк мекунад, ки мақсаду ва маънои зиндагиашро гум кардааст. Ин аз он сабаб рӯй медиҳад, ки хоҳиши рӯҳи инсонро хомӯш кардан ғайриимкон аст, зеро он ба иродаи Офаридгораш хос буда, чузби чудонашавандаи инсон аст” [116, с.181-186].

Ҳар кас аз таҷрибаи худ медонад, ки муборизаи байни принципҳои биологӣ ва маънавии инсон як меъёр аст, он амалан ноғузир аст ва аз ин рӯ онро метавон марҳилаи омодагӣ ба гузариши инсон ба зинаи навбатии кӯшиши дарёфти мақсад, такмил ёфтани ба хоҳири минбаъд омехтан ба мавҷуди олий номид.

Олии шинхтаи тоҷик И.Г. Зиёзода иброн доштааст, ки: “Дар фаҳмиши Балхӣ олами биологӣ (аён) ҳамчун шакли зарурии ҳастӣ, мавҷудият дар воқеият вучуд дорад, дар ҳоле, ки ҳамчун олами маънавӣ танҳо он қодир аст ба зиндигии ҳар як кас маънӣ диҳад.

Балхӣ муҳимияти шаклро инкор намекунад, зеро онро аз маъно чудо кардан мумкин нест ва набояд ҳам бошад, зеро маҳз маънӣ аст, ки параметрҳои шаклро муқаррар мекунад ва баъдан дар ин шакл зухур меёбад. Набояд ба чунин ҳолате роҳ дод, ки шакл ногаҳон дар фаҳмиши баъзе одамон (сарфи назар аз синну солашон, мансубияти динӣ, касбу ҳунар ва сарвати моддиашон) назар ба маънӣ ҷолибтар шуда, ба раванди муайян кардани мақсадгузорӣ таъсир расонида, афзалиятҳоро тағйир диҳад. Ин боиси

тахрифи тасвири олам мегардад ва инсонро, ки фаромӯш кардааст шакл танҳо дар ҳолате вучуд дорад, ки онро маъно фаро гирифта бошад, ба бунбасти ахлоқӣ мебарад.

Балхӣ мутаъкид аст, ки зиндагии инсон бояд пурмазмун бошад, бояд андеша кунад, ки чӣ гуна ва барои чӣ зиндагӣ мекунад, ҳадафаш чист ва чӣ гуна метавонад рӯҳи худро покизатар созад. Чунин саволхоро метавон дар ҳаёти муқаррарӣ низ пайдо намуд, андеша кард, ки оё ту дурурст рафтор кардаӣ, оё дигар тавр кардан лозим буд, рафтори ту ба дигарон чӣ гуна таъсир расонид, оё ту ба онҳо фоида расонидӣ ё баръакс зарар овардӣ ва ғайра.

Ҳар он чизе, ки инсон дар чараёни мавҷудияти ҳаррӯзаӣ худ эҳсос мекунад ва аз сар мегузаронад, танҳо як ҷузъи ҳаёти воқеӣ аст, аммо инро на ҳама дарк карда метавонад. Вале, «Марде, ки дар торикӣ сафар мекунад, ҳанӯз ҳам сафар мекунад дар афар аст», ин равандро Балхӣ бо рамзу истиора чунин нишон додааст: дарахте, ки дар зимистон бе баргу гул меистад, мурда ба назар метобад, аммо ин маъноӣ онро надорад, ки вай воқеан мурдааст, шарбатҳо аз рағҳои он ҷорӣ мешаванд, вай танҳо қувват ҷамъ мекунад, то дар фасли баҳор шукуфон гардад» [39, с. 197].

Инсон бо инкишоф ёфта, дониш захира кардан ва ба даст овардани таҷрибаи маънавӣ мазмунан он қадар тағйир ёфта метавонад, ки ин боиси куллан аз нав баҳо додан ба арзишҳо, аз нав дида баромадани гузаштаи худ ва муносибат ба он одамоне, ки дар роҳи зиндагиаш вохӯрдааст, инчунин ба ҳодисаҳои, ки бо вай рух дода буданд, мегардад. Худи Балхӣ ҳам, ки дар фосолаи муайяне аз мардум ва ҳаводиси гузаштаи худ қарор дошт, тавонист бо тафаккури амиқ ва маҳорати хулосабарорӣ маънӣ ва моҳияти марҳалаҳои аз сар гузаронидаашро бубинад ва дарк кунад, аз рӯзгори худ ибрат бигирад ва ҳама чиз, аз ҷумла иштибоҳҳои худро ба таҷрибаи судманд табдил диҳад. Дар яке аз асарҳои худ вай инро чунин тасвир кардааст:

“Ҳаст меҳмонхона ин тан, эй ҷавон!

Ҳар сабоҳе зайфи нав ояд давон.

Ҳин, мағӯ, к-ин монд андар гарданам,
Ки ҳам акнун бозпаррад дар адам [69].

Шоир ҳамаи «меҳмонони» имконпазирро номбар карда, ба хулосае меояд, ки ҳамаи онҳо беҳуда наомадаанд:

Ҳар чӣ ояд аз чаҳони ғайбваш,
Дар дилат зайф аст, ўро дор х(в)аш. (Дафтари панҷум.
Тамсили одамӣ ба меҳмонхона ва андешаҳои мухталиф ба меҳмонони мухталиф.....)” [69]:

Пас, маълум мешавад мавъизаҳое (панду хикматҳое), ки Балхӣ ба шарофати онҳо ин қадар шуҳрати густурда касб кардааст, бар асоси таҷрибаи (аз ҷумла маънавӣ) худӣ ў гуфта шудаанд, яъне ба далели он, ки дар замони худ андеша ва баҳо додан ба аъмоли хешро омӯхта, ҳуқуқи маънавии ба пайравони худ аз бисёр ҷиҳат панд доданро гирифтааст.

Зоҳиран ҳар гуна баҳодихӣ нуқтаи назар ё парадигмаи муайянеро тақозо карда, ин нуқтаи назарро нисбати ҳодиса ё падидаи мушаххас муайян мекунад. Барои Балхӣ саъю кӯшиши инсон ҳамчун офарандаи комили андешаи мутлақ, пайдо кардани Ҳақиқат ва на танҳо дониستاني он, балки эҳсос қардан, бо он ҳамоҳанг шудан, ба камолоти маънавӣ наздик шудан буд. Албатта, ин барои ҳама дастрас нест, маънавиёт танҳо ба онҳое, ки барои расидан ба он самимона саъй мекунанд, ошкор мегардад: «...агар он тамаркузи туро бубинад, метавонад мисли паррандаи ром дар дастат бошад».

Охири, “истгоҳ”-и инсонӣ бо марги бадан (ҷойгоҳи рӯҳ) ба анҷом мерасад, дар он лаҳза дарки дараҷаи масъулият барои чӣ гуна гузаштани ин ҳаёт ба миён меояд, то чӣ андоза инсоне, ки Худо ба ў ҳуқуқи интихобро нисбат ба амалҳои муайян додааст, ба мақсади аслии Офаридгор мувофиқат мекунад.

Муносибат ба марг дар байни бисёре аз файласуфони асримиёнагӣ тавре маънидод мешавад, ки он як ҷузъи ҷараёни табиӣи чизҳо, яке аз марҳилаҳои роҳи камолоти маънавӣ мебошад. Дар лаҳзаи марг гузариши муайяне ба амал меояд, материя бо материя, рӯҳ бо рӯҳ мепайвандад ва агар

дар олами моддӣ ин ҳамин гуна гузарише ҳамчун аз маъдан ба наботот ва ҳайвонот ва пасон ба ҳолати инсонӣ бошад, вақте ки ҳар як мавҷуди пештара дар ҳолати дигар, дар зинаи болотар зиндагӣ мекунад, пас дар олами маънавӣ в духовном мире гузариш ба абадиёт комилан имконпазир аст, дар сурате, ки рӯҳи инсон тавассути зиндагии пешинаи худ дар рӯйи замини ба ин омода бошад. Балхӣ муътақид аст: “Ҳар кас бояд дарк кунад, ки сарнавишташ дар дасти худи ӯст, танҳо худи ӯ муайян мекунад, ки чӣ корхоро анҷом диҳад ва чӣ тасмим гирад ва дар ниҳоят ин гузаришро низ муайян мекунад, ки маъмулан марг номида мешавад. Дар ин лаҳза маълум мешавад оё инсон ба он умедде, ки дар лаҳзаи офариниш дар сарнавишташ таъин шудааст, мерасад ё не, яъне умедде, ки вай мустақилона ва суботкорона талош мекунад бо роҳи расидан ба камолоти маънавӣ ба Худо пайванд ва маҳз барои ҳамин ҳам ба инсон ақл ато карда шудааст” [57, с. 204-208].

Дар осори Чалолиддини Балхӣ ва файласуфони дигар бештар симои раҳгузаре (мусофире) во мехӯрад, ки бо ҳар баҳона барои ба манзили худ (ба ватан) баргаштан саъй мекунад. Муҳим аст, ки одам на танҳо боғайрат, балки мушоҳидакор низ бошад, хулосаҳои дуруст барораварда, ба натиҷаҳои ба даст овардашуда баҳо дода тавонад, ин дар роҳ вайро дастгирӣ карда, барои ноил гардидан ба комёбиҳои минбаъда рӯҳбаланд мегардонанд.

Мероси эҷодии Балхӣ нишон медиҳад, ки ӯ барҷастатарин намояндаи афкори фалсафии муосир буда, дар талоши дарёфти посух ба суолҳо роҷеъ ба тинату ҳадафи инсон ва мавқеи ӯ дар тасвири умумии олами ҳастӣ, аҳамияти рушди маънавиёти ӯ, дар бораи маънии зиндагӣ ва ғайра хеле рушд ёфтааст. Балхӣ ҷонибдори ақидаест, ки Худо бар ҷаҳон трансцендент аст (ҳарчанд аз он вобаста нест), ба далели он, ки ба сифати офаринандаи он амал мекунад ва ба он имманент аст, зеро дар ин ҷаҳон дар сатҳи башарият вучуд дорад ва тавассути дарк ва идрок дар ҳисҳо дастрас аст ва аз ин рӯ, инсон, ба қавли файласуф, бояд пайваста дар ҷустуҷӯи Ҳақ бошад.

Давраи ҳаёт ва эҷодиёти файласуф ба даврае рост меояд, ки тасаввуф хусусиятҳои муҳимтарини ҳаёти динии ҷомеаро касб намуда, раванди

ташкил ёфтани чамъиятҳои бародаронаи суфиён ва пайдоиши ниҳоди тариқатҳо идома дошт. Гумон меравад, ки пас аз ин марҳилаи, ба истилоҳ, интеллектуализатсияи тасаввуф, яъне пайдоиши тавачҷуҳ ба ҷанбаи эзотерикии таълимот аз ҷониби намояндагони кишрҳои сарватманди ҷомеа сурат гирифтааст. Ин далел хеле муҳим аст, агар ба назар гирем, ки Осиёи Хурд дар замони Балхӣ давраи гул-гулшукуфии худро аз сар мегузаронд, илму санъат дар заминаи нашъунамои иқтисодӣ фаъолона инкишоф меёфт, унсурҳои маданияти миллӣ, ки пештар дар ин сарзамин дар давоми асрҳои зиёд алоҳида инкишоф ёфта буданд, ба ҳам печида, ба якдигар таъсир расонида, шоҳкориҳои нави оламшумул меофариданд.

Бояд эътибор дод, ки Балхӣ дар мавъизаҳо ва осори адабии назмиаш (асосан ҳамон панду ҳикматҳое, ки шогирдонаш сабт кардаанд ва аз ин рӯ то имрӯз боқӣ мондаанд) симои як инсонии идеалиро офаридааст, ки дар олами воқеии атроф фаъолона амал мекунад, барои худшиносии маънавӣ ва худтакмилдиҳӣ, яъне расидан ба камолоти маънавӣ ба хотири минбаъд пайвастан бо рӯҳи олий, мавҷуди илоҳӣ, бо Офраидгор, талош мекунад. Ин аст, ба андешаи файласуф, маънои мавҷудияти заминии (ҷисмонии) инсон аст.

Муҳаққиқони ҳаёт ва фаъолияти Ҷалолиддини Балхӣ тарафдорӣ ўро аз ғояҳои таҳаммулпазирӣ, инқори зўрварӣ ва талош барои ҳифзи сулҳ дар ин сарзамине, ки намояндагони теъдоди зиёди пайравони дину эътиқодҳои гуногун сукунат доранд, қайд мекунанд. Вай роҳи нигоҳ доштани мувозинати мавҷударо пешниҳод мекунад ва дар айни замон имконияти такмил додани дунёро, ки на бо вайрон кардани сохти моддии он, балки бо роҳи такмил додан ва шояд, ҳатто аз нав сохтани олами маънавӣ, ба даст меояд, пешниҳод менамояд.

Муҳаққиқ О.В. Сушкова изҳор медорад, ки: “Осори Балхӣ ба андозае калонҳаҷм ва гуногунранг аст, ки бисёре аз муҳаққиқон тавонистаанд тамоми самтҳои мавзуҳои онро, ки ҷараёни андешаи ўро доир ба баъзе масъалаҳои мубрам ва абадии ҳастӣ ошкор мекунанд, пайгирӣ кунанд. Балхӣ воизи

пайваستاи он тарзи тафаккур буд, ки онро Лев Толстой хеле дертар дар рисолаи худ «Салтанати Худо дар ботини шумост...» исбот намуда, яке аз самтҳои фалсафаи динии русро ташкил додааст, зеро он пеш аз ҳама ба соҳаи маънавии инсон марбут буд. Наздикии ақидаҳои Балхӣ ва Толстой аз он иборат буд, ки ҳардуи онҳо бар авлотар будани аъмоли нек бар бадихо, ҳатто қорҳои гӯё бо ҳадафи нек содиршуда низ таъкид мекарданд, зеро ғамхорию аввалиндараҷаи инсон дар бораи покии нафси худ ба хотири начоти он аст.

Маъруфияти осори Балхӣ дар ҷаҳони муосир аз он гувоҳӣ медиҳад, ки аксари андешаҳои ӯ дар мавриди аҳамияти ризоияти маънавии инсон, зарурати риояи меъёрҳои ахлоқӣ хусусияти умумибашарӣ ва пойдор доранд ва шахсе, ки аз ҳолати рӯҳи худ нигарон аст, дар онҳо тасдиқи андеша ва пуштибонии андешаҳои хешро дар амалӣ намудани ниятҳои нек ба самти бошууронаи дигаргунсозии одилонаи ҷомеа ва бунёди одилонаи ҷомеа пайдо мекунад [120, С. 231-237].

Табиист, имрӯз одамоне дар бораи «системаи арзишҳои» фикр мекунанд, ки дар замонҳои мо дар олами моддию маънавии гирду атроф роли як навъ истинодро мебозад. «Арзишҳо» ҳам ба аҳамияти шахсӣ ва ҳам иҷтимоии объекту падидаҳои алоҳида марбут буда, мавзӯи таҳқиқи аксиология мебошанд.

Имрӯз, дар асри ҷаҳонишавӣ, маҳв шудани марзҳо ва ҳамвор кардани хувият (аз ҷумла тавассути ташаккули навъҳои нав, ба мисли «инсонии ҷаҳон») намояндагони ин илм нигаронӣ мекашанд, аз ҷумла, ба мушкилоти нигоҳ доштани устувории арзишҳо, ки онҳоро ба зарурати пайгирии таъсири арзишҳо (ба субот ё табдили онҳо)-и гуногуни таърихӣ оварда мерасонад. Аз ин лиҳоз, яке аз усулҳои муассир рӯ овардан ба соҳаи этикаи динӣ ҳамчун як самти фалсафӣ эътироф шуда, принсипҳои ахлоқиро меомӯзад, ки дар давраҳои гуногуни таърихии мавҷудияти ҷомеа мардум роҳнамоӣ мекарданд.

Муҳаққиқи А.Ф. Яқоби зикр кардааст, ки: “Осори адабии Балхӣ дар як вақт, дар баробари равандҳои зухур ва таҳаввули андешаҳои илмӣ дар бораи

параметрҳои ҷаҳони ботинии инсон ва роҳҳои таъсиррасонӣ ба он беш аз ҳафт аср боз «кор»-и худро дар тарбияи ахлоқии насли наврас идома дода, ба инсон дар дарки олами атроф кумак мекунад, ба ҷӯянда раҳнамоӣ намуда, ба ӯ роҳи ба камолот расиданро нишон медиҳад. Балхӣ бо ин мақсад мудом ба мероси ғании фарҳангии халқҳои маскунӣ Осӣи Хурд, ба осори фалсафии Ғарб ва Шарқ, ки дар ихтиёраш будаанд, мурочиат карда, самараҳои заҳмати пуршиддати зеҳнии худро ба образҳои равшане табдил дода, дар шакли ҳикояҳои шавқовар, ҳазл, муколама, масал ва ғайра пешниҳод намудааст. Ва ин хеле самарабахш аст, чуноне ки худи шоир ба таври возеҳ гуфтааст, ки ҳузури «марди рӯҳонӣ» дар ҷомеа он ҷомеаро ба ҳамон гуна табдил медиҳад, ки «ҳузури кордони донишманд пашмо ба қолин табдил медиҳад» [152, с. 12].

Омӯзиши осори Балхӣ аз он ҷиҳат ҷолибтар аст, ки дар асарҳои ӯ дар пеши назари ҳамзамон манзараҳои ҷаҳони муосир таҷассум меёбад, ки дар он ҳодисаҳо ҳамарӯза ва ҳар соат ба вуқӯъ пайваستا, симои ҷомеаи муосирро, ба як маъно, пешакӣ муайян мекунанд ва симои манзараи ҷаҳон бар асоси авлавияти меъёрҳои ахлоқу одоб, ки суботи ҷомеаро таъмин мекунанд, ташаккул меёбад. Дар он давраҳо, ки асосгузори адабиёти советии тоҷик Садриддин Айнӣ онро давраи гул-гулшукуфии «адабиёти форсӣ-тоҷикӣ» меномад, Балхӣ нишонаҳои зуҳури худшиносӣ дар ҷомеаҳои наҷодӣ, ташаккули қоидаҳои ҳамкориҳои байнимиллиро қайд кардааст, ки имкон дод таърихи башарият то имрӯз идома ёбад.

Муҳимтарин аносири фалсафаи Балхӣ ин авлавияти бечунучарои кӯшиши ба даст овардани ахлоқу одоб ва маънавиёт аз расмиятпарастӣ, пайравӣ ба расму оин ва қоидаҳост: «Дар бораи маънавиёт ҳар қадар хоҳӣ андеша кун, агар беарзиш бошӣ, аз ту мегузарад. Дар бораи он бинавис, аз он фахр бикун, тафсир кун онро, ин ба ту нафъе намеорад ва аз ту мегурезад». Фақат бо расидан ба камолоти маънавӣ метавон Ҳақро шинохт.

Бар хилофи он мутафаккироне, ки иддаёо доранд ақлу имон дар муқобилати доимӣ ва ҳатто дар ҳолати мубориза ҳастанд, Балхӣ мутмаин аст,

ки танҳо инсони боақл қодир аст ба дарки матлаби Илоҳӣ наздиктар шавад ва тасаввурот дар бораи манзараи динии олам ба даст оварад, таҷрибаи маънавий пайдо кунад.

Пойгоҳи иҷтимоии тасаввуф, ки дар марҳалаҳои аввали ташаккули ин самти Исломи асосан аз ҷониби табақаҳои тоҷирон ва қосибони кӯчак муаррифӣ шуда буд, баъдан дар байни намояндагони табақаи зиёӣ ва шахсиятҳои хеле баландпояи сиёсӣ, ки дар ҳаёти тамоми давлатҳо нақши назаррас дошта, метавонистанд ба рафти рушди онҳо, муносибат бо намояндагони динҳои дигар ва ғайра таъсир расонанд, густариш ёфт.

Дар натиҷаи талошҳои сиёсии муҳолифон тасаввуф бо мурури замон мавқеи худро аз даст дода, дар баъзе кишварҳо (масалан, дар Туркия) ба шаклҳои гуногуни фишору мамнуъият дучор гардид, дар он замон дар дигар минтақаҳои ҷаҳон (чунинчи дар Африқои Шимолӣ) тариқоти нав ба вучуд омад.

А.Н. Сухоруков таъкид кардааст, ки: “Таваҷҷуҳ ба тасаввуф, ки имрӯз дар кишварҳои ба истилоҳ Ғарб мушоҳида мешавад, аз як тараф, таваҷҷуҳи пажӯҳиш ба мероси файласуфони Шарқ ва аз тарафи дигар, эҳтимолан, ҳаракати фаъоли шумораи хеле зиёди сокинони кишварҳои Исломӣ ба кишварҳои Аврупои Ғарбӣ ва Иёлоти Муттаҳидаи Амриқоро ба вучуд овардааст. Бархе аз равшанфикрон ҳам дар дохил ва ҳам дар хориҷ аз ҷаҳони Исломи бар ин боваранд, ки ақидаҳои тасаввуфӣ метавонанд дар рафъи бӯҳрони маънавии ҷомеаи муосир кумак кунанд.

Ҳангоми таҳқиқи осори Балхӣ дар бораи муроҷиати ӯ ба равишҳои ирфонӣ ҳамчун роҳи бевосита дарк кардани илоҳӣ, нобудӣ (худқурбоншавӣ) ва иқомати баъдӣ дар назди Худо таваққуф накардан ғайриимкон аст. Гумон меравад, ки маҳз сӯфиён ҷузъи ирфонии Исломо «инкишоф дода», таълимоти тариқатро ҳамчун роҳи пайвастан ба Мутлақ ба вучуд оварданд, ки онҳоро аз ноумедӣ ва бераҳмии мавҷудияти заминӣ то ҳадди имкон дур кардааст. Таҷрибаи маънавии пайвастан бо Худоро дар раванди ғарқ шудан дар олами ботинии худ ба даст оварда, суфиён дар пайи интишори эҳсосот,

бо ҳамватанони худ табодули донишҳои нав кардан буданд ва барои ин мувофиқтарин шакли ривоят ё худ ҳикояти қофиявдорро (ба ёд овардан ва такрор кардан осонтар буд) интихоб намуданд, ки он як намунаи махсуси эҷоди адабиёро ба вучуд оварда, минбаъд ба қайд гирифта шуда, ба сифати маводи омӯзиши тасаввуф ҳамчун самти тафаккури динӣ ба мо расид» [119, С. 504].

Гумон меравад, ки аз шарқшиносони Аврупои Ғарбӣ аввалин шуда барои ҷамъбасти маводи маълум дар бораи ҷомеаҳои мусулмонӣ, ҷудо кардани марҳилаҳои таҳавулотӣ онҳо дар асоси табдили хусусиятҳои хос кӯшиш ба харҷ додаанд, инҳо олим ва сиёсатмадори австриягӣ Алфред фон Кремер (дар Қоҳира ва Бейрут ба ҳайси консул низ хизмат кардааст) ва яке аз асосгузори илми араб, академики тиб, ки китобшиносии Исломиро дар илм ворид намудааст, муаллифи асарҳои зиёде оид ба Исломишиносӣ ва филологияи араб Игноз Голдтсиер буданд.

Рейнолд Николсон ҳаёт ва таҷрибаи динии ирфонии Исломиро дар мисоли қиссаи Ҳаллоҷи муқаддас, наддофи одӣ, ки аз рӯйи ривоятҳо аввалин шуда ғояҳои тасаввуфро таҳия кардааст, таҳқиқ намуда, ба хулосае меояд, ки ин ақидаҳо «асли насронӣ» доранд: роҳ ба сӯйи қудсиёт, ба нақӯрон фурутанӣ, хайру эҳсон ва итоат мебошад ва дуои Ҳаллоҷ - «Одамонро биёмурз ва маро набахш: ба хоҳири худам аз ту наметалабам» ба ақидаи қурбонии кафорат мувофиқат мекунад.

Оид ба ин наздикӣ дар замони худ Луис Массинон, ки барои таъсиси муколамаи католикӣ ва Ислом ҳамчун динҳои Иброҳимӣ мубориза мебард ва ба унвони муаллифи асарҳои зиёде оид ба таърихи фарҳанг, фалсафа ва тасаввуфи Исломӣ маъруф аст, низ навишта буд.

Арабшинос ва хоҳини испанӣ Мигел Асин Паласиос нуфӯзи Исломиро бар схоластика исрор карда, аломатҳои аз қорбурди иттилоёт дар бораи Исро ва Меъроҷро дар матни «Мазҳакаи Илоҳӣ» пайгирӣ кардааст; дар маъхазҳои гуногун маълумот пайдо мекунем, ки муҳаққиқони шеъри Шарқ

ба мисли Ян Рипке ва Макс Хортен дар матнҳои тасаввуф таъсири хиндуизм ва дигар динҳои шарқро дидаанд [148]

Таъсири ақидаҳои фалсафии пештараи Плотин (неоплатонизм), ахлоқи неопифагоризм, ки идеалҳои аскетизм ва катратизмро тасдиқ мекард, фалсафаи герметикӣ, ки дар асоси матнҳо ва таълимоти ирфонӣ, алхимикӣ, астрологӣ (нучумшиносӣ), магия (сеҳру чоду) ва мантикӣ асос ёфтааст, инчунин гностисизм дар тасаввуфро М.А. Раҷабов, К. Олимов, А.Муҳаммадхоҷаев, М.Т.Маҳмадҷонова, инчунин муҳаққиқи осори Балхӣ Н.Ф. Одилов ва дигар олимони муосир мушоҳида намудаанд.

Чунин гуногунрангии тафсири афкори тасаввуфӣ эклектизми онро нишон медиҳад, яъне аз он гувоҳӣ медиҳад, ки фалсафаи он бо омезиши унсурҳои гуногуни низомҳо ва равияҳои фалсафии дигар сохта шудааст, чунонки барои тафсири Куръон истифода мешуданд.

Муҳаққиқи эронӣ Тоҳирӣ Ҷавод Мухтор, дар ин ростӣ, ибраз кардааст, ки: «Қолабҳои интиқоли ғояҳо барои марҳилаи таърихии рушди ҷомеаи инсонӣ маъмулӣ буда, бо замони тавлид ва нашуънамои тасаввуф -мачлисҳо ва тарбиядихӣ (устодгароӣ) дар роҳи «ваҳӣ» шудан (мунавваршавӣ), ташкили силқҳо (ҷомеаҳо) бо мачмуи маросим ва қавоиди хоси худ мувофиқ буда, ҷузъан хусусиятҳои интиқоли шифоҳии донишро дар шакли матнҳои қофиядор, ки ба таври махсус садо медиҳанд, дар бар мегиранд. Бо илова намудани мачмуи ҳаракатҳои махсус, ҳамроҳии мусиқӣ ва либоси махсус ба сурудхонӣ, қироати шеърӣ дуо хусусиятҳои як навъ амалияи ирфонии зикр -самоъро касб кард, ки то имрӯз боқӣ мондааст.

Дар осори барҷастатарин намояндаи назми тасаввуф Ҷалолиддини Балхӣ ва умуман дар тасаввуф мавзуи болотар ёдрасшудаи «Ишқи ҳақиқӣ» ҳамчун нишонаи робита бо Худо (бисёре аз пажӯҳишгарон ин гуна ишқро бо истилоҳоти «ишқи фавқуллодда», «ишқи маҷозӣ», «тамсилӣ» ва ғ. тавсиф мекунанд) мавқеи асосиро ишғол менамояд. Асарҳои бисёре аз шарқшиносон, бахусус Ҳелмут Риттер, ки беш аз бист сол дар Донишгоҳи Истамбул дарс додааст, ба омӯзиши ин мафҳуми калидӣ бахшида шудаанд.

Ин мафҳум, воқеан, ҳамеша бо тавсифи “мастӣ” ҳамроҳ буда, ҳамчун тавсифи ҳолати вачд ва хусусияти ақл, аз як тараф, ба далели маҳдудияти тавоноии он дар шинохти Ҳақ муҳолиф аст ва аз ҷониби дигар, ҳамчун унсури ҳатмии дарки зарурати он ва кӯшиш бар он фаҳмида мешавад, яъне ба ақидаи Носири Хисрав воситаест, ки тавассути он суфӣ имкони ба Рӯҳи Умумӣ пайвастанро дарёб мекунад” [122, с. 15]

Муҳаққиқ Х.Х. Мусозода дар иртибот ба ин баён доштааст, ки: “Муносибати байни пайравони тасаввуф ва намояндагони динҳои расмӣ дар замони гуногун ҳар хел сураат мегирифт. Таъкиби суфиҳо, ки пеш аз ҳама дар байни табақаҳои поёни маъмул буд, борҳо боиси шӯришҳои мардумӣ (шӯриши Андичони соли 1898, ҳаракати исёнгаронаи муридҳо бо роҳбарии Шомил ва ғ.) гардид. Дар замони шӯравӣ, ки ҳар гуна муқовимати мардум ба ҳукуматдорон як зуҳури андешаи озод ва хиради мардумӣ эълон мешуд, созмондиҳандагони ин ҳодисаҳо маъмулан қаҳрамони миллӣ эълон мешуданд. Вале Б.Ғ.Ғафуров дар асарҳои худ ба аҳамияти мероси эҷодии шоирони барҷастаи тасаввуф дар фарҳанги миллӣ арҷи эҳтиром гузошта, тасаввуфро ба оини мазҳабӣ, ки ба ақидаи ӯ, монеи маърифати мардум ва рушди фаъоли илму иқтисодиёти Тоҷикистон мегардад, шомил намудааст” [83].

Имрӯз таваҷҷуҳ ба фаъолияти намояндагони барҷастаи ба истилоҳ "Асри тиллоӣ"-и Ислом хеле афзудааст. Дар шароити дигаргуншудаи таърихӣ ҷомеаи муосир ба саволҳои марбут ба маънавият, иртибот бо Офаридгор, сарнавишти инсон ва ғайра посухҳои нав меҷӯяд. Хушбахтона, ба шарофати тарҷумаи онҳо ба забонҳои аврупоӣ ҳоло теъдоди кофии осори ашъори балхӣ дастраси хонанда гардидааст. Принсипҳои ахлоқие, ки мутафаккир таҳия кардааст, имкон медиҳанд низоми арзишҳо, ки метавонанд тақягоҳ ва пояи ҷаҳонбинӣ шаванд, ташаккул ёбад.

Балхӣ яке аз муҳимтарин принсипҳои ахлоқӣ онро номидааст, ки мо имрӯз башарият меғӯем, яъне қобилияти муносибати бошуурона, таҳаммулпазирӣ ва фидокорона нисбат ба олами атроф (на танҳо нисбат ба

одамон, балки ба ҳайвонот ва умуман ба табиат), ки дар ҳар ҳолат зухур меёбад, зеро маҳз ҳамин муносибат аз сатҳи маърифати маънавии инсон гувоҳӣ медиҳад. Балхӣ чунин мепиндошт, ки маҳз ҳамин қобилият ба инсон имкон медиҳад, ки на танҳо рӯҳияи худро инкишоф диҳад, балки хусусиятҳои муайяни ҷомеаро дар атрофи худ ташаккул диҳад.

Дар таълимоти ахлоқии файласуф нақши муҳимтарин ба ақлу хирад дода шудааст, зеро ба шарофати он инсон метавонад ҷаҳони моддиро беҳтар дарк кунад ва инчунин ба ҳиссиёти шахвонӣ, ки барои дарки зарурати инкишоф додани моҳияти маънавӣ (инсон бояд пеш аз ҳама дар бораи он ғамхорӣ кунад) ба ӯ ҳалал мерасонад, муқобилат намояд. Мутафаккир гаштаю баргашта таъкид мекунад, ки ҳеч кас инсонро ба сӯйи Ҳақ роҳнамоӣ намекунад, аз ин рӯ, ӯ метавонад танҳо ба ақлу хирад ва замири худ муроҷиат кунад.

Дар пайравӣ ба муаллифи рисолати иҷтимоӣ ахлоқӣ Ал-Фаробӣ, пайрави Суқрот- Абубакр Муҳаммад ибни Закариё, ки ҷомеаи идеалиро дар асоси принципҳои некиву адолат тавсиф кардаанд, ба таълимоти илмии Ибни Мискавайх, ки асосгузори ахлоқи мусулмонӣ ба ҳисоб меравад ва дигар мутафаккирон Балхӣ бар ин назар аст, ки ахлоқ василаест, ба воситаи он сохтори арзишҳои фарди қодир ба муқовимат ба бадӣ ва беадолатӣ ва муқаррар намудани авлавияти ақл ва неки имконпазир мегардад.

Сарфи назар аз он, ки барои хонандаи имрӯзаи асарҳои Балхӣ овози ӯ гӯё аз ҷаҳони дигар садо медиҳад ва бо вучуди набудани имкони объективӣ барои аксари мутлақи ҳаводорони ӯ ба хоҳири дарки асарҳои ӯ ба забони аслӣ, маънии панду ҳикматҳои ӯ бешубҳа ба зеҳн ворид мешавад. Ба таври фаровон истифода гардидани усулҳои ба ӯ хос (муқолама, ақсуламал ба масъалаҳои рӯзмарра, истинод ба гуфтаҳои бузургон ва ғ.), инчунин тасвири образҳои ақидаҳои ӯ ба ақлу ҳиссиёт муроҷиат кардан, андешаро аз мавқеаҳои гуногун баён кардан, тавачҷуҳро ба чизи муҳим равона сохтанро талқин мекунанд ва дар натиҷа манзараи муқаммалу фарогире дар пеши

назари хонанда пайдо мешавад, ки тасвири ҷаҳонбинии тасаввуфро ба вучуд меоварад.

Хулосаи боби 1

1. Яке аз муҳимтарин вазифаҳои тарбияи ахлоқӣ ошно намудани кӯдак ба арзишҳои умумибашарӣ буда, аҳамияти онро барои ташаккули шахсият ва ҷаҳонбинии инсон мутафаккирони фарҳангҳои гуногуни ҷаҳонӣ, аз ҷумла Мавлоно Ҷалолиддини Муҳаммади Балхӣ (Румӣ), шоири суфии тоҷику форс, донишманди илми фикҳ, ки дар асри XIII зиндагӣ ва фаъолият намудааст эътироф менамоянд.

2. Аксарияти мутлақи осори Балхӣ таблиғи арзишҳои умумибашарию дар бар мегирад ва ба барномаи тарбияи ахлоқӣ ворид намудани ин матнҳо тақозо мекунад, ки онҳо бояд бо дигар навъҳои тарбия (ватандустӣ, меҳнатӣ, ҷисмонӣ, рӯҳӣ ва ғайра) ҳамгиро карда шаванд.

3. Ҳангоми таҳияи барномаи тарбияи ахлоқии хонандагон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва иқтисодиёти иттилоотӣ, муттаҳидсозии ғояҳои иҷтимоию сиёсӣ ва аз байн рафтани хусусиятҳои фарҳангӣ, ки марҳалаи муосири рушди башарро тавсиф мекунанд, бояд ба дарки аҳамияти ташаккули субъективии хонандагон бо дарназардошти талаботи ҷомеа барои рушди мустақилонаи шахсият дар ҷамъият, ташаккули дониши худшиносӣ, қобилият ва маҳорати худтакмилдиҳӣ, худташқилкунӣ, фаъолияти пурсамари амалӣ ва мусоидшавии бомуваффақият таъя қадан зарур аст.

4. Назари фалсафӣ ба олам ҳоси мероси эҷодии Балхӣ буда, ба ақидаи мутафаккир, маркази он инсон - сарчашмаи неруи эҷодӣ, ҷузъи ҷудонашавандаи ҳастӣ, унсурӣ пайвасткунандаи Худо ва табиат мебошад ва он ба фаҳмиши муосири инсонпарварӣ ҳамчун зухури арзишҳои умумибашарӣ (ки ба ақидаи диндорон табиати илоҳӣ доранд) комилаи мувофиқат мекунад.

5. Ташқили тарбияи ахлоқии хонандагон дар асоси арзишҳои умумибашарӣ истифодаи усулҳои дар бар мегирад, ки ба баланд

бардоштани самаранокии раванди ошкор намудани неруи зехнӣ, эҳсосӣ ва ахлоқию маънавию шахс тавассути мурочиат ба мероси фарҳангии башарият, осори мутафаккирони бузурги асримиёнагӣ, аз ҷумлаи Ҷалолиддини Балхӣ, мусоидат менамоянд.

Дар асоси принсипи маҷмуи усулҳои таҳқиқот, ҳангоми ташкили кори минбаъда, афзалияти якҷанд равишҳо бояд ба назар гирифта шавад, аз ҷумла:

- башардӯстӣ, ки ба эътирофи арзиши ботинии шахсе (сарфи назар аз ҷинс, синну сол, наҷод, мазҳаб ва ғайра) асос ёфтааст, ки танҳо тавассути шинохти олам метавонад тақдири худро амалӣ намояд;

- аксиологӣ - ба мавҷудияти робитаи байни шахс ва фарҳанг ҳамчун системаи арзишҳо ва дарки он, ки шахс дар навбати худ ҷузъи фарҳанг аст, вобаста мебошад;

- этнопедагогӣ- истифодаи максималии нерӯи тарбиявии муҳити иҷтимоию фарҳангиро, ки кӯдак дар он тарбия меёбад (пеш аз ҳама бо роҳи рӯ овардан ба мероси эҷодӣ ва андешаҳои педагогии мутафаккирони қаламрави Балхӣ), дар бар мегирад.

Омӯзиши афкори педагогии Мавлонои Балхӣ, ки бар пояи фалсафаи пешгузаштагони бузургаш асос ёфтааст, имрӯз ба далели тавачҷуҳи бештар ба ташаккули ҷаҳонбинии хонандагони мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ дар заминаи меъёру арзишҳои маънавию ахлоқии дар қаламрави давлатҳои теократии Осӣи Марказӣ таҳти таъсири идеологияи Исломӣ бавучудомада дар ҷомеаи муосир ривож ёфтааст.

Хусусиятҳои асосии осори Балхӣ дар шакле, ки то замони мо расидааст, баёни соддаву возеҳ, силсилаи фаровони тасвирҳо, хушоҳангӣ ва зебоии сабк буда, ин ҳам барои бедор кардани хоҳиши пайравонаш барои воқиф шудан аз моҳияти бархӯрдҳои тасвиршуда, дарки мазмуну маънои онҳо ва ҳам барои идома додани расидан ба камолоти маънавӣ бо мақсади дарёфти мувофиқат бо олам мусоидат мекунад.

Таҳқиқоти мо самаранокии баланди ғояҳои педагогии Балхино ҳангоми истифода дар раванди тарбияи ахлоқии хонандагони муосир дар ҳамбастагӣ

бо арзишҳои умумибашарии дар мероси эҷодии мутафаккир мавҷудбуда ва бо пайравии омӯзгорони муосире, ки дар ташаккули афзалиятҳои арзишӣ ва ҷаҳонбинии насли наврас дар муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирок доранд, ошкор намуд.

БОБИ 2. АҲАМИЯТИ АҶКОРИ ПЕДАГОГИИ ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ ОИД БА ИНСОНГАРОӢ ВА ИНСОНИ КОМИЛ ДАР ТАРБИЯИ НАСЛИ НАВРАСУ ҶАВОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

2.1. Моҳият ва аҳамияти ахлоқ дар осори Ҷалолӣдини Балхӣ

Файласуфи шинохтаи тоҷик Х.М. Зиёев иброз кардааст, ки: “Рӯ овардан ба мероси педагогии Ҷалолӣдини Балхӣ аз иштиёқи ошқори мутафаккир ба арзишҳои умумибашарӣ, ки мардум чандин аср пеш пайравӣ мекарданд, шаҳодат медиҳад ва барои ҳамзамонони мо, ки дар кишварҳои гуногун ва дар мансубият ба миллати халқиятҳои гуногун зиндагӣ карда, аксарият онро эътироф кардаанд, аҳамияти худро гум накардааст. Мавзӯи арзишҳои умуминсонӣ дар замони мо - замони ҷаҳонишавии иқтисод, аз байн рафтани марзҳо ва хатарҳои гумшавии ҳувият - аҳамияти тоза ва ғавқулода касб менамояд.

Вақте ки мо дар бораи арзишҳои умумибашарӣ ҳарф мезанем, мо арзишҳоеро дар назар дорем, ки барои ҳамаи сокинони сайёра, новобаста аз мансубияти онҳо ба фарҳанг, халқ ва замоне, ки дар он зиндагӣ мекарданд, умумӣ мебошанд. Дар тавсифи ҳар кадоми онҳо мо мафҳумҳои басо умумӣ (некӣ, сулҳ, адолат, некӯаҳволӣ ва ғайра)-ро истифода мекунем, ки табиатан возеҳ гардида, барои зерматнҳои фарҳанги алоҳидае замина мешаванд, ки пайравонаш онҳоро бо мазмуни мушаххас пур мекунанд. Аз тарафи дигар, ҳангоми таҳлили арзишҳо, ки ҷомеаи муайяни одамон (миллати қавмҳо) пайравӣ мекунанд, мо метавонем онҳоро ба осонӣ ба ин ё он гурӯҳе, ки бо мафҳуми «арзишҳои умумибашарии инсонӣ» тавсиф шудааст, ворид созем” [37, с. 96-102].

Аз нуқтаи назари мубрами мавзӯи боби мазкурӣ рисолаи мо тасмим гирифтаем ошқор созем, ки бузургтарин шоири Шарқ дар осори худ ҷӣ арзишҳоро тарғиб кардааст ва ҷаро омӯзиши осори ӯ ба насли навраси ҳамзамонамон дар пайдо кардани самти дурусти шахсият ва ташаккули

чаҳонбинии башардӯстӣ дар асоси арзишҳои умумибашарӣ мусоидат мекунад.

Низоми арзишҳо дар зерӣ таъсири омилҳои муайян ташаккул ёфта, мавҷуд будан ё набудани онҳо имкон медиҳад, ки шахс ҳамчун намуна инкишоф ёбад. Масалан, омиле чун амниятӣ беруна, ки дигар одамоне ё ҳайвонҳо ба инсон ҳуҷум намекунанд, фарзандони ӯро намекушанд ва хӯрокро кашида намегиранд, муносибатро ба зиндагии осудаю ором ҳамчун арзиш ташаккул медиҳад. Чуноне маълум аст, инсон дар давраи муайяни инкишофи худ дарк кард, ки зиндагии бехатар ва қулай на дар танҳои, балки дар гурӯҳи муайян (тӯда, деҳа, баъдтар давлат) имконпазир мебошад, аз ин рӯ бо одамони дигар созиш кардан, ба онҳо дӯстии худро нишон додан, хизмати худро пешниҳод кардан ва мубодилаи натиҷаи дастовардҳои меҳнатӣ карда тавоништан лозим аст. Мутаносибан ин сифатҳо низ мақоми арзишҳоро гирифтаанд.

Х.М. Зиёев дар мақолаи дигараш баён доштааст, ки: “Таълимоти динӣ таъкид мекунад, ки сулҳу осоиштагӣ бо иродаи Худо ба инсон хос аст, зеро Офаридгор сарнавишти инсонро дар обод кардани Замин дидааст ва «дар офариниши олам ба ӯ (инсон) қудрат бар тамоми ҳайвонҳо дода шудааст...», яъне то андозае масъулияти ҳифзи сулҳи байни тамоми мавҷудоти зинда ба ӯ гузошта шудааст. Мо инъикоси ин ақидаро дар бисёр динҳои ҷаҳонӣ мебинем. Чунончи, дар «Бҳагавадгита» (суруди Худо), ки дар он тамоми равияҳои фалсафаи қадимаи Ҳиндустон таҷассум ёфтааст, мо мурочиат ба яке аз аваторҳои Кришнаро (ичроқунандаи иродаи Худо Кришнаро) меҳонем, ки дар он дар бораи номақбул будани куштор гуфта мешавад, чунки нобуд сохтани зоти инсон хушбахтӣ намеорад, зеро он қонунҳои ҳастиро вайрон мекунад, омезиши кастаҳо руҳ медиҳад ва ҳама, ҳам гунаҳкорон ва ҳам бегуноҳон, ноғузир ба дӯзах меафтанд” [35, с. 76-79].

Ҷамин андешаҳоро асосгузори адабиёти тоҷик Абуабдулло Рӯдакӣ, ки зиёда аз сад ҳазор байт ба забони тоҷикии форсӣ эҷод кардааст ва панду ҳикматҳояш дар шакли байту рубоӣ то ба мо расидааст, ба таври худ баён

менамояд. Дар яке аз онҳо бар он изҳори қаноатмандӣ намудааст, ки Худованди Мутаъол ба ӯ дар қатори дигар чизҳо ақлу хирад ва хислати нек ато кардааст ва ин ба ӯ имкон медиҳад бо ҳама солҳои дароз дар сулҳу осоиштагӣ зиндагӣ кунад. Дар асари дигараш вай изҳори боварӣ менамояд, ки танҳо «киштии аз кори хайр сохташуда» имкон медиҳад инсон дар ҳар вазъияти зиндагӣ худро оромӣ дилпур ҳис кунад:

Ин ҷаҳонро нигар ба чашми хирад,
Не бад-он чаш, к-андар ӯ нигарӣ.
Ҳамчу дарёст в-аз накӯкорӣ,
Киштие соз, то бад-он гузарӣ.

Дар осори созандае, ки тақрибан аз ҳар файласуфу мутафаккир ва нависандаи он замонҳо то ба мо расидааст, ҳам Ар - Розӣ, ки муътақид буд хирадро аз китобҳои донишмандону файласуфон гирифтани мумкин аст, на аз Китоби Муқаддас, «Муаллими дувум» - Ал-Фаробӣ, ки таълимоти Арасту тачдиди назар кардааст, ё худ «Муаллими сеюм» - муаллифи «Рисолаи адл» Ибни Мискавай, дostonсари бузурги тоҷик Фирдавӣ, энциклопедист ва мутафаккир Ал Берунӣ, муаллифи энциклопедияи фалсафӣ ва илмӣ «Китоби шифо» Ибни Сино; файласуфи исмоилия Носири Хисрав, муаллифи асари «Қобуснома» Унсуралмаъалии Қайқавус, муаллифи асари тасаввуфии «Кашф-ул-маҳҷуб» Хуҷвирӣ, устои таълими «панду ҳикмат» Саъдии Шерозӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, ки эҷодиёташ мавзӯи таҳқиқоти мост, ҳамчунон Ал Ансорӣ, Ал Хоразмӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Ҷомӣ, Бедил ва бисёре дигарон даъватҳоро ба сулҳу ҳамкорӣ ва некӣ дармеёбем.

З.Б. Ҳотам иброн доштааст, ки: “Осори мутафаккирони асрҳои миёнаи Шарқро, ки бо мақсади таълиму тарбия офарида шудаанд, баъдан ба бисёр забонҳои ҷаҳон тарҷума гардида, самти афкори педагогиро дар ғушаҳои гуногуни он муайян намуданд, метавон ҷузъи маорифи халқҳои бо тақозои даврони таърихӣ маскуни Осиёи Миёна шуморид. Муҳаққиқи таърихи педагогика, муаллифи аввалин китоби дарсии шуравӣ оид ба ин фан Е.Н. Мединский бар он ақида буд, ки то асри XIV ба масъалаҳои маориф дар

кишварҳои Осиёи Марказӣ назар ба кишварҳои ба истилоҳ Ғарб бештар таваҷҷуҳ зоҳир мешуд” [137].

Маълум аст, ки маҳз дар асрҳои миёна ба тарзи зиндагӣ, ки аҳолии бисёр мамлакатҳо то имрӯз пайравӣ мекунад, асос гузошта шуда буд. Дар мавриди пояҳои фарҳанги хоси миллӣ низ ҳаминро метавон гуфт, ки яке аз созандагони он муътақидан Чалолӣдини Балхӣ, пешгузаштагон ва пайравони ӯ, ки мазмуни паёми шоиронаи ӯро ба наслҳои оянда пазируфтаанд, ба шумор мераванд.

Яке аз ғояҳои калидии Балхӣ ғояи имкони ҳамзистии озоиштаи одамоне буд, ки ба принципҳои гуногуни зиндагӣ ва ҳатто ба ақидаҳои гуногуни мазҳабӣ пайравӣ мекунанд, яъне одамон метавонанд дар атрофи идеалҳои неқӣ ва меҳрубонӣ муттаҳид шаванд, то ки дар ҳамфикрӣ зиндагӣ кунанд ва аз бадӣ дурӣ ҷӯянд. Шоир ин андешаро бо истифода аз усули рамзу истиора борҳо тасвир намуда, онро дар шакли масалҳо ё худ ҳикояҳои тамсилӣ баён кардааст.

Ба ин тартиб, дар қисса дар бораи ангур, ки сучаи он дар атрофи задухӯрди турку форсу арабу юнонӣ аз надонишани номҳои гуногуни калимаи ангур ба вучуд омадааст, таъкид мекунад, ки фарди донишманду босавод танҳо бо вожае метавонад дар атрофи худ оромиву озоишро ба вучуд орад, агар ӯ маънии онҳоро дарк кунад ва дуруст шарҳ диҳад.

Албатта, мутафаккири зери ангур чизҳои ҷиддитареро дар назар дорад, ки боиси ихтилофи байни мардуме мешавад, ки шаклро аз моҳият (муҳтаво) болотар мегузоранд, масалан, Худои ягонаро бо номҳои гуногун мехонанд.

Ба ақидаи Балхӣ яке аз роҳҳои расидан ба сулҳ дар рӯйи замин рӯ овардан (тавассути амалҳои ирфонӣ) ба Ақли олий аст, то ки баъдан ба ҷаҳониён дониши ниҳонро, ки бахше аз он ғояи баробарии тамоми офаридаҳои Худо дар назди Худованди мутаъол аст, ки онҳоро офаридааст, ошкор созад. Бисёре аз осори шоир ба тавзеҳи ин даъво бахшида шудааст, ки маъруфтаринашон масалест («Фаросат») дар бораи он, ки тоҷире барои туф

кардан ба «дарवेशи насронӣ» муҷозот мегардад ва танҳо, ба гуфтаи Балхӣ, пас аз узр хоستان аз ин шахси бадбахт хушёр мешавад.

Асар дигари хеле маъруфи Балхӣ масал дар бораи муҳориба миёни румиён ва чиниҳо (“Қиссаи мирӣ кардани румиёну чиниён дар илми наққошӣ ва сураатгирӣ”) аст. Суҷаи ин асар асли нест, он дар ашъори яке аз асосгузори тасаввуф Абуҳамид Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Ғазолии Тӯсӣ ва ҳамчунин дар достони «Искандарнома»-и Низомӣ низ мавҷуданд. Масал дар бораи он аст, ки намояндагони ду миллат дар як хучраи бо сохтори муваққатӣ ба ду қисм ҷудошуда оид ба хунари рассомӣ мусобиқа мекунанд, дар ин замина як ҷониб манзара мекашанд, тарафи дигар девори муқобилро пардоз карда ҷило медиҳанд. Вақте ки сохтори тақсимкунанда аз байн бардошта мешавад, ба тамошобини башавқомада расми воқеӣ ва нусхаи дақиқи он дар сатҳи оина инъикос мегардад. Ба ақидаи Балхӣ, шахсе, ки ин масалро мешунавад (ё мехонад), худ фарқ байни фаъолияти эҷодӣ (дар ин маврид ороиши деворҳои қасри Султон), ки ҳарчанд ба олами эҳсосии офаридгор иртибот дошта бошад ҳам, дар робита ба ӯ “зоҳирӣ” аст ва кореро, ки мақсадаш поксозии ин девор ва қалбҳост (маҷозан ҷило додани ҳуди ҳамин деворҳо), дарк мекунад.

Балхӣ яке аз дастаҳои рақобаткунандаро чинӣ ва дигареро румиён номида, шояд ин ишора бар он бошад, ки пайравони худро, ки бо ҷидду ҷаҳд (аз ҷумла бо ёрии амалҳои ирфонӣ) дилҳои худро пок мекунанд, то дар он бидуни фиску фасод симои Ҳақ, Худои Офаридгор таҷассум гардад, дар ин ҳолат ҳамчун оина он чиро, ки медурахшад, инъикос мекунад: Ту чун оина дилатро пок кун!

“Он сафоӣ ойина васфи дил аст,

Сурати бемунтаҳоро қобил аст. (Дафтари якум, байтҳои 3498)”

[68].

Дар иртибот ба ин, Х. Зандӣ нигоштааст, ки “Дар як вақт дастаи чиниҳо, ки дар расмкашӣ хеле моҳир буданд, аз рӯйи суҷа ба румиён муқобил мебароянд, бо ёрии воситаҳои бадеӣ, тасвирӣ, яъне маҳз тавассути

расмҳо тасаввуроти худро чихати олами ботинӣ, дунёи моддию объективие, ки дар он зиндагӣ мекунад, равона месозад» [33].

Ҳикояи дигари Балхӣ “Дар бораи чаҳор ҳиндие, ки байни худ ҷанҷол кардаанд” дар бораи мусалмононе қисса мекунад, ки чун ба маъбад меоянд, наметавонанд аз ташвишҳои дунявӣ рӯй гардонанд ва бо ҳам тамос бигиранд на бо Худо. Ба ақидаи Балхӣ чунин сафари расмӣ ба маъбад, ки бо мақсади иҷрои баъзе қоидаҳо сурат мегирад, на бо мақсади иртибот бо Худованди мутаъол, маъное надорад, зеро Худо ба ҳар ҳол ин гуна дуохоро қабул намекунад. Илова бар ин, ҳуди мухтавои баҳс, ки миёни чаҳор «ибодаткунандагон» сар зад, аз ҷониби шоир маҳкум мешавад ва ӯ ислоҳ кардани камбудии худро аз ба дигарон ҷӣ гуна рафтор карданро нишон додан волотар медонад.

Балхӣ дар се байти «Масал дар бораи хӯроку хӯранда» ё «Он ки кӣ меҳӯрад ва киро меҳӯранд» андешаи тасаввуфиёнаро дар бораи сохтори зинаи вучуд, ки тибқи он сарнавишти ҳар мавҷуди заминӣ дар боло ҳамчун охириин занҷираи офариниш «фано шудан» (яъне ба Худо пайвастан) аст, хеле моҳирона таҷассум намудааст.

Ин ва дигар ашъори Бадхӣ, ки неъматҳои зиндагии пурмазмунӣ маънавиро бахшида ба офариниши некӣ, таблиғи ғояҳои инсондӯстиву таҳаммулпазирӣ пурра инъикос мекунад, бешубҳа, аз нигоҳи тарбияи ахлоқии ҷавонон хеле мубрам ва қобили қабул мебошанд. Яке аз муҳаққиқони эҷодиёти мутафаккири бузург М. Маҳмадҷонова қайд мекунад, ки Румӣ дар асарҳои худ мавҷудияти озодии иродаро дар инсон талқин кардааст. Маҳз иродаи озод ба инсон имкони интихоби тарзи зиндагӣ, бошуурона талош варзидан барои расидан ба камолоти маънавӣ бо мақсади иҷро кардани хостаҳои Илоҳӣ, ки расидан ба Ҳақ ва «фано шудан дар он»-ро дар бар мегирад, фароҳам меорад, барои он ки маҳз ба инсон рӯҳ ва тақдир ато гардидааст. Маҳз ба инсон қобилияти дар худ ҷой кардани шуғли худованд ато гардидааст.

Муҳаққиқ М.Т.Мамадҷонова бар он мутаъкид аст, ки “Таълифоти Балхӣ на ба ҳама кас шинос аст, на ҳар кас қобилияти дарки маъниҳои фалсафии эҷодиёти ӯро дорад. Хонанадае, ки дар шинохти матнҳои таърихӣ заҳмат кашидан намехоҳад, дар фарқият аз оне, ки худро барои ҳали масъала аз нақтаи назари таърихӣ, фарҳангӣ ва динӣ санҷидан мехоҳад, наметавонад ба умқи дарки мазмуну маънии осори шоир бирасад. Маҳз аз ин ҷост, ки тафсилу тафсири ақидаҳои педагогии Балхӣ ба таври гуногун баён гардидаанд: яке дар асарҳои ӯ мавъизаи дарки ирфонии оламро (ҷаҳонбинии ирфонӣ) мебинад, дигаре ҳамду сано ва тараннуми ишқу муҳаббат ва зебоӣ, сеюмӣ маслиҳатҳои устои хирадманди воқиф аз моҳияти масоили маънавиву ахлоқӣ. Вале ҳеҷ кас наметавонад фикрҳои асосии фалсафаи Балхиро дар талқини идеалҳои некӣ, таҳаммулпазирӣ, ҳамдardӣ, маърифат ва муносибати боэҳтромона нисбат ба манзалат ва шаъну эътибори одамони мансуб ба фарҳанг, қавму мазҳабҳои дигар қайд накунад” [76, С. 147].

Дар баробари ин, педагогон медонанд, ки танҳо эъломияи афзалияти арзишҳои умумибашарӣ кифоя нест, то донишандӯзон ин арзишҳоро ҳамчун асли онҳо қабул кунанд, яъне афзалиятҳо, аҳамият ва зарурати онҳоро барои бунёди ҷаҳоне, ки дар он некӯаҳволӣ ва рушди умумибашарӣ имконпазир бошад, бо истифодаи мисолҳо аз таърих ва адабиёт нишон додан лозим аст. Осори адабии Балхӣ ба педагогон барои бо боварии комил амалӣ намудани ин кор ёрӣ мерасонад.

Соҳаи дигари донишҳои башардӯстона, ки дар он осори мутафаккири бузург ҳамчун «дастури ёрирасони таълимӣ» хизмат мекунад, таърихи кишвар, фарҳанги маънавии миллӣ ва одобу ахлоқ буда, аз ҷониби донишандӯзон дар заминаи арзишҳои универсалӣ ҳамчун арзишҳои умумибашарии эътирофгардидаи ҷомеа қабул карда мешавад.

Ба ғайр аз дохил намудани осори Балхӣ ба барномаи таълимии таърих ва адабиёт, ба рӯйхати хонишҳои беруназсинфӣ ҳамроҳ намудани як қатор асарҳои назмӣ ӯ мувофиқи мақсад аст, то ки донишандӯзон на танҳо бо эҷодиёти шоир шинос гарданд, балки ба онҳо барои аз хондашон хулосаи

дуруст баровардан тавассути ташкили муҳокимаҳо, баҳсу мунозираҳо дар даср ва ё чорабниҳои махсус (навиштан иншо) ва ғайра кумак расонида шавад.

Муҳаққиқ Ш.Х. Карамхудоев таъкид мекунад, ки: “Барои он ҷавононе, ки ба осори Балхӣ тавачҷуҳ зоҳир мекунанд, семинарҳо ва маҳфилҳои адабӣ ташкил карда шаванд, то ки дар онҳо иштирокчиён тавонанд натиҷаҳои корҳои таҳқиқотии худро барои муҳокима ба ҳамсолони худ муаррифӣ карда, аз таҷрибаи ғўтавар гардидан дар заминаи таърихию фарҳангӣ ва шояд бозёфтҳои худ дар мавриди тафсири муҳтавои асарҳое, ки маҳз ба далели номуайяни ва печидагии худ паҳн нашудаанд, мубодилаи афкор намоянд. Албатта, ташкилкунанда ва роҳбарони ин кор бояд омӯзгорони ботаҷрибае бошанд, ки ҷаҳонбинии ташаққулёфтаи илмӣ ва дастурҳои арзишманди дақиқ доранд ва сатҳи салоҳияти педагогӣ ба онҳо имкон медиҳад бо донишандӯзон дар асоси ҳамкорӣ ва шарикӣ муошират кунанд. Махсусан таъкид кардан бамаврид аст, ки ба хислатҳои фардии ҳар як хонанда диққат додан лозим аст ва ин имкон медиҳад раванди тарбияи ахлоқӣ ба таври муносиб ба роҳ монда шавад” [50].

Қобил ба зикр аст, мавзуи серпахлуи асарҳои Балхӣ, ки онро шартан ба мероси педагогии ӯ нисбат додан мумкин аст, ахлоқ буда, ҳамчун маҷмуи намунаҳои рафторе фаҳмида мешавад, ки ба туфайли он инсон метавонад мувофиқи меъёрҳои ахлоқии дар ҷомеаи мушаххас қабулшуда рафтор кунанд.

Бисёре аз муҳаққиқони мероси адабии Балхӣ (М. Т. Маҳмадҷонова ва дигарон) дар асарҳои ӯ таъсири ақидаҳои фалсафии пешгузаштагонро эътироф мекунанд, зеро мутафаккир имкони шиносӣ бо осори онҳоро доштааст ва ин ҳангоми омӯзиши мафҳумҳо ва истилоҳоти асосии ахлоқ, ки хоси фалсафии замони шоир буд, аён мегардад. Аммо муҳтавои ин мафҳумҳоро Балхӣ бозбинӣ карда, бо тасвири манзараи олам, ки зери таъсири тасаввуф ташаққул ёфтааст, мувофиқат мекунад.

Таъсири анъанаҳои фалсафии арастуӣ дар фалсафии тасаввуф, ба хусус аз нуқтаи назари принципҳои ахлоқие, ки онҳо тартиб додаанд, равшан ба

назар мерасад. Инак, мо дар осори Балхӣ категорияи адолатро мебинем, ки он дар таълимоти Арасту низ ҳам ҳамчун андешае, ки дар асоси он ба аъмоли субъектҳои алоҳида баҳо додан мумкин аст ва ҳам ҳамчун мафҳуми абстрактии тавсифи амалҳои қонунӣ (бо меъёрҳои қонунҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ) - и фард мавҷуд аст. Ҳолатҳои хоси адолат фазилатҳои (часурӣ, шуҷоат ва ғ.) мебошанд, ки Балхӣ ба онҳо эътиқод, ишқ, субот, ирода, нерӯи рӯҳ ва ғайраро «илова кардааст», онҳо барои тасаввуф аҳамияти хоса доштанд ва дар асарҳои ӯ аз мавқеи мавъизаҳои тасаввуфии онҳо ошкор шудаанд.

Ҷолиб он аст, ки Балхӣ категорияҳои ахлоқиро дар пайравӣ ба модели арабӣ-мусулмонии «зоҳиру ботин» бо ду ҷиҳат тафсир мекунад, ки дар он ботин ҳамчун моҳияти ашъ ва зоҳир қабати берунии онҳо (садо ё ҳуруф) фаҳмида мешавад. Ҳеч кадоме аз ин мафҳумҳо наметавонанд ғайри яқдигар мақоми ҳақро талаб кунанд, зеро онҳо шарт ва далели яқдигаранд.

Аз нуқтаи назари Зиёев Х.М., ки вижагиҳои афкори фалсафии аҳли тариқати Мавлавиро ба риштаи таҳқиқ кашидааст, “Принсипҳои ахлоқии Балхӣ дар ҷараёни фаъолияти маърифатии ҳуди ӯ, дар ҷараёни ҷустуҷӯи роҳи Ҳақ ташаккул ёфтаанд. Аз ин лиҳоз, ӯ дар осори худ меъёрҳои абстрактии ахлоқу одоро таблиғ намекунад, балки кӯшиш ба харҷ медиҳад таҷрибаи иҷтимоӣ ва маънавиеро, ки ҳудаш ба даст овардааст, тафсир намуда, барои азхудкунӣ ва интиқоли минбаъда панду андарзҳои ба шакли тамсил ё худ дар жанри масал ифода намояд” [35].

Ғузашта аз ин, Салими Хатлонӣ ибраз кардааст, ки “Ҳамаи ҷустуҷӯҳои маънавии Балхӣ ба ҷустуҷӯи роҳҳои ҳавасмандии инсон барои парвариши сифатҳои мусбат дар худ аз нигоҳи ахлоқи иҷтимоӣ равона карда шуда буд, ки ин имкон медиҳад ақлу хиради худро боло бардорад ва қалбашро тарбия намояд. Ба ақидаи мутафаккир инсон барои бо Худо пайвастан на дар суҳан, балки дар амал низ бояд сидқан хоҳиши хеле беҳтар шудан дошта бошад ва нақши худро дар ба инсон нишон додани ин роҳ (роҳи ягонаи нотақрор) ва бовар кунонидани ӯ барои бо ихтиёри худ (бо роҳнамоии

устоде, ки аз тариқи он амал мекунад, яъне дар амалҳои ирфонӣ таҷриба дорад) «*мусофир ё роҳгузар*» шудани мебинад» [111].

Балхӣ борҳо таъкид кардааст, ки ирода ва ихтиёри худ шартӣ асосии расидан ба Ҳақ аст ва Худованд ба инсон ин имконро медиҳад, аммо танҳо ҳуди шахс шеваи амал ё беамалиро интихоб мекунад ва ин эътиқодно дар бисёре аз асарҳои худ, масалан, дар “Қиссаи устод ба марде, ки иддаё дорад ҳама чиз муайян аст” тасвир намудааст. Шахсе дар боғи худ дуздҳо дид, ки бидуни ранҷи вичдон хурмои ӯро дар пеши чашми соҳибаш канда, мефаҳмонд, ки ба хосту насибаи додаи Худо итоат мекунад ва бар он муқобилат кардан бефоида аст, зеро ҳама чиз дар ин дунё пешакӣ муайян шудааст. Соҳиби боғ ин гуна суханхоро шунида, дуздо дастгир карда, ӯро ба дарахт баста, бо чӯб задан гирифт. Вақте дузд ба илтиҷо даромад, ки раҳм кун, соҳиби хурмо низ дар навбати худ гуфт, ки чуръати бар хилофи хости Худо баромаданро надорад:

“Гуфт: «Аз чӯби Худо ин бандаш

Мезанад бар пушти дигар банда х(в)аш.

Чӯби Ҳақку пушту паҳлӯ они ӯ,

Ман ғулому олати фармони ӯ» [69]. (Дафтари панҷум, байтҳои 3086-3087).

Балхӣ дар ин ва бисёре аз асарҳои дигараш бо ҷабарӣён - намояндагони яке аз мазҳабҳои Исломи – Ҷабария, ки ба эътиқоди онҳо инсон тамоми аъмоли худро бе ихтиёр, бо маҷбурияти Худованд анҷом медиҳад, баҳси дурудароз мекунад.

И.Т. Маҳаммадҷонова қайд мекунад, ки: “Дар «Ҳикояи рӯбоҳ, шер ва хар» Балхӣ ба ҷуз аз мавқеи ҷабарӣён ақидаҳои қадарӣёнро, ки авлавияти иродаи инсонро таълиф намуда, мустақил будани ӯ дар қабул кардани қарор ва масъули зиндагии худ будани ӯро исрор мекарданд, тасвир месозад. Намояндагони ин равияҳо дар симои персонажҳои ҳикоя тасвир ёфта, баҳси хеле дурударози байни Хар (“роҳгузар”(мусофир), ки мураббӣ надорад ва аз ин рӯ дар роҳи тасаввуф ноком мешавад) ва Рӯбоҳ (эътиқодаш ба мавқеи

кадариён наздиктар аст) ифода шудааст, ки бо хости муаллиф мавқеъи худро бараъло тариқи зам кардани масалҳо дар байни ин баҳс баён мекунанд” [76].

Матни асар чун ҳамеша дар осори Балхӣ ба ғайр аз вазифаи адабӣ (барои шоир на он қадар афзалият дорад) вазифаҳои тарбиявӣ педагогиро ҳал мекунад, зеро он мафҳумҳои асосии тасаввуфро бо тафсири онҳо дар бар мегирад. Дар ин ҷо мо бо сабр (ба ҷуз аз сабр он боз маънии устуворӣ, исроркорӣ, истодагарӣ, парҳезкорӣ ва ҳатто шукргузориро дорад) ва ба маънои ал-қаноъат (қаноъат аз он чизе, ки дорад) ва суннати густурдаи суфиён - таваккул (даст кашидани инсонии комилан боэътиқод аз ташвишҳои ҳамаҷуз (дунёи фонӣ) ба хошироми хизмат ба Худо ва соҳиба) ва ризо (мавҷуд набудани зиддиятҳои байни олами ботинии инсон ва пешаи Худо, қазову кадр) ва ғайра вомехӯрем. Роҳгузари мусофир (Хар) маънои ин ва бисёр мафҳумҳои дигар дар асар бударо нафаҳмида, ба ҳалокат мерасад, зеро ба имонаш устувор нест ва на ба даъвати ҷисми худ ва на ба таъсири каси дигар (Рӯбоҳ) муқовимат карда наметавонад.

Дар тавсифи муносибатҳои байниҳамдигарии қаҳрамонони ҳикояи Хар ва Рӯбоҳ инъикоси (акси садои) як баҳси хеле ғаёбол ва тӯлониро дар миёни ҷомеаи суфиҳо дар бораи он, ки зерини мафҳуми ҳаром (ин вожа чизҳои барои пайравони Исломи ғайри қобили қабул буда, аксаран ба таври оддӣ мамнуъро ифода мекунад) ва ҷӣ ҳалол (ин калима ҳар он чизе аз нигоҳи Исломи иҷозат ва “қонунӣ”-ро ифода мекунад) маҳз ҷӣ дар назар дошта мешавад, дидан мумкин аст. Мисоли маъмултариини татбиқи қонунҳои зикршуда муносибати мусулмонон ба ғизо мебошад – Исломи ҷиро хӯрдан раво аст ва ҷиро раво нест, равшан муайян кардааст. Суфиён кӯшиш кардаанд, ки дар ин масъала боз ҳам пештар раванд: онҳо дар назди худ ҳадаф гузоштаанд фаҳманд, ғизо, ки ҳатто ба тариқи садақа ҳам дода мешавад, бо қадом роҳ ба даст омадааст, ҳақ ё ноҳақ.

Ҳонандаи бодикқати «Ҳикояти Рӯбоҳ, Шер ва Хар», ки дар қаринаи ихтилофоти миёни ҷараёнҳои мухталифи Исломи ғарқ шудааст, албатта дар он

баён ва асоснокии ақидаҳои муаллифро дар масъалаи бархӯрд миёни ҷабарӣён ва қадарӣёни зикршуда хоҳад ёфт.

Балхӣ тавассути таҳлил ва дарки далелҳои пешин андешаи нотавонии шахс дар қабули қарор ва амалҳои мустақилонаро арзёбӣ карда, ба таври образнок муқоисаи пайравони Ҷабарияро бо одамоне, ки зиндагии худро гӯё дар хоб мегузаронанд ва аз ин рӯ, қобилияти дидани Ҳақро надоранд ва барои он бошуурона талош мекунанд, баён мекунад. Хар бо гуфтаҳои худ авлавияти беиродагиро тасдиқ мекунад ва умедвор аст, ки танҳо барои имон овардан ғизо қабул мекунад:

“Ҷумларо раззоқ рӯзӣ медиҳад,
Қисмати ҳар як ба пешаш мениҳад.
Ризқ ояд пеши ҳар кӣ сабр ҷуст,
Ранчи кӯшишҳо зи бесабрии туст” [69]. (Дафтари панҷум,

2393).

Ҷавоби рӯбоҳ ба ҳарфҳои хар ин мавқеъи муқобилро нишон медиҳад:

“Гуфт рӯбаҳ: «Он таваккул нодир аст,
Кам касе андар таваккул моҳир аст.
Гирди нодир гаштан аз нодонӣ аст,
Ҳар касеро кай раҳи султонӣ аст?
Чун қаноатро паямбар ганҷ гуфт,
Ҳар касеро кай расад ганчи ниҳуфт?» [69]. (Дафтари

панҷум, 2395-2397).

Аз ин бармеояд, Балхӣ низ омода нест, ки бо ақидаи пайравони Қадария комилан розӣ бошад. Ӯ ҷонибдори ин ақидаест, ки хости Худо аз ато кардани тавоноии тафаккур ва амал ба инсон аст, то мустақилона рӯҳ ва калби худро то ба дараҷае рушд диҳад, ки дар асли олий об шуданаш имконпазир гардад. Бар асоси ин метавон гуфт, ки дар ин бархӯрди хоса Балхӣ далелҳои ҳарду ҷонибро пазируфта, ба як нуктаи муайяни мобайнӣ тавҷеҳ дода, онро ҳам дар матни асосии «*Ҳикояти дидани хари ҳезумфурӯш бонавони асбони тозиро бар охури хосс ва таманно бурдан он давлатро, дар*

мавъизаи он, ки таманно набояд бурдан илло мағфират ва иноят ва ҳидоят, ки агар дар сад лави ранҷе, чун лаззати мағфират бувад, ҳама ширин шавад. Боқии ҳар давлате, ки онро ноозмуда таманно мебарӣ, бо он ранҷе қарин аст, ки онро намебинӣ, чунонки аз ҳар доме дона пайдо буваду фах пинҳон. Ту дар як дом мондаӣ, таманно мебарӣ, ки кошкӣ бо он донаҳо рафтаме. Пиндорӣ, ки он донаҳо бедом аст?» [121] ва ҳам дар масалҳое, ки ба он ворид шудаанду ба суҷа рабт надоранд, вале аз нигоҳи тафсилоти бештар барои баёни дастури муаллиф заруранд, асоснок кардааст.

Ин чо бори дигар таъкид кардан бамаврид аст, чунин тартиби баёни андешаҳои ӯ ба он чизе, ки мо таълиму тарбия менемем, иртиботи мустақим дошта, аслан ин кори воиз аст, фақат ӯ инро на ба кӯдакони хурдсоли макотиб, балки калонсолоне талқин мекунад, ки бо даъвати дил ба наздаш омада буданд, то аз ҳикмати ӯ лаззат баранд.

Балхӣ бо истифода аз шаклу жанрҳои гуногуни адабӣ, бо забони соддаву фаҳмо, аксаран дар шакли ҷумлаҳои қофиядор баён кардани андешаҳои ӯро ҳадафи дилхушии ҳозирин намедонист. Баръакс, ӯ бо офаридани симоҳои равшан ва тавсифи ҳолатҳои басо муқаррарии ҳаётӣ тавассути шарҳу тавзеҳот минбаъд кӯшиш мекард, ки ақлу идроки ҳамзамонони худро бедор кунад, онҳоро барои оқилона дар зиндагӣ рафтор кардан маҷбур созад, вазъиятро аз паҳлуҳои гуногун санҷад ва мустақилона ба хулосаҳои муайян ояд.

Ба самаранокии чунин усули таъсири педагогӣ ба шунавандагон бо мақсади бедор кардани шавқу ҳавас ба донишомӯзӣ муҳаққиқони осори адабии Балхӣ махсус тавачҷуҳ зоҳир намудаанд (Х.М. Зиёев, Н. Одилов, К. Олимов, М.Т. Муҳаммадҷонова ва дигарон).

Дар парадигмаи таснифоти технологияҳои муносири педагогӣ чунин усули таълимиро шартан метавон ҳамчун усули таҳлили вазъият («методи кейс») қабул кард, ки он ба технологияи пешниҳоди ҳолатҳои мушаххас (ё моделиронӣ, аз ҷумла дар адабиёт тавсифшуда) барои омӯзиш асос ёфтааст. Вазифаи донишандӯзон аз он иборат аст, ки вазъиятро муфассал омӯзанд,

мушкилоти асосии онро муайян сохта, таҳлил кунанд, вариантҳои имконпазири роҳи баромадан (ҳал)-ро ҷустуҷӯ намуда, беҳтариашро интихоб созанд.

Усулҳои педагогии Балхӣ аз он ҷиҳат фарқ мекунанд, ки ӯ барои мисолҳо на аз баъзе ҳолатҳои абстрактӣ, балки аз таҷрибаи ҳаётии худ истифода мебарад ва ба шунаванда варианти худаашро аз сисилаи мулоҳизаҳо пешкаш намуда, тақлиф мекунад, ки пайравонаш маҳз ҳамин тавр рафтор кунанд. Бартари ин муносибат, аз нуктаи назари Х.М. Зиёев, пеш аз ҳама, аз тамомнашаванда будани сарчашмаи мулоҳиза иборат аст, зеро ҳаёти инсон як дақиқа ҳам қатъ намешавад ва аслан дар ҳар қадам инсон бо ҳолатҳои рӯ ба рӯ мешавад (хоҳ муносибат бо аъзои оила ё ҳамсоҳро, ҳодисаҳои табиат ё матнҳои муқаддас), ки ба таври равшан дар бораи он фикр кардан лозим аст. Сониян, одам баробари инкишоф ёфтани ақлу заковаташ ва зиёд кардани донишаш такмил меёбад, ба моҳияти дарки чизу ҳодисаҳо роҳ ёфта, саволҳои фалсафӣ доданро меомӯзад, ки барои фаҳмидани он шароити махсус лозим нест - ҳар он чизе, ки ба одам лозим аст, дар дохили рӯҳи ӯст: «Ту қатрае дар уқёнус нестӣ, балки тамоми уқёнус дар як қатра аст» - исрор мекунад файласуф. Ва ба онҳое, ки ба такмили худ шубҳа доштанд, мегӯяд: «Дар дили шумо шамъест, ки барои фурузон шудан омода аст. Рӯҳи шумо тихист ва омодаи пуршавист».

“Инсон бо гузашти умр таҷриба ба даст меорад, ки он, ба ақидаи Балхӣ, василаи асосии омӯзиш аст. Аз нигоҳи мутафаккир на танҳо таҷрибаи мусбӣ, балки манфӣ низ судманд аст, зеро ҳатто хатоҳои одами оқил метавонад ба ӯ чизе биомӯзад: «Шумо шикастани дилатонро то кушода шуданаш бояд давом диҳед» – талқин мекунад ӯ ва боз идома медиҳад: «Он чизе, ки шуморо дард медиҳад, ҳидоятатон мекунад» [35].

Зиёев Х.М. қайд мекунад, ки “Дар осори мутафаккирони асримиёнагӣ аслан ҳама гуфтаҳо, ҳатто шӯҳӣ ҳам маънои ибратомӯздоранд («Шӯҳӣ меомӯзонад, ба он ҷиддӣ муносибат кун» ва ин усул, бидуни шак, бояд ба

маҷмуи муносибатҳои педагогии омӯзгорони муосир ворид карда шавад” [44].

Ҳикояву қиссаҳо муҳимтарин унсури воситаи таъсири педагогӣ дар осори Ҷалолиддини Балхӣ мебошанд.

Ҳикоя, ки имрӯз мақоми жанри хурди асари мансурро гирифтааст, ба эҷодиёти шифоҳии мардумӣ дохил гардида, ба шакли нақл, дoston ё масали истиоравӣ арзи ҳастӣ дорад. Маълум аст, ки аксари осори назми Балхиरो сабти мавъизаҳои ӯ дар бар мегиранд, яъне файласуф иртиботи шифоҳиро бо пайравонаш авлотар доништааст.

Мусаллам аст, шунавандагон, ки дар ин муошират тавонистанд тамоми ҳикматҳои барояшонҳо нозил гардидаро арзёбӣ кунанд, дар пайи ба дигарон расонидан муҳтавои мавъизаҳои ӯ буданд, кӯшиш мекарданд, ки онро боз ҳам саҳеҳу дақиқтар (ва ба қадри имкон) бозгӯ, яъне нақл кунанд. Азбаски шахсияти рови маъмулан ба дурустии интиқол таъсир мерасонад, маҳз аз ин рӯ Балхӣ ба пешниҳоди шогирдаш дар бораи сабти мавъизаҳои розӣ шуда, ба қофиябандии онҳо низ шуруъ кард.

Дар педагогика, ҳикоя бештар ҳодисаи ибратбахшест, ки тарзи рафтори одамонро дар ҳолатҳои муайян тасвир намуда, бартарии рафтори шоиста ва дурусти қаҳрамони мусбатро таъкид мекунад. Донишандӯзон имкон доранд, ки ба амалҳои худ гӯё аз берун баҳо диҳанд, дарк кунанд, ки ин амалҳо ба одамони дигар чӣ гуна таъсир мерасонанд ва дар бораи зарурати риояи меъёрҳои ахлоқию маънавии рафтор дар ҷомеа хулоса бароранд.

Аз нигоҳи илмӣ он чӣ, ки Балхӣ ҳамчун воиз анҷом додааст, бевосита, ба истилоҳ, ба «педагогикаи халқӣ» марбут аст, ки он пешгузаштаи педагогикаи илмӣ буда, то имрӯз аз усулҳои дидактикӣ (насихат кардан, шарҳ додан, тасдиқу тасвиб намудан, маҳкум сохтан, мазаммату сарзаниш ва ғ.), ки дар доираи педагогикаи халқӣ ташаккул ёфтаанд, ба қор мебаранд. Барои ба насли наврас расондани таҷрибаи андӯхтаи наслҳои пешин дар педагогикаи халқӣ зарбулмасалу дostonу нақлу ривоятҳои афсонаҳо фаровон истифода мешуд.

Афсонаҳои Балхӣ, ки ӯ барои баёни хулосаҳои худ низ истифода карда буд, ба бисёр забонҳо тарҷума гардидаанд ва то ҳол дар амалияи таълимӣ истифода мешаванд. Дар тӯли асрҳо ин афсонаҳо, ки дар онҳо табиат зинда мешавад ва қаҳрамони онҳо на танҳо одамон, балки ҳайвонҳо, паррандагон, ҳашарот низ буда метавонанд, барои тарбияи наслҳои оянда мусоидат карданд. Қаҳрамонони онҳо персонажҳои афсонавӣ буда, ба хонанда дар бораи ҳодисаҳои табиат ва қонунҳои, ки мавҷудияти олами атрофро муайян мекунанд, маълумот медиҳанд.

Афсона ҳамчун ҳодисаи забонӣ асофир, қиссаи ривоятҳои ба мерос мегирад, вале дар муқоиса бо он, чун қоида, афсона таҳайюлотӣ соф аст, гарчанде дар он расму ойинҳои халқ, хусусиятҳои муайяни психологияи он инъикос ёфтааст.

Сучаҳои афсонаҳо метавонанд иқтибосӣ ё схематикӣ бошанд, зеро онҳо ҳамеша муборизаи байни неқӣ ва бадиро ифода мекунанд, новобаста аз он ки ин сифатҳои муҳимтарин дар кадом тарҳ зоҳир меёбанд.

Муҳаққиқ М.Т. Махмадҷонова иброз кардааст, ки: “Дар афсонаҳо персонажҳои типан хос ифода ёфтаанд, ки ҳар кадоми онҳо хислатҳои ба худ хос (мори хиёнаткор, маликаи зебо, қаҳрамони меҳрубон, буми доно ва ғайра) доранд. Дар тақсмоти «нақшҳо» байни қувваҳои табиат низ ҳамин мантиқ вучуд дорад: офтоб ҳамеша гарм мешавад ва ба қаҳрамонҳои мусбат ёрӣ мерасонад, дар олами зерзаминӣ асосан персонажҳои манфӣ зиндагӣ мекунанд ва об қобилияти фавқулоддаи зиндашавиро нишон дода метавонад. Чунин муносибати пешакӣ муайяншуда ва соддашуда ба хонандаи хурдсол ёрӣ мерасонад, то ки вазъиятро зуд ва дуруст фаҳмад, дарк кунад, ки дар тарафи неқ будан, кори неқ кардан то чӣ андоза дурусттар аст, зеро дар ин кор ба ӯ одамон, ҳайвонот, табиат ёрӣ мерасонанд. Афсонаҳо моро бовар мекунонанд, ки агар дар тарафи неқ бошӣ, шакку шубҳа нест, бояд далерона ва қатъиян ба муқобили бадӣ мубориза барӣ ва дар ин набард ҳам рафиқон ва ҳам нерӯҳои ирфонӣ ба ту ҳатман ёрӣ мерасонанд, бинобар ин пирӯзии неқӣ бар бадӣ ноғузир аст” [76, с. 54].

Афсонаҳо, ки дар тӯли асрҳо аз даҳон ба даҳон гузаштаанд, яъне ба таври шифоҳӣ паҳн шудаанд, дар сурате, ки ҳар як ровӣ тавонист ба матни онҳо мушоҳидаву тасаввуроти худ, насихат, шӯҳӣ ва ғайраҳоро зам намояд, онҳо на танҳо ба ганҷинаи хиради мардумӣ, *ба манбаи маълумот дар бораи тарзи тафаккур ва ташкили зиндагии ниёгон* табдил ёфтаанд, балки робитаи байни наслҳо ва пайвандҳо, яке аз омилҳои мусоидаткунандаи ҳувияти қавмҳо ва ташаккули арзишҳои миллӣ гардидаанд.

Афсонаҳои Балхӣ, ки сюжетҳои онҳо дар бештари мавридҳо аз фолклори халқҳои Шарқ гирифта шудаанд, иқтидори бузурги тарбиявӣ доранд. Бесабаб нест, ки онҳо (аз чумла барои кӯдакони хурдсол) ба бисёр забонҳои ҷаҳон тарҷума ва мутобиқ карда шудаанд.

Ҳамин тавр, ҳикматҳои файласуф ва шоир Ҷалололдини Балхӣ то ба ҳол ба ҳар касе, ки осори ӯро меҳонад ё мешунавад, таъсир расонида, маънии онҳо хоҳиши пок кардани дунё аз бадихо, дурӯғ, кибру риёкорӣ, ниятҳои паст ба номи некӣ ва ободӣ, саодатмандиву рафоҳат ва камолоти маънавии инсонро, ки қодир аст, ба гуфтаи Балхӣ, мақсади ба ин дунё омаданаширо амалӣ созад, дар бар мегирад.

Осори Балхӣ барои омӯхтани ақидаҳои ӯ дар бораи моҳият ва зебоиҳои табиат ва зиндагӣ маводи фаровон пешкаш менамояд.

Эстетикаи (зебоипарастии) Балхӣ.

Эстетика ҳамчун таълимоти фалсафӣ аксуламали эҳсосии инсонро ба падидаҳои олами атроф меомӯзад, бинобар ин, мулоҳизаҳои эстетикӣ ҳамеша субъективӣ буда, дар асоси ақидаҳои фалсафии шоир қарор мегиранд. Дар осори Балхӣ ҳамеша ғояи идеали муайяни зебой вучуд дорад, ки дар шакли хобу хаёл, орзу дар бораи имкони наздик шудан ба воқеияти олии маънавӣ зоҳир мегардад ва онро танҳо тахмин кардан мумкин аст, вале тавассути тафаккури оқилона он дарк карда намешавад. Мавҷудия ва маърифати идеали эстетикӣ (аксар вақт дар истилоҳот аз ҷиҳати маънӣ ба мафҳуми «зебой» наздик тавсиф мешавад) барои файласуф ҳамчун ҳадафе зарур аст, ки дастуру мавъизаҳои бояд ба сӯи он равона шаванд.

Зимнан барои Балхӣ зебой мазмунан бештар ба ботин иртиботи мустақим дорад, на ба зоҳир. Ин нуктаи назар тамоми осори шоирро фаро гирифта, бо қиссаву тамсилҳои мухталифи ибратбахш тасвир шудааст. Масалан, дар «Ҳикояи чӣ тавр мардум Мачнунро барои даст кашидан аз ишки Лайло розӣ мекарданд», посухи Мачнун ба суханони ҳамватанонаш дар бораи беҳуда будани ин ҳама, ӯ ба чуз маҳбубааш Лайлӣ ба касе тавачҷух намекунад, оварда шудаанд – духтарони зиёде ҳастанд, ки зоҳиран зеботаранд ва ӯ кадомеашро, ки хоҳад метавонад интиҳоб кунад. Чавон бо ҳаяҷон ба ин одамон эътироз мекунад, ки зебой на он чизест, ки дар зоҳир аст, «на дар нақшаи зарф, балки дар он чизест, ки аз он ҷо барои мо рехта мешавад». Шахси бепарвое, ки ба намуди зоҳирӣ аҳамияти бештар медиҳад, аз ин зарф сирко менӯшад ва ин, ба ақидаи маъшук, барои чунин шахс аст, ҳатто, то андозае фоидовар аст, зеро ӯ аз ҳаваси ҳамаро фарогиранда аланга намезанад. Ва ба ӯ, Мачнун, лоиқ гардид «ширинтарин май»-ро нӯшид ва ба ҳеч ваҷҳ омода нест, ки онро ба «сирко» иваз кунад.

Таҳқиқотчиёни паҳлуи ирфонии осори Балхӣ бар ин назаранд, ки шоир аз зебоии ботинии Лайлӣ ҷамоли Офаридгорро дар назар дорад (бесабаб нест, ки ӯ ба истилоҳи истиоравии «шароб» мурочиат мекунад, ки ба ҳолати масти ирфонӣ (суфӣ будан дар арсаи воқеияти оӣ) марбут аст). *Чунончи, Қ.Қодиров таъкид кардааст, ки “Дар осори муаллифони тасаввуф ҷамоли илоҳӣ қариб ҳамеша тавассути зебоии афкори инсон ва мафтунӣ ба табиат тасвир ва зоҳир мегардад ва дар онҳо ҳамеша мафҳумҳои марбут ба ваҷдҳои динӣ ҷой доранд* [121]. *Муҳаққиқ ин хулосаҳоро бо мисолҳо аз тарҷумаҳои мухталифи достони зикришудаи Лайлӣ ва Мачнун баён мекунад.*

Яке аз мафҳумҳои калидӣ дар категорияҳои ахлоқии Балхӣ адолат аст, ки дар Ислом мақоми арзиши ахлоқиро дорад. Адолат бо меъёри баробарӣ дар қисмате, ки ба тақсими ҳуқуку уҳдадорихо дахл дорад, мувофиқат мекунад, аммо дар қисмати тақсими сарват сухан аз баробарӣ намеравад, дар ин ҷо принсипи тартибу низом (ҳама чиз ҷойгаҳи худро дорад) дар асоси

тартиботи ҷаҳоние, ки Худованди мутаол муқаррар кардааст, эътибор пайдо мекунад.

Ҳар як мусалмон бояд ба умдаҳои адл (пеш аз ҳама адолати иҷтимоӣ) пойбанд бошад, аз нигоҳи Балхӣ ва пайравонаш ин фазилат аст.

Масъалаҳои тарбияи ахлоқии насли наврас барои ҳар як ҷомеаи башарӣ аз замоне, ки мардум моҳияти ба наслҳо интиқол додани таҷриба ва мероси фарҳангии андӯхтаро барои нигоҳ доштани низоми ташаккулёфтаи иҷтимоӣ ва сатҳи бадастомадаи рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва некӯаҳволӣ дарк карданд, аҳамияти хосаро касб менамояд.

Дар ҷаҳони имрӯза ин масъалаҳо рӯз ба рӯз тезу тунд шуда истодаанд ва ин зарурати баланд бардоштани сатҳи рушди илми педагогикаро барои дарёфти роҳҳои ҳарчи бештар самараноки таъсиррасонӣ ба шахсияти кӯдак бо мақсади ташаккули хислатҳо ва самтҳои арзишӣ дар ӯ бо ҷалби на танҳо хусусиятҳои зеҳнӣ, балки ҷузъҳои эмотсионалии шахсият низ ба вучуд меорад. Ташаккул додани системаи возеҳи принципҳо ва эътиқодҳои ахлоқӣ, ки ба шахс имкон медиҳанд дар ҷаҳони мураккаби муносибатҳо бо одамони дигар паймоиш кунад, оқибатҳои аъмоли худ ва сабабҳои аъмоли дигаронро дарк кунад, хоҳиш ва қобилияти бунёди ҳаёти худро мувофиқи ахлоқи умумӣ, мафҳумҳои нек ва бад, адолат ва ҳақиқат ва ғайра дошта бошад, дар ниҳоят ба камолоти маънавии шахс оварда мерасонад.

Албатта, ҳар як мураббӣ (муаллим, устод) бояд хусусиятҳои равонию синнусолии шогирди худро ба назар гирифта, панду насиҳатро ба шакли як ҳикояи ҷолибе (афсона, масал) пешниҳод кунад. Қаҳрамони онҳо ҳайвонҳо ва паррандагон бошанд, ки ҳар яки онҳо дар фолклор хусусиятҳои хоси худро доранд ва ин хусусиятҳо рафтори онҳоро пешакӣ муайян мекунанд. Балхӣ аз ин усул моҳирона истифода бурда, бо ёрии персонажҳои афсонавӣ принципҳои асосии ахлоқии муносибатҳои ҷамъиятиро нишон додааст (масалан, бартарии чунин парадигмаи рафтор, вақте ки одам нисбат ба одамони дигар кирдореро авлотар медонад, ки дар худаш дидан намехоҳад).

Мисоли дигареро мо дар «Қиссаи бозаргон, ки тӯтии маҳбусаи ӯро пайғом дод ба тӯтиёни Ҳиндустон ҳангоми рафтан ба тиҷорат» вомехӯрем. Сужаи он (эҳтимол аз осори Фаридиддин Аттор гирифта шуда бошад) хеле содда аст: тоҷире, ки як тӯтии «доно» дорад, барои тиҷорат ба «Ҳиндустони дурдаст» меравад ва бо хоҳиши паррандаи донои худ ба хешовандони он пайғом мерасонад. Яке аз хешовандони тӯтӣ ҳарфҳои тоҷирро шунида, беҳуш гардида, мурдавор ба замин меафтад ва охири аз ин саҳт мутаассир мешавад. Бо вуҷуди он ӯ ҷуръат пайдо карда, ба тӯтиаи мегӯяд, ки саломи фиристодааш ба наздиконаш чӣ таассурот бахшидааст ва ҳатто худро ба беақлӣ ва бепарвоӣ муттаҳам мекунад. Тӯтии донишманд низ ба гапи тоҷир гӯш дода, дере нагузашта худро мурда вонамуд кард ва вақте соҳибаи қафасро кушод, то ҷасади паррандаи дӯстдоштаашро берун кунад, ногаҳон «зинда шуд» ва аз назди тоҷир парвоз кард ва зимни хайрухуш гуфт, ки кайҳо боз орзуи озодиро дошт ва барои ба даст овардани он аз маслиҳати хеши дури худ истифода бурд.

Балхӣ ба ин васила хонандаро дар бораи арзиши озодии рӯҳ, ки дар «қафаси» чаҳолат маҳбус аст, ба андеша водор мекунад, то худи шахс зарурати раҳой аз «зулмот» (зиндон)-ро дарк накунад, роҳи онро пайдо накунад (чун дар ҳодисаи мазкур маслиҳати хирадмандона, дарёфти он ва пайравӣ аз он), имкони дилхоҳ барои пайвастан ба асли хеш, ба табиати аслиашро ба даст намеорад:

“Гуфт тӯтӣ, к-ӯ ба феълам панд дод,

Ки раҳо кун лутфи овозу видод.

З-он ки овозат туро дар банд кард,

Хештан мурда пайи ин панд кард.

Яъне, эй мутриб шуда бо ому хос,

Мурда шав чун ман, ки то ёбӣ халос” [68]. (Дафтари аввал,

1840-1842).

Азбаски дар тасаввуф мурғ рамзи рӯҳи шайх-мураббии одил аст, анҷоми ҳикоя хеле хуш сохта шуда, ба тарзе баён шудааст, ки маълум мешавад тоҷир дарси худ гирифтааст:

“Хоҷа гуфташ: «Фӣ амониллаҳ, бирав,

Мар маро акнун намудӣ роҳи нав».

Хоҷа бо худ гуфт, к-ин панди ман аст,

Роҳи ӯ гирам, ки ин раҳ равшан аст.

Қони ман камтар зи тӯтӣ кай бувад?

Қон чунин бояд, ки некӯпай бувад" [68]. (Дафтари аввал, 1856-1858).

Худи ҳамон қафас, ки дар он тӯтӣ (паранда- рӯҳ) нишастааст, рамзи ҳар чизест, ки инсонро вазнину карахт мекунад, ӯро ба корҳои рӯзмарраи рӯзгор, он вазифаҳои побанд мекунад, ки имкон намедиханд маънии ҳастии худ ва ҳадафиро дарк кунад ва ин аст, ки гӯё чашми ӯ кӯр мешавад, яъне ба ҳолати беҳудӣ гирифта мегардад.

Шариат Боғирӣ Муҳаммад Маҳдӣ нигоштааст, ки: “Ин андеша дар «Ҳикояи он меҳмон, ки зани худованди хона гуфт, ки «борон фуру гирифт ва меҳмон дар гардани мо монд» ба қадре равшан тасвир ёфтааст. Дар ҳикоя дар бораи мусофире сухан меравад, ки дар шаби боронӣ сарпаноҳ хоста буд. Соҳибхонаҳо аз пайдо шудани меҳмон дар остонаи дари хонашон нороҳат шуданд, зеро онҳо ният доштанд, ки шомро дигар хел гузаронанд. Он бегоҳ дар маҳалла чашн мерафт («Он шаб андар кӯйи эшон сур буд»), бо вучуди он соҳибхона барои сухбат бо мусофир вақт ёфт, ба зиёфати ҳамсоя нарафт, бо меҳмон бимонд, то сухбат кунад, вале соҳибхоназан, ҳарчанд ногаҳонӣ бошад ҳам (ӯ пас аз баргаштан аз чашн чойи хоби меҳмонро бистари шавҳараш гумон карда, ба чойгаҳи меҳмон медарояд) аз дар хона ҳузур доштани одами бегонае, ки шояд беш аз як шаб монад, норозигӣ баён намуд. Меҳмон ранчида дарҳол либосҳояшро пӯшида аз хона баромад, вале ин ба соҳибхонаҳо хурсандӣ наовард - то охири рӯзҳояшон аз кори кардашон он

кадар пушаймон шуданд, ки ҳатто дар хонашон барои мусофирон паноҳгоҳ кушоданд, вале ин онҳоро аз андӯҳ наҷот надод” [147].

“Зан пушаймон шуд аз он гуфтори сард,

Чун рамиду рафт он меҳмони фард.

Сачдаву зории зан суде надошт,

Рафту эшонро дар он ҳасрат гузошт.

Кард меҳмонхона хонай хешро,

Аз ғаму аз хичлати ин мочаро.

Дар даруни ҳар ду аз роҳи ниҳон

Ҳар замон гуфтӣ хаёли меҳмон,

Ки манам ёри Хизир, сад ганчу чуд

Мефишондам, лек рӯзитон набуд” [69]. (Дафтари панҷум, 3670-3677).

Дар бораи нақш ва аҳамияти омӯзгор ва ҳукуку ӯҳдадорихон шогирд.

Салоҳиятҳои касбии омӯзгор ва маҳорати педагогии ӯ чӯзӣ муҳимтарини раванди таълим мебошанд, вале хусусияти шахсии мураббӣ-устод нақши асосиро мебозад. Аз ин ҷост, муассисаҳои таълимие, ки ба тарбияи кадрҳои педагогӣ машғуланд, ба масъалаҳои тарбияи ахлоқӣ диққати калон медиҳанд.

“Дар ҷомеаи муосир талабот ба гуманизатсияи таълим ба миён омадааст, ки барои ҳар як хонанда мувофиқи хусусиятҳо ва ниёзҳои шахсии ӯ роҳи инфиродии таълимро пешкаш менамояд, аз ин рӯ, усулҳои ҳамкории педагогӣ ва ҳамкории омӯзгор ва хонандагон ҷойи аввалро ишғол менамоянд. Ин танҳо дар сурате имконпазир мегардад, агар омӯзгор барандаи ҳамон як низоми арзишҳоест, ки ӯ кӯшиш мекунад ба шогирди худ талқин намояд” [108, с. 445].

Зимни омӯхтани зиндагинома ва мероси эҷодии устодони бузурги гузашта ба ҳулосае меоем, ки чунин талабот нисбат ба шахсияти омӯзгор наоварии даҳсолаҳои охир нест, ин талабот, новобаста аз он ки амалӣ шуда

бошад ё на, ҳамеша аҳамияти худро дошт. *Фазилат, пурдонӣ*, таҷрибаи маънавӣ ва қобилияти педагогии мутафаккирон, файласуфон ва воизони замони гузаштаро шогирдони онҳо арзёбии баланд намуда, кори устодони худро идома дода, фарҳанги мардуми худ ва умуман маданияти ҷаҳониرو инкишоф додаанд, пайравони худро (аз ҷумла дар асоси таҷрибаи зиндагии маънавии худ) ба афзалияти некӣ бар бадӣ, муносибати маънавӣ нисбат ба муносибатҳои ҷисмонӣ, бартарияти риояи принципҳои маънавию ахлоқӣ дар муносибати байниҳамдигарии инсонҳо ва давлатҳо, зарурияти фаҳмидани сарнавишт ва мақсади худ дар роҳи Ҳақ бовар кунониданд.

Инсоне, ки покиву равшанӣ меҷӯяд, *бе роҳнамоии устоди хирадманд* гумроҳ гардида, роҳи нодурустро интиҳоб менамояд (“Ва касе гумроҳтар аз касест, ки бе ҳидоят аз ҷониби Худо аз паи нафси худ меравад?” Сураи 28 ал-Қасос). Аз ин рӯ, дар ҳар фарҳанг, аз ҷумла дар фарҳанги Исломӣ, интиҳоби устод (шайх) ва пайравӣ ба роҳи илм таҳти раҳнамоии ӯ вазифаи мурид аст, ки ӯ бояд:

- дар ҳар вазъият эҳтироми шайхро нигоҳ дорад, новобаста аз дурии ӯ (дурии ҷуғрофӣ ва ё замонӣ) аз устод, аз даст додани ин эҳтиром на ба устод-мураббӣ, балки ба шахсияти мураббӣ таъсири манфӣ мерасонад;

- аз устод (шайх) чизе пинҳон накунад, ба ӯ комилан худро кушояд, рӯҳи худро ба ӯ боз кунад, зеро ӯ бояд тамоми қарорҳои муҳими ҳаётро барои шогирди худ қабул кунад ва шогирд бояд бечунучаро риоя карда, ба манфиатовар ва мувофиқ будани онҳо шубҳа накунад: зеро табибе, ки дар бораи нишонаҳои беморӣ маълумоти ҳамаҷониба мегирад, метавонад ягон табобати дурустро таъин кунад;

- бар истисноии корҳои гуноҳ дар ҳама кор дастурҳои ӯро риоя кунад.

“Аҳамияти Худованди мутаъол ба шахсияти устодро чанд оятҳои муқаддасе баён мекунад, ки аз пуштибонӣ ва муҳаббати Худованд ба касони роҳи мушкили устодиро интиҳобкарда далолат медиҳанд: ин ҷо зикр карда мешавад, ки ин гуна одамон ҳатман ба бихишт мераванд, зеро пайравони худро ба роҳи маърифати маънавӣ ҳидоят мекунанд, аз ин рӯ (бо хости

Худованд) дар ин кори начиб ҳама, аз фариштаҳо сар карда то ба ҳайвоноту моҳиҳо, ба онҳо ёрӣ хоҳанд дод, ба ӯ аҷри шахсе дода мешавад, ки ҳаҷро пурра анҷом додааст. «Фазилати устод бар бандаи оддии Худо монанди бартарии моҳ аз дигар ситораҳо дар шаби моҳтобӣ аст», зеро ки иззати илм болотар аз қадри ибодат аст ва «Дар он ибодате, ки дар он фаҳмиши дурусте набошад, ҳеҷ хайре нест» (ҳадиси Аҳмад-аз - Зухла), чунин ибодат аз фоида дида зарари бештаре меоварад» [133, с. 229].

Дар зиндагиномаи паёмбарон далелҳои зиёдеро пайдо мекунем, ки ҳуди онҳо дар навбати аввал ба маърифати ҷоҳилон, шахсони ба дониш иштиёқдошта машғул буданд (пайғамбар, ҳатто агар бо савол ё дархости тавзеҳоте ба ӯ мурочиат кунанд, хутбаашро қатъ карда метавонист), онҳо ҳамеша дар пайдо кардани мураббӣ барои ниёзмандон кумак мерасониданд, зеро онҳо худашон аввалин устодон буданд, ҳамаи шахсони ба таълим қобилият доштаро, ки дар ҳалқаи онҳо буданд, медонистанд, онҳоро ҳимоят ва шафоат мекарданд.

Дар асарҳои худ чунин муносибат намудани паёмбарон, мутафаккирон ва файласуфони гузашта нисбат ба касби омӯзгорӣ ба насли оянда намунаи ҳурмату эҳтиром гузоштану пос донишани ашхосест, ки омодаанд умри худро ба ғамхорӣ дар роҳи расидан ба камолоти маънавӣ ва маърифати ҳамватанони худ сарф кунанд.

Онро, ки на ҳама, ҳатто онҳое, ки дониши муайяни зиндагӣ доранд, аз уҳдаи нақши устод-мураббӣ баромада метавонанд, Балхӣ дар ҳикояи худ «**Кашидани муш миҳори шутурро ва муъчиб шудани муш дар худ**», тасвир намудааст. Суҷаи он дар асоси як ривояти истиоравӣ сохта шудааст ва аз рӯйи он муши хурд, ки инсони «хурд»-ро ифода мекунад, тавонист банди шутури азими хушмуомиларо ба даст гирад ва муддате ба ҳамин тариқ ҳаракатҳои онро роҳнамоӣ кунад ва худро на танҳо ба шутур баробар, балки ҳатто пешоҳанги он (сорбон) тасаввур намояд:

“Уштур аз ҷустӣ, ки шуд бо ӯ равон,
Муш ғарра шуд, ки ҳастам паҳлавон.

Бар шутур зад партави андешааш,

Гуфт: «Бинмоем туро, ту бош х(в)аш!» [68] (Дафтари дуввум, 3452-3455).

Шутур ба вай нигариста, мунтазири фурсати хандидан ба чунин такаббурии беасос буд. Фурсат пайдо шуд, вақте онҳо ба дарёи хурде расиданд, ки уштурро то зону буд. Муш хатари марговар (барои ӯ), як монеаи бартарафнашавандаро дида, ба воҳима афтод ва мачбур шуд иқрор шавад, ки аз уҳдаи нақши ба худаш додаи роҳнамо баромада наметавонад: Муш иқрор шуда гуфт:

“Гуфт: «Тавба кардам, аз баҳри Худо,

Бигзарон 3-ин оби муҳлик мар маро» [68]. (Дафтари дуввум, 3465).

Шутур аз он хушҳол шуд, ки ин хурдакаки мағрурро аввалин монеаи ба сараш омада осонакак ба худ оварду, ғурураш пора-пора гардид, олиҳимматӣ нишон дод, вале фурсатро аз даст надода, фарқи байни ҳардуяшонро таъкид намекард:

“Раҳм омад мар шутурро, гуфт: «Ҳин!

Барчаҳу бар кӯдбони ман нишин.

Ин гузаштан шуд мусаллам мар маро,

Бигзаронам сад ҳазорон чун туро» [68]. (Дафтари дуввум, 3466-3467).

Дар масали дигаре аз гуфтугузори астар (хачир) ва шутур (“Шикояти астар пеши шутур, ки ман бисёр дар рӯ меафтам ва ту намеафтӣ, илло ба нодир”) нақл намуда, шоир ҳамчунон таъкид меамояд, ки одами баландмақом (бузург) (дорои маънавиёти баланд) дуртар мебинад (дарк мекунад) ва аз ин рӯ метавонад на танҳо худаш роҳи дурустро бубинад, балки дигаронро низ ба он роҳ барад, дар ҳоле ки шахси сустинкишофёфта, ки аз дараҷаи маънавӣ дар поинтар қарор дорад, пайваста пешпо хӯрда, сарозер меафтад.

Умуман, рафтори беҳирадона бар пиндошти он, ки дар чашми одамон на бо дарёфти манзалату эътибори воқеъ, балки бо роҳи ба гумроҳӣ андохтани онҳо низ боло рафтан мумкин аст, ношоиста буда, сазовори ҳам масхара ва ҳам чазо ва ё маҳрум шудан аз подош “дар ду дунё” аст.

Аксари масал, ҳикоя ва афсонаҳои Румӣ ба нишон додани зиёновари пайравӣ ба ин ё он одатҳои бад ва зиштиҳо бахшида шудааст, зимнан на танҳо атрофиёни инсон, балки нерӯҳои табиат, ҳайвонот ва ҳатто узвҳои худӣ ӯ низ метавонанд нисбат ба касе, ки меъёру қоидаҳои ахлоқиро риоят намекунад, роҳи ростро пеш намегирад, мазаммати худро баён кунад. Масалан, дар саравҳаи масали «Чарб кардани марди лофӣ лабу сиблати худро ҳар бомдод ба пӯсти думба ва берун омадан миёни ҳарифон, ки ман чунин хӯрдаму чунин» дар бораи он касе сухан меравад, ки ба лабонаш пӯсти думбадорро молида мегашт, то мардум гумон кунанд, ки ӯ серӣ меҳӯрад. Дар суҷаи он ишорае меравад, ки чунин калимаҳо мавҷуданд:

“Ишкамаш гуфтӣ ҷавоби бетанин,

Ки “абодаллох кайда-л-козибин”.

Лофи ту моро бар оташ барниҳод,

Ки сиболи чарби ту барканда бод!” [70]. (Дафтари сеюм,

736-737).

Яъне, ҳатто меъда зарари ғурур ва аблаҳиро эҳсос мекунад, дарк мекунад аз ин гуна рафтор ғоидае нест, ба хусус аз атрофиёне, ки қаҳрамони масал ба онҳо умед мебандад, ба ҳар ҳол ҳама чизро мебинад ва мефаҳмад:

“Ғар набудӣ лофи зиштат, эй гадо,

Як кариме раҳм афгандӣ ба мо.

В-ар намудӣ айбу каж кам бохтӣ,

Як табибе доруи ӯ сохтӣ” [70]. (Дафтари сеюм, 738-739).

Иттофақан, вақте ки марди мағрур имкони гумроҳ кардани атрофиёнро аз даст дод, аввал «Марди мағрур аз ғам қариб нобуд шуд... Ранги рӯяш парид, ногаҳон ором шуд, Ва лофзаниро бас кард, ки думба хӯрдааст», вале сипас часорат пайдо кард, ки фақриии худро эътироф карда, худро ба

хамсоягонаш, онҳо ки ўро пазирифтанд ва (чуноне ки меъда пешгӯӣ мекард) зиёфаташ дода, сераш мекарданд, ошкор намояд («Аз ин пас ғуломи ростгӯӣ шуд»):

Ў чу завқӣ ростӣ дид аз каром ,

Бе такаббур ростиро шуд ғулом [70]. (Дафтари сеюм, 765).

Дар ин масал подоши ростқавлӣ ва ошкорбаёнӣ, он сифатҳое нишон дода шудааст, ки ба ақидаи муаллифи ҳикоя, инсонро ҳам дар дунёи фонӣ ва ҳам дар дунёи боқӣ, пас аз расидан ба Ҳақ, пайвастан ба дониши олии илоҳӣ шоишта мегардонад.

Чунон ки маълум аст, суфиён пурра ба он эътиқод така менамуданд, ки сарнавишти инсон ва ҳар як мавҷудот берун аз воқеият идома меёбад - «ҷовидонист» ва дар он ҷо рӯҳ ҳолати саодати олиро эҳсос мекунад, бо Худо омехта мешавад ва ба чунин дараҷаи маърифати Ҳақ мерасад, ки барои воиз шудан, бомаърифат намудани одамон, додани донишҳо ба хотири расидан ба роҳи чунин саодат асос гузошта, онҳоро ба ин роҳ хидоят мекунад [43, с. 14-18].

Бояд гуфт, ки ҳатто Паёмбар (с) ҳам набояд аз ғамхорӣ дар бораи рушду такомули минбаъдаи нафси худ, поксозии он аз ҳамагуна фиску фучур, нуқсонҳо, пайваста таҳлили намудани олами атроф ва рафтору кирдори мавҷудоти дар он зиндагӣ кунанда, ташаккул додани қобилияти дуруст баҳо додан ба аъмоли дигарон даст кашад. Маҳз ҳамин гуна кори боақлоноро қаҳрамони масали «Рабудани уқоб мӯзаи Мустафо, алайҳиссалом ва бурдан бар ҳаво ва аз мӯза мори сиёҳ фурӯ афтодан» мекунад:

“Аз зарурат кардам ин густохие,

Ман з-адаб дорам шикасташохие.

Мӯза бирбудию ман дарҳам шудам,

Ту ғамам бурдию ман дар ғам шудам.

Гарчи ҳар ғайбе Худо моро намуд,

Дил дар он лаҳза ба худ машғул буд” [70]. (Дафтари сеюм,

3247-3250-3251).

Илова бар ин, масал бори дигар ноустувории неъматҳои моддиро ба хотир меорад, ки соҳиб будан бар он гоҳо касро аз дидани ҳақиқат бозмедорад: «... зиён ё худ талафот сабаби андӯх нест. Чӣ қадаре ки мо тӯҳидасту камбағал бошем, ташвишҳои мо ҳамон қадар камтар мешаванд, тарси мо аз он, ки чизеро аз даст медиҳем, заифтар мешавад.»

Балхӣ дар таълимоти худ гаштаву баргашта ба мавзӯи Ҳақиқат, ки маҳз тавассути таҷрибаи шахсии ҳолатҳои муайян дарк мешавад, мурочиат мекунад ва он дар тасаввуф далели омехташавии шахс ба Худо доништа мешавад ва онро тавассути тақлиди соддаи беандеша ба амалҳои устод, шайх (“Ҳикоя дар бораи он, ки чӣ гуна як шогирд ба назди устодаш омада, ӯро гирён мебинад”- *«Муриде шайхро гирён дид, ӯ низ мувофиқат кард ва гирифт, чун фориз шуд ва бадар омад, муриде дигар, ки аз ҳоли шайх воқифтар буд, аз сари зайрат дар ақби ӯ тез берун омад. Гуфт: «Эй, бародар! Ман тӯро гуфта бошам, ки то наяндеши ва нагӯӣ, ки шайх мегирист ва ман низ мегиристам, ки сӣ сол риёзати бериё бояд кард ва аз ақобат ва дарёҳои пурнаҳанг ва кӯҳҳои баланди пуршеру паланг мебояд гузашт, то бад-он гирияи шайх расӣ ё нарасӣ, агар расӣ, шукри «зувият лия-ларз» гӯӣ бисёр»*), ки на ақл ва ҳиссиёт, балки танҳо қобилияти бештар ё камтар бомуваффақият тақлид кардани амалҳои шахси дигарро рушд медиҳад, ба даст овардан мумкин нест:

“Гирия пурчаҳлу пуртақлиду зан
 Нест ҳамчун гирия он муътаман.
 Ту қиёси гирия бар гирия масоз,
 Ҳаст з-ин гирия бад-он роҳи дароз.
 Ҳаст он аз баъди сисола ҷиҳод,
 Ақл он ҷо ҳеч натвонад фитод.
 Ҳаст з-он сӯйи хирад сад марҳала,
 Ақро воқиф мадон з-он қофила.
 Гирия ӯ н-аз ғам асту н-аз фараҳ,
 Рӯҳ донад гирия айну-л-мулаҳ” [69]. (Дафтари панҷум,

1305-1306).

2.2. Таҳлили афкори педагогии Ҷалололидини Балхӣ дар бораи инсонгаройӣ, инсони комил ва таъсири он ба рушди илми педагогикаи миллӣ

Румӣ аз номҳоест, ки мақоми таҳаллуси адабӣ касб карда, дар зери абёти ибратомӯзи Мавлоно Ҷалололидин Муҳаммади Румӣ ҳамчун имзо қарор гирифтааст (ҳарчанд гоҳе ба дигар намудҳои имзо мурочиат карда бошад ҳам). Номи ин шоири бузург Муҳаммад буда, Ҷалололидин, яъне Шукуҳи дин, таҳаллуси ифтихории ӯст. Баъзан ба ин ном нисбаи Балхӣ илова гардида, ба ин васила зодгоҳи ӯ - вилояти Балхро, ки дар сарзамини ҳамсоия Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Афғонистони имӯза воқеъ аст, ифода мекард. Бо вучуди маҳбубияти беандозаи ашъори Балхӣ, тарҷумаи осори ӯ ба забонҳои мухталифи ҷаҳон ва ворид шудани онҳо дар барномаҳои таълимии кишварҳои мухталиф, ҳуди Балхӣ боре гуфта буд: «Савганд ба Худо, ман ҳеҷ гоҳ майл ба шеър надоштаам ва дар назари ман шуғли бадтар аз он нест».

Саволе бармеояд чаро Балхӣ ба он чиз, ки ба ӯ шуҳрати ҷаҳонӣ овардааст, чунин паст баҳо дод? “Зоҳиран, шеър танҳо нақши намуди муносибтаринро (бо сабабҳои гуногун, ки баъдтар номбар хоҳем кард) барои баёни мазмуни ҳақиқатҳои пинҳонии ба файласуфи тасаввуф ошкоршудае, дар таблиғи онҳо мақсади заминии худро меид, бозидааст” [52, с. 92-96].

Дар тарҷумаи ҳоли ҳар як мутафаккири бузург метавон зикри яке аз пешгузаштагони ӯро пайдо кард, ки истеъдоди фавқулодаи ӯро эътироф кардааст. Чунин манзара дар ҳаёти Балхӣ низ вучуд дошт ва он ба Шайх Фаридиддин Муҳаммад ибни Иброҳими Аттор иртибот дорад, ки осори худро танҳо бо таҳаллуси Аттор таълиф намудааст (ӯ дар тамоми умри худ тичорати падарашро идома додааст, яъне дар дӯкони доруфурӯшӣ ва атриёт машғули кор буд, аз ин рӯ ба сифати таҳаллуси худ калимаи аз забони форсӣ тарҷумашуда доруфурӯш ё худ атторро гирифтааст).

Аз рӯйи гуфтаҳо, падари Балхӣ-Муҳаммад Ибн Хусайни Хатибӣ, зимни сафар ба ҷойҳои муқаддас, дар Нишопур бо Аттор, ки дар ин солҳо дар

Хуросону Мовароуннаҳр хеле машҳур буд, воҳӯрдааст ва ӯ дар анҷоми суҳбат ба Чалолиддини ҷавон ишора карда, гуфтааст: «Замоне дур нест, писарат дар дилҳое, ки дар ғами дунёянд, оташ меафрӯзад». Шоири тасаввуф ба ҳайси як навъ сухани видоъ ба Балхии ҷавон яке аз ҷаҳордаҳ китоби хешро ҳада кардаст, ки ӯ дар тӯли умр ҳамеша ба он ҳам барои мутолиаи шавқовару ибратомӯз, ҳам ҳамчун сарчашмаи илҳом ва машваратгии хирадманд рӯ меовардааст.

Пешгӯи Аттор амалӣ мегардад: Балхӣ кори худро оид ба рушди ақидаи тасаввуф ва таблиғи андешаҳои дар он ҷойдошта дар байни намояндагони кишрҳои мухталифи ҷомеа идома дода, мафҳумҳои калидиро шарҳ дода, «тасвири олам»-ро тавассути мурочиат ба симоҳои қаҳрамонони афсонаҳои мардумӣ, ривоятҳои масал дар шакли назм, ки барои дар ёд нигоҳ доштани паҳн кардан кардан хеле осон аст, асоснок мекард. Маҳз дар ҳамин шакл мероси эҷодии Балхӣ то мо расидааст ва он ганҷинаи хирад ва як навъ китоби дарсӣ барои онҳост, ки сабъӣ доранд сохтори ҷаҳонро дарк кунанд ва роҳи расидан ба камолоти маънавиро тавассути худшиносӣ ва худтакмилидиҳӣ пайдо намоянд. Шоири дигари тасаввуф - Ҷумӣ, ки пас аз ду аср умр ба сар бурдааст, осори Балхиро чунин тавсиф кардааст: «Вай паёмбар нест, вале китоби кашфиёт, ваҳӣ дорад.

Ман чи гӯям васфи он олиҷаноб,

Нест пайғамбар, вале дорад китоб» [147].

Дар ҳоли ҳозир тазкиранависони Балхӣ дар бораи санаи таваллуди ӯ, 30 сентябри соли 1207 ба мувофиқа расидаанд, вале вобаста ба ҷойи таваллуд дар адабиёт ихтилофҳои муайяне мушоҳида мешавад, ки онро метавон бо чанд далел, аз тағйири такрории марзҳои маъмурӣ дар ин минтақа то гузинаҳои гуногуни талаффуз ва имлои ин ном аз ҷониби намояндаҳои забонҳо ва лаҳҷаҳои мухталиф шарҳ дод. Бо вучуди ин аксар вақт онҳо Балхро номбар мекунанд (ҳарчанд муҳаққиқони дақиқу хурдагир нишон медиҳанд, ки нуқтаи мушаххаси ҷуғрофӣ Вахшонзамин буда, дар қисми шимолии вилояти Балх ҷойгир аст), зеро ин вожа низ дар баробари Румӣ, ки

аз номи таърихию ҷуғрофии як қисми империяи Рум, ки дар замони таваллуди шоир аз тарафи мусулмонон забт гардида буду вале дар байни мардум ҳанӯзам ба тарзи пешинааш - Рум ном бурда мешуд, гирифта шуда, ба яке аз ду нисбаҳои ӯ табдил ёфтааст, ҳамчунон мавриди таваччуҳи муҳаққиқон қарор гирифтааст.

Чалолиддин лақаби арабии ифтихории ӯст, ки ба маънои «*Шукуҳи дин*», *тахаллуси Мавлоно/Мавлавӣ бошад, ҳамчун, фақеҳ, “Мавлои мо” тарҷума мешавад.*

Муҳаққиқи эронӣ Шариат Боғирӣ Муҳаммад Маҳдӣ иброд кардааст, ки “Осори Балхӣ, ки то замони мо расидааст, умдатан ба забони форсӣ таълиф шудааст. Вале аз ин, ки шоир дар бархе маврид забонҳои юнонӣ, туркӣ ва арабиро истифода бурдааст, метавон хулоса кард, ки ӯ низ аз ин забонҳо хуб балад будааст, албатта, аз ин забонҳо дар навбати аввал барои омӯзиши осори пешгузаштагон, мутафаккирон ва файласуфони бузурги гузаштааш истифода мекардааст. Ва ин тааҷҷубовар нест, зеро Балхӣ аввалин зехнҳои хонавода набуд, падараш Муҳаммад ибни Ҳусайн ал-Хатиби Балхӣ, ки маъруф ба Баҳоиддин Валад аст, аз олимони забардасти усули дин ва фикҳи Ислому буда, унвони фахрии Султони ал-Уламоро дошт (тибқи ривоятҳо, Паёмбар Муҳаммад (с) фармудааст, ки ӯро чунин бихонанд, дар ҳоли зоҳир шудани чандсад нафар аз аҳли Ислому эътироф кардааст). Дар Қуния, ки хонаводаи шоир аз Балх ба он ҷо кӯч баста буд, ӯ сарвари мадрасаи марказиро ба уҳда доша, дарси фикҳи метод ва шавқу рағбати худро ба тасаввуф пинҳон намекард, худро пайрави яке аз асосгузори ин равияи Ислому Абуҳомиди Ғазолӣ медонист” [147].

Албатта, бо дарназардошти фосилаи кофии гузашти вақт аз воқеаҳои, ки дар тарҷумаи ҳоли падари Балхӣ оварда шудаанд, дар бораи ҳамаи ҳодисаҳои бо ҳуди Баҳоуддини Валад ва аъзои хонаводааш дар тӯли даҳсолаи саргардонии онҳо ҳангоми зиёрати Макка, Байтулмуқаддас ва Димишқ (тибқи ривоятҳо, дар ин ҷо Чалолиддин, зимни гаштугузор бо падараш бузурғтарин шайхи тасаввуф Аробиро вохӯрд, ки ба ин писарбача

ояндаи дурахшони ӯро пешгӯӣ намуд), Ҳалаб ва бисъёр шаҳрҳои намоёни Туркия рух дода буд, маводи бозғамонро дастрас кардан ғайриимкон аст. ӯро дар ҳама ҷо бо эҳтиром истиқбол мегирифтанд, мавъизаҳои бо таваҷҷуҳи зиёд мешуниданд, ҳамсари яке аз бекҳои Эрзинҷон махсус барои ӯ мадраса бино намуд, шаъну шарафи Баҳоуддини Валад, ки аз авлоди яке аз ҷаҳор халифаи аввал Абубакр махсус мешуд, хеле пеш мерафт.

Дар ин сафар ҳамсар ва писараш Алоуддин Муҳаммад аз олам даргузаштанд ва писари дуҷумлаш Ҷалолиддин издивоҷ карда, соҳиби фарзанд шуд ва яке аз писаронашро ба шарафи падарбузургаш Султон Валад ном ниҳоданд. Ин писарбача баъдтар ҳолномаи падарбузургаш «Валаднама»-ро бо назм навиштааст.

Шайх Баҳоуддин, олим, фақеҳи дин, воиз, сарвари мадраса ва муаллифи китобҳо барои доираи маҳдуд бо номи «Маориф», ки дар ташаккули ҷаҳонбинии писараш таъсири назаррас гузошта буданд, дар синни ҳаштоду се (соли ҳазору дусаду сию як) даргузашт. Шайх Баҳоуддин дар гулбоғи султон Кайқубод дар Куния дафн гардид ва он ҷо пас аз дафн намудани Балхӣ дар назди падараш бар турбати ӯ мақбара барафрохта шуд, ки бо номи Қуббаи Ҳазро машҳур аст ва ҳатто баъдтар, аллакай дар асри бистум Осорхонаи Мавлоно сохта шудааст [56].

Дар бораи ҷӣ гуна таҳсили илм кардани Балхӣ маълумоти муътамад вучуд надорад, вале ба эҳтимолияти зиёд метавон гуфт ҳуди падараш масъули таълиму тарбияи ӯ буд - ягона омӯзгори, ки дар солҳои саргардонӣ ва сафарҳо ба писару ҷавонмарди донишдӯсташ наздик буд. Вай ба кӯдак на танҳо маҷмуи дониш ва андешаҳои илоҳиётӣ (динӣ) дар бораи олами атроф, арзишҳои маънавӣ ва мундариҷаи китобҳои муқаддасро мерасонид, балки андешаи худро дар бораи зарурати кӯшиш ба дониш гирифтани ва маърифат кардан, фаҳмидани ҳадафу сарнавишти худ ва зарурати иҷрои хоставу мақсадҳои Офаридгор низ талқин менамуд. Зоҳиран, Балхиро низ ин андеша фаро гирифта буд, ки бо омӯхтани Ҳақ, ӯ низ мисли падараш нури онро ба

мардуми дигар расонад, яъне воиз ва мураббӣ (пири тасаввуф) шавад. Маҳорати ин корро низ ӯ аз падараш омӯхтааст.

Ю.А. Аверьянов қайд мекунад, ки: “Ҳар гоҳе хонавода дар шаҳрҳои бузурге, ки мадрасаҳо фаъолият мекарданд, каму беш мемонданд, Балхӣ имкон пайдо мекард бо панду ҳикмати воизони дигар ошно шавад, дар суҳбати падараш бо намояндагони барҷастаи илми асримиёнагӣ ширкат варзида, дар бораи асосҳои риёзиву нучум, тиб ва кимиё, таърихи халқҳо ва бо олимони барҷастаи замони худ ва асрҳои пештара маълумот дарёфт намояд. Худи сафарҳо – шиносӣ бо анъанаҳо, урфу одатҳо ва вижагиҳои ақидаҳои динии мардуми шаҳру кишварҳо, мушоҳидаи рафтори онҳо дар ҳолатҳои гуногуни зиндагӣ, мулоҳизаҳои, ки сафари дуру дароз ба ҷои нав водор мекунад, зарурати сукунат ба ҷои нав ва пайдо кардани дӯстони нав ин ҳама ба мисли бисёр ҳолатҳои дигари зиндагии кӯдаки маърифатдӯст ақлу хиради ӯро ташаккул доданд, дар интихоби самти арзишнок мусоидат карда, мушоҳидакориро возеҳ намудаанд, хотираро қавӣ гардонида, барои рушди тафаккури маърифатӣ ва ҳиссиёти ӯ таъсир расониданд” [5, С.1094-1095].

Чалоиддини Румии Балхӣ дар синни бисту панҷсолагӣ роҷеъ ба бахшҳои мухталифи илми замонаш маълумоти кофӣ дошт, аз илми фикҳ махсусан бохабар буд, суханвар ва воизи боварибахш буд, осори мутафаккирон, файласуфон ва шоирони барҷастаро озодона мутолиа карда, аз худ менамуд ва иқтибосҳо аз осори онҳо суханронии ӯро хеле пурмазмун мегардониданд, барои тавачҷуҳи мардумро ба худ ҷалб намудан маҳорати фавқулоларо доро буд.

Устои ё худ пири Балхӣ то чанд муддат муриди падараш Сайид Бурҳониддини Муҳаққиқ Тирмизӣ, яке аз бародари ирфонӣ буда, ӯро ба дарки асрори мафҳуми тасаввуф, ки зарурати дарки Ҳақро тавассути таҷрибаи равонии шахсии худ асоснок мекунад, роҳандозӣ намуд. Вале Балхӣ ба дарки аҳамияти ин ваҳиҳо дарҳол нарасид.

Сарфи назар аз он, ки дар синни хеле барвақт метавонист аз зумраи донишмандони замони худ қарор гирад, худи ӯ низ зарур донист дар

марказҳои калони илмии Исломи - Ҳалаб ва Димишқ таҳсилоти мукамал ва мунтазами динӣ гирифта, дар мадориси ин шаҳрҳо тафаккури хуро инкишоф дода, дидгоҳи илоҳиёташро васеъ намояд.

Ба ҳар ҳол, бо вучуди маъруфият ва серталабии худ, соҳиби мавқеи шоиста ва теъдоди кофии шогирдону пайравон будан, Чалолиддини ҷавон аз таҳсили худ комилан қаноатманд набуд: ӯ мехост, ки на танҳо дар бораи олами гирду атроф ва тартиботи ашё маълумоти зиёде дошта бошад, балки мехост дониши ниҳонӣ, Ҳақиқати илоҳиро фаҳмад, мақсаду хостаи Офаридгорро пай барад ва он нақшро, мақсадеро, ки Офаридгор ба офаридаи худ - инсон равона намудааст, дарк намояд. Зимни шинохти моддиёт ӯ натавонист ба он чизе муросо кунад, ки он ягона маънои мавҷудияти инсон аст, ки ба ӯ Рӯҳ дода шудааст ва ӯ қодир аст аз ташвишҳои рӯзмарра боло барояд ва ба масофаҳои номаълум парвоз кунад, эҳсоси воқеан ғайриоддӣ ба чизи бузургтар, фарогир ва волотарро ҳис кунад [148].

Ягона мафкураи дастрасе, ки имкон дод моҳияти ҳастӣ дарк карда шуда, ба саволҳои зиёде, ки инсонро ба изтироб меовард (ҳатто баҳснопазир бошанд ҳам), ҷавоб пайдо гардад, дар он замон дин буд.

Дар он давраи таърихӣ, ки Балхӣ зиндагӣ ва эҷод кардааст, файласуфон аллакай исбот карда буданд олами мавҷуд дар гуногунрангии худ абадӣ ва ашёи ҷудоғона, падидаҳои табиат, инсонҳо бо шахсияти худ, намояндагони олами ҳайвоноту наботот, инчунин андешаҳо, мафҳумҳо ва ғайра гузарандаанд, вале онҳо дар онҳо ҳастанд, вучуд доранд, як ҷузъи ҳастӣ буда, ба муносибатҳои гуногун ва сохторҳои гуногун дохил мешаванд. Гумон мешуд, ки категорияи фалсафии ҳастӣ ба ҷустуҷӯи посух ба саволҳои оид ба мантиқи мавҷудият ва такмили (тағйири) олам машғул аст.

Дар асрҳои миёна файласуфон ба нақши Офаридгор, ки дар ирода озод, офарандаи тамоми мавҷудот буда, маънои мавҷудияти инсонро медонад, тавачҷух мекарданд. Балхӣ бо эътирофи авлавияти рӯҳи илоҳӣ дар инсон ду фарзияро дид: маънавӣ, ки имкон медиҳад ба Ҳақ таоло тавассути талоши бошуурона барои расидан ба камолот (тавассути

худшиносӣ, дарки илоҳӣ дар худ) наздик шавад ва моддӣ, ки инсонро ба ҳастии заминии худ мепайвандад.

Балхӣ ҳарчи бештар ба мафкураи тасаввуф фаро гирифта шуда, дар мавъизаҳо ва осори назмиаш бо ҳамзамонони худ - намояндагони дигар мазҳабҳои Ислом, ки баъзе аз онҳо аҳамияти маънавиётро дар инсон рад карда, бар авлавияти моддӣ таъкид мекарданд, қисмати дигар бошад, мавҷудияти иродаи шахсии инсонро инкор карда, чунин меҳисобиданд, ки ҳамаи қобилият ва арзишҳои ахлоқии ӯ аз боло гузошта шудаанд, бинобар ин рушд додани чизҳои вучуддошта, кӯшиши ба даст овардани чизҳои наваънӣ надорад (ин нақша ва хостаи офаридгорро вайрон мекунад). Инсон дорои рӯҳест, таъкид мекунад Балхӣ, ки тавони такмили худ ва пайвастан бо Офаридгорро дошта, барои ин бояд роҳи душвори маърифатро тай кунад, вале подоши он иртибот бо Ҳақ ва мавқеъ дар назди Худо, болотар аз фариштагон аст: «Агар қадри арзиши ҳақиқӣ ва бузургии худамро ба ғоят дарк мекардам, домони пероҳанамро аз чангу хок ва фиску фасоди мардум пок месохтам. Пасон, ки рӯҳан сабуктар шуда, аз гуноҳҳо пок шудам, ба осмон мебаромадам ва сарамро аз осмони нӯҳум боло мекардам (яъне худамро ба арши аъло мебаровардам)», менависад ӯ.

Инсон пеш аз ҳама як мавҷуди рӯҳонӣ аст, ҳарчанд ин рӯҳро офаридгор дар як қисми миранда ҷой додааст ва ба гуфтаи шоир, абзорест, ки инсонро ба суйи камолот мебарад [57, с. 204-208].

“Ҳар кӣ ҷуз моҳӣ, зи обаш сер шуд,

Ҳар кӣ берӯзист, рӯзаш дер шуд.

Дарнаёбад ҳоли пухта ҳеч хом,

Пас, сухан кӯтоҳ бояд, вассалом!” [68]. (Дафтари аввал, байтҳои 17-18).

«Қатъи назар кардан (беаҳамиятӣ кардан) аз ғизои дониш», чунин аст шарҳи қамиш, ки дар «Қиссаи най» садо медихад. Аммо Балхӣ бо дарки аҳамияти ҳастии моддӣ аз васвасаи дунявӣ хушдор дода, бар афзалияти рушди маънавӣ исрор мекунад, зеро танҳо ин ба инсон озодии ҳақиқӣ

мебахшад, ӯро комил мегардонад ва аз тарс аз оянда, ки хоси фарди бемаърифат аст, маҳрум месозад:

“Чун набошад ишқро парвои ӯ,

Ў чу мурғе монд бепар, вои ӯ.

Ман чӣ гуна ҳуш дорам пешу пас,

Чун набошад нури ёрам пешу пас?” [68]. (Дафтари аввал, байтҳои 31-32).

Шарти амалӣ шудани тақдири илоҳӣ эътирофи зарурати худомӯзӣ ва рушди худшиносӣ (таҳти роҳбарии шайх (мураббӣ) аст, ҳатто агар ин фидокорию талаб кунад ҳам:

“Банд бигсил, бош озод, эй писар!

Чанд бошӣ банди симу банди зар?” [68], - гуфтори худро давом медиҳад най. (Дафтари аввал, байти 19).

Албатта, метавон танҳо бо андешаҳои пок ба Худованд пайваст, ки ба шарофати он ҷисми (моддиёт) «ба ҳавасҳо олуда» низ пок мешавад. Аммо, агар ба покии бадан ноил шудан осон бошад, ба «покии дил» расидан ҳам он қадар душвор нест [59, С.246-249].

Роҳ ба сӯйи камолот осон нест, он аз шахс чидду ҷаҳд ва сайёу кӯшишҳои чиддиро талаб мекунад. Танҳо бо такрори бемаънии коре, ки як равшанфикр анҷом медиҳад, ба идеал наздик шудан ғайриимкон аст, зеро натиҷаи ҳамон амали шахси соддаву шахси комили соҳибдониш, комилан муҳолиф буда метавонад. Балхӣ ин ҳақиқатро бо мисоли амали заҳри мор тасвир мекунад: ин заҳр одами бемаърифатро мекушад, аммо равшанфикрро шифо мебахшад.

Балхӣ гаштаву баргашта таъкид мекунад, ки кас дар роҳи шинохти Ҳақ тадричан имкони нав, диди тоза ба зиндагӣ ва хирад пайдо карда, ба маънии падидаву ашё ворид мешавад. Ҳамин тавр ҳар як мева пухта мерасад, пухтагӣ ва мазза ғоида оварда, боғбонро конеъ мегардонад.

Хирад ва маърифат, покии маънавиёт ва имон аз нафсу озмоишҳои дунявӣ, ҳатто чиддитарин, аз ҷумла имтиҳони қудрати бепоён ҳифз

менамояд. Балхӣ дар яке аз масалҳояш нақл мекунад, ки чӣ гуна яке аз подшоҳон аз Худованд хостааст ба ӯ қудрати мутлақ ато кунад, то зиндагии тобеонашро ҳарчи беҳтар ба тартиб дарорад, ҳаёти осуда, амн ва адолатро таъмин созад. Амалан ҳар нафаре, ки ба дараҷаи баланди камолоти маънавӣ нарасидааст, ба гуфтаи Балхӣ, чунин ҳадяро барои манфиатҳои ғарзноки худ истифода мебарад. Вале Сулаймон чунон пиру хирадманд буд, ки нотавонӣ зоҳир намекард, ба васвасаҳо дода намешуд, ба мадху сано эътино намедод ва ба гуноҳи ғурур намеафтид, бо аъмоли ношоиста худро хор намесоخت, бартариятҳои ба ӯ додашударо ба некӣ табдил медод. Ин шоҳи дар масал таҷассумёфта андешаҳои Балхӣ дар бораи инсонӣ комили ба он сатҳи маърифат расидааст, ки тибқи сарнавишти Худованд моҳияти маънавии инсонро болотар аз заминӣ мебардорад, тавоноии ӯро васеъ мекунад ва имкон медиҳад он неъматро ба оламе, ки барои он офарида шудааст, расонад. [8, С.152-158].

Рӯҳи чунин одамон барои маърифат боз аст, онҳо бо тамоми хиссиёт мавҷудиятро дарк намуда, тамоми донишҳои навро ба таҷрибаи зарурӣ барои такмили минбаъдаи маънавӣ табдил медиҳанд. Бо мурури замон онҳо на бештар зоҳирро, балки дидани ботин, рӯҳро, дарки моҳиятро меомӯзанд, посух ба саволҳоро дар ҷаҳони ботинии инсон мечӯянд.

Балхӣ аз таъкид кардани аҳамияти рушду такмили Нафс (дар як қатор масалҳо – Дил) ҳаста намешавад, зеро ин ҳар касро қувват мебахшад, кирми мевачотро ба аждаҳо табдил медиҳад: кирме, ки метавонад танҳо ғизо ҷаббида гирад, худро дар дохили себ хуб ҳис мекунад, зеро дар он ҷо ҳамеша ғизои кофӣ мавҷуд аст ва онро фақат ҳазм карда, тадриҷан ба анҷоми даврони зиндагии худ хотима мегузорад. Вале чунин мавҷудият ба ҳамаи «кирмҳо» мувофиқ нест - баъзеҳо ба он шавқманд мешаванд, ки оё берун аз «себ»-и муқаррарӣ оламе вучуд дорад ё на, аз ин рӯ, барои канда шудан (канда кардани риштаҳо, вайрон кардани зиндон ва ғайра) кӯшиши муайян мекунанд. Чунин инсонро ягон монеа боздошта наметавонад, зеро вай бо инкишоф додани аклу хирад ҳатман роҳи расидан ба мақсади худро меёбад

(«...Ин фишор меваро боздошта натавонист...»), маҷозан, аз кирм ба аждаҳо табдил ёфта, ба зинаи баланди камолот мегузарад: «...Зоҳиран он кирм аст, аммо дар ботин -аждаҳо».

Калиди пирӯзии инсон бар бандаи ботин, ки гӯё бо занҷир ба ҳавасҳои худ баста шудааст, ба гуфтаи Балхӣ, дарки он аст, ки мо кистем, аз кучо ва барои чӣ омадаем. Маҳз донишу хирад метавонад хушхабаре расонад, ки инсон қодир аст ва бояд аз табиати «ҳайвонӣ»-и худ боло бошад, то дар ҳақиқат озод шавад: «Мо бояд занҷирҳои баданамонро аз рӯҳи худ дур кунем. Мо бояд сарамонро ба осмон гардонем, зеро ҷои мо дар ин замин нест. Мо ба мисли ҳайвон аз гӯшт ва хун ҳастем, аммо ҳайвон нестем» [15, С.760-761].

Балхӣ бар ин бовар буд, ки инсон дар зинаи миёна, миёни ҳайвону фаришта офарида шудааст ва ақли худодод ва тавоноии донишӯро ба охири наздик мекунад, бинобар ин инсонии қомил мекушад ба камолот расад, то ба Офаридгор пайвандат, гӯё ба офаридгори худ, ки робита бо ӯ барои ҳар фаришта муҳим аст, бармегардад ва бидуни ин пайванд хеле азоб мекашад:

“Бишнава аз най, чун ҳикоят мекунад,

Аз ҷудойиҳо шикоят мекунад,

К-аз найистон то маро бибридаанд,

Дар нафирам марду зан нолидаанд.

Сина хоҳам, шарҳа–шарҳа аз фирок,

То бигӯям шарҳи дарди иштиёқ.

Оташи ишқ аст, к-андар най фитод,

Ҷӯшиши ишқ аст, к-андар май фитод.

Най ҳарифи ҳар кӣ аз ёре бурид,

Пардаҳояш пардаҳои мо дарид” [68]. (Дафтари аввал, байтҳои

1-3, 10-11).

Суфиён бар ин боваранд, ки Худо меҳодад шинохта бошад ва маҳз ба ҳамин хотир инсонро офарид ва ба тамоми фариштагон фармуд, ки ҳамчун олитарин махлуқот бар ӯ (инсон) сачда кунанд: «Архетипҳои ҳар чизе, ки

вучуд дорад, дар вучуди инсон таҷассум ёфтааст. Ў як олами ҷисмҳои хурд, оинаест, ки дар он тамоми Исмҳо ва Сифатҳои Илоҳӣ таҷассум ёфтааст: Одам устурлоби сифатҳои баланд, васфаш макони зуҳури оёти Худост, навиштааст Балхӣ: «Ҳар чизе, ки дар ботини ӯ зоҳир мешавад, инъикоси ӯ, мисли акси моҳ дар дарёст».

Танҳо Иблиси якҷашма ба Худо итоат накард, зеро инсонро маҳз офарида аз гил мегид ва дар айни ҳол худаш аз оташ офарида шуда буд. Иблис дар назди худ мақсад гузошта буд, ки ба Худои таъоло разил будани инсонро исбот кунад. Иблис душмани берунии инсон буда, хислатҳои такаббурӣ, кибру ғурур, бадхоҳӣ, кӯрии маънавӣ ва ғайраро таҷассум намуда, ба ҳар ҳол метавонад роҳи таъсир расонидан ба инсонро пайдо кунад, ба ҳиссиёти нафсониву шаҳвонии ӯ, муҳаббат ба неъматҳои заминӣ, мафтунӣ сарват ва ғайра шудани инсон таъсир расонад. Шайтон инсонро аз ҷиҳати рӯҳӣ заифро васваса мекунад, ӯро аз хоҳиши шинохти Ҳақ дур месозад ва дар баъзе мавридҳо комёб мешавад [48, С.26-33]:

«Ҳақ таоло шуморо он хоҳад дод, ки матлуби шумост ва ҳиммати шумо он ҷо, ки ҳаст, шуморо он хоҳад шудан. Халқ се синфанд: малоикаанд, ки эшон ҳама ақли маҳзанд, тоату бандагӣ ва зикр эшонро таъбу асту ғизост ва нонхӯриш асту ҳаёт аст. Чунонки моҳӣ дар об, зиндагии ӯ аз об аст ва бистару болини ӯ об аст. Он дар ҳақиқи ӯ тақлиф нест, чун аз шаҳват мучаррад асту пок аст. Пас чӣ маишат, агар ӯ шаҳват наронад ё орзуи ҳавову нафс накунад? Чун аз инҳо пок асту ӯро ҳеҷ мучоҳида нест. Ва агар тоат кунад, онро ҳисоби тоат нагиранд, чун табиаташ он аст ва бе он натавонад будан.

Ва як синфи дигар баҳоиманд, ки эшон шаҳвати маҳзанд. Ақли зочир надоранд. Ба эшон тақлиф нест.

Монандаи одами мискин, ки мураккаб аст аз ақлу шаҳват: нимеш фаришта асту нимеш ҳайвон, нимеш мор асту нимеш моҳӣ. Моҳиаш ба сӯи об мекашад, мораш сӯи хок, дар кашокашу чанг аст:

Фаришта рафт ба ақлу баҳима рафт ба чаҳл,
Миёни ду тавозуъ бимонд мардумзод.

Касе, ки ақл бар шаҳваташ ғолиб ояд, болотар аз фариштагон аст ва касе, ки нафсаш бар ақлаш ғолиб ояд, пасттар аз ҳайвонот аст. Фариштаро дониш начот медиҳад, ҳайвони ваҳширо ҷаҳолати дағалона. Ин мушкили инсон аст!» [71], - тавзеҳ медиҳад Балхӣ.

Иблис ба нафс, ки сарчашмаи он хоҳишҳои хилофи шариат аст, даъват мекунад. Дар осори Балхӣ ҳам Иблис ва ҳам нафс, ки бо ӯ ҳамсафар аст, бо мулки дӯзах, ки муҳолифи он мулки Нур буда, дар он ҷо хайр ҳукмрон асту имкони шинохти Худо ва парастии ӯ амалӣ мегардад, муттаҳид мешаванд: «Ӯ (Худо) гуфт: «Ман ҳазинаи ниҳон будам»: Гӯш кун! Моҳияти (рӯҳии) худро гум накун: Зоҳир шав! Дар ин ҷо Ақл бартарӣ дорад, ҷузъи рӯҳии фаришта ва инсон, муқобили нафс, ки дар сатҳи олий инсонро бо илоҳӣ ва фаришта мепайвандад: «Чунки фаришта дар асл бо Ақл як аст (ва) онҳо (танҳо) ба хотири Хиради илоҳӣ ба ду шакл (бо эҳтиёҷи гуногун) табдил ёфтанд... Фаришта чун парранда пару бол гирифт, дар ҳоле ки Ақл болҳои худро тарк кард ва (ғайримоддӣ) ҷалол ёфт» [10, с. 20-26].

Вале ҷузъи маънавии инсон, ақлу заковати ӯ ҳамчун василаи муошират бо Худо, танҳо ба воситаи пок сохтани рӯҳу ботин, вақте ки гӯё чашмонаш боз мешаванд, фаъол мегардад ва имкон медиҳад, ки қудрати Илоҳиро бубинад. Инсон наметавонад шарро, ҳама бадихоро аз олами атроф дур кунад, аммо бояд дар худ нерӯи кофӣ пайдо намояд, то аз “Ман”-и нафсонии худ (душмани ботинӣ) пок шавад: Худованди мутаъол ба онҳо посух медиҳад: “Чунон ки гуфтам, рӯҳи ҳайвон дар шумо душмани шумост ва душмани Ман аст; «Душмани Ман ва душмани худро ба дӯстӣ қабул накунед. Ҳамеша дар зиндон бо ин душман ҷанг хоҳед кард; зеро чун ӯ дар зиндони бадбахтиву дард аст, озодии ту зухур мекунад ва қувват мегирад”, ибраз доштааст Балхӣ ва ба гуфтаи ӯ раванди поксозӣ зуд ва осон нест. Вай раванди тағйирёбии рӯҳу нафсро бо раванди гудохтани металл, ки бояд як қатор тағйиротро гузарад, дар оташ пок шавад, то ба тилло мубаддал ёбад (тазкиёти нафс), муқоиса мекунад:

Иззати маҳзан бувад андар баҳо,

Ки бар ӯ бисёр бошад қуфлҳо.

Иззати мақсад бувад, эй мумтаҳан,

Печ-печи роҳу ақба-в роҳзан. (Дафтари панҷум, байтҳои 3224-3225) [69].

Танҳо инсоне, ки аз озмоишҳои бисёр гузаштааст, метавонад комил шавад, ба «ҳадди ниҳии нерӯи фитрии ҳолати инсон» расад. Яъне, ба гуфтаи шоир, инсон бояд «барои худ бимирад»; «Тавҳид чист? «Худро дар назди Ягона(Худо) сӯзонад».

Балҳӣ муътақид буд, ки ҳар чизи бад ва нафратовар барои он дар олам вучуд дорад, то ки инсон некиро осонтар дарк кунад ва ҳикмати илоҳӣ низ дар ҳамин зухур меёбад: «Дар паси ҳар нестӣ имкони ҳастӣ ниҳон аст»; «Дар миёни ғазаб шафқат ниҳон аст, мисли ақиқи бебаҳо дар лой»; «Ҳашм ва шафқат ба ҳамдигар никоҳ карда буданд: аз ин ду олами неку бад ба вучуд омад», - мегӯяд дар Маснавӣ ва идома медиҳад: Офаридгор онест, ки хору зор гардонаду баланд бардорад: Бе ин ду коре анҷом напазирад. Дар бораи пасти замин ва баландии осмон андеша кунед: бе ин ҳар ду гардиши осмон ғайриимкон аст... Бидонед, ки ҳама ҳолати тағйирёбандаи олам низ чунин аст - қаҳтию хушксолӣ, сулҳу ҷанг...». Ба ин далел, ба қавли шоир, олам дар як ҳолати мувозинат нигоҳ дошта мешавад ва тамоми ботини инсонҳо ҳам аз тарс ва ҳам аз умед пур мешавад [19, С.316-319].

Аммо одамон ҳама гуногунанд, онҳо дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи рӯҳии худ қарор доранд, бинобар ин он чизе, ки барои як кас манфиатвор аст, аз сабаби қобилияти пасти зехнӣ, дарк накардани падидаҳои олами гирду атроф, надоштани қобилияти муҳокима ва пешгӯӣ кардани натиҷаҳои амал ва ғайра метавонад барои дигаре зараровар бошад. Барои чунин инсон (ва умуман, барои ҳар он касе, ки тасмим гирифтааст роҳ ба сӯйи камолоти худ пеш гирад), муошират бо инсони комил, аз ҷиҳати маънавӣ баркамол, ки қодир аст устои (шайхи) хирадманд бошад, бешубҳа муфид аст:

Машварат идроку ҳушёрӣ диҳад,

Ақлхоро ақлҳо ёрӣ диҳад.

Офарин бар ишқи кулли устод,
Сад ҳазорон зарраро дод иттиҳод.

Ҳатто як суҳбати оддие бо устод (шайх) метавонад торикии нофаҳмӣ ва тарсу ҳаросро рафъ карда, барои рушди минбаъдаи маънавӣ ибтидо гузорад. Балхӣ муошират бо шахси комилро бо даъват ба маърифат, ворид шудан ба олами рӯшноӣ муқоиса мекунад, ки муқобилат кардан ғайриимкон аст. Дар як байти худ посухи нафси башарро ба ин нидо бо рафтори моҳӣ, ки танҳо пас аз эҳсоси пошидани мавҷ ба об мешитобад ва рафтори лочинеро, ки бидуни шак фармони Султонро барои бозгашт иҷро мекунад, муқоиса кардааст. Шоир рӯҳи инсонеро, ки ба ин даъват посух додааст, панд медиҳад [139, С. 175]:

В-ар пазирой, чу бархонӣ қисас,
Мурғи чонат танг ояд дар қафас.
Мурғ, к-ӯ андар қафас зиндонӣ аст,
Менаҷӯяд растан, аз нодонӣ аст.
Рӯҳҳое, к-аз қафасҳо растаанд,
Анбиёи раҳбари шоистаанд.
Аз бурун овозашон ояд зи дин,
Ки раҳи растан туро ин аст, ин.
Мо ба дин растем з-ин тангин қафас,
Чуз ки ин раҳ нест чорай ин қафас:
Хешро ранчур созӣ зор-зор,
То туро берун кунанд аз иштиҳор,
К-иштиҳори халқ банди муҳкам аст,

Дар раҳ ин аз банди оҳан кай кам аст? (Дафтари аввал, байтҳои 1550-1555) [68].

Дар роҳи расидан ба камолоти маънавӣ бояд омода бошӣ, зеро ки ин роҳ, воқеан, роҳи беандоза ва беохир хоҳад буд, дар ин роҳ таваккуф кардан ғайриимкон аст ва бояд ба қароре омад, ки ту аллакай ба тамоми ҳадди

имконпазири ҳикмат ва маърифат расидаӣ, зеро маҳз дар ҳамин лаҳза ту қобилияти дарк кардани кашфиёти илоҳиро аз даст медиҳӣ, саъю кӯшишро гум мекунӣ “...дар оина моҳияти ҳама чизро бубин».

Ойина донӣ, чаро ғаммоз нест,

З-он ки зангор аз рухаш мумтоз нест. (Дафтари аввал, байтҳои 30-34) [68].

Барои дар роҳи интихобкардаи худ ба гумроҳӣ ва таваққуфҳои ғайриҷашмдошт дучор нагардидан, шахс ҳеҷ гоҳ набояд аз устои пайдокардаи худ ҷудо шавад, зеро ба воситаи ӯ ҳуди Худованд туро ба роҳи Ҳақиқат ҳидоят мекунад ва ин робита байни устод ва шогирд тасодуфӣ нест, агарчи зарурати кӯшиши ҷиддии ҳуди шахсро дар қор қардан аз болои худ истисно намекунад [54, С.47-50]:

Ҳок шав дар пеши шайхи босафо,

То зи хоки ту бирӯяд кимиё. (ҳамон ҷо: байти 45).

Мутафаккири бузург шаке надорад, ки шахси мураббии (устоди) хирадмандро пайдокарда ба панду насихаташ гӯш медиҳад ва рӯи он гуфтаҳое, ки дар китобҳои муқаддас оварда шудаанд, андеша мекунад, метавонад роҳи поксозӣ ва камолоти маънавиро пеш бигирад, аз «занҷири чаҳолат»-раҳо шавад, зеро маҳз барои ҳамин ӯ дар олам қарор гирифтааст, мақсади Худои мутаол низ маҳз дар ин аст, бинобар аз гуфтани вазу панду насихат ҳаста нагардида, ба рамзу истиораҳои гуногун рӯ меоварад (рамзу истиораҳои гуногунро истифода мебарад):

Гуфт шер: «Оре, вале рабб-ул-ибод

Нардбоне пеши пойи мо ниҳод.

Поя - поя рафт бояд сӯи бом,

Ҳаст ҷабрӣ будан ин ҷо тамъи хом.

Пой дорӣ, чун кунӣ худро ту ланг?

Даст дорӣ, чун кунӣ пинҳон ту чанг?»

Ҳоҷа чун беле ба дасти банда дод,

Бе забон маълум шуд ўро мурод. (Дафтари аввал, байтҳои 933-936) [68].

Балхӣ дар осори худ роҷеъ ба ночизӣ ва бузургӣ бисёр андешаронӣ намуда, пешниҳод мекунад, ки хонандаи ӯ ҳарчи бештар ба қалби ҳамватанонаш аз наздик нигоҳ кунад, фирефтаи зоҳиру суҳанҳои дурӯғ нагардад, баҳусус дар ҳолатҳое, ки касе бо ситоиши худ гуноҳ мекунад:

Қумла олам з-ин сабаб гумроҳ шуд,

Кам касе з-абдоли Ҳақ огоҳ шуд.

Ҳамсарӣ бо анбиё бардоштанд,

Авлиёро ҳамчу худ пиндоштанд.

Гуфта: «Инак, мо башар, эшон башар,

Мову эшон бастаи хобему х(в)ар».

Ин надонистанд эшон аз амо,

Ҳаст фарқе дар миён бемунтаҳо. (Дафтари аввал, байтҳои 265-268) [68].

Баъдан шоир муҳокима мекунад, ки чӣ гуна ҳамон як сарчашма ҳам аз неку ҳам аз бад ғизо мегирад (Чӣ кор кард, ки аз ҳамон як гул мор захри талхашро мегираду занбӯри асал асалашро) ва барои фаҳмидани он, ки дар асл кӣ кӣ аст, шахс бояд, ақаллан, соҳиби таҷрибаи зиндагӣ ва мушоҳидакорӣ бошад: «Ин гуна мисолҳо хеле зиёданд ва инсон дар тӯли умри худ ҳамаи онҳоро паси сар мекунад».

Яке аз мисолҳое, ки чӣ гуна ҷолибияти зоҳириро ҳамчун нишонаи мансубият ба мавҷудоти олий маънидод кардан мумкин аст, дар ҳикояи шағол дар хуми ранг афтода, ҳарранга шуда, қарор кард, ки ӯ дигар шағол не, балки товус аст («Даъвои товусӣ кардани он шағол, ки дар хуми саббот афтода буд») оварда шудааст:

Пашми рангин равнақи хуш ёфта,

Офтоб он рангҳо бартофта.

Дид худро сабзу сурху фуру зард,

Хештанро бар шағолон арза кард. (Дафтари сеюм, байтҳои 723-724) [70].

Шағол аз симои нави дурахшони худ мутаассир шуда, наздиконашро нидо кард: «Дар пеши тоҷи чамоли ман сачда кунед, ман ифтихори имонам, ман такагоҳи Худоям...».

Вале дигар шағолҳо шубҳа доштанд, ки ин паррандаи бихишт аст:

Пас бигуфтандаш, ки товусони чон

Чилваҳо доранд андар гулситон.

Ту чунон чилва кунӣ? Гуфто, ки “не”,

Бодия норафта, чун кубам Минӣ?

“Бонги товусон кунӣ”? Гуфто, ки “ло”,

“Пас найӣ товус, хоҷа булғало”!

Гармӣ они авлиёву анбиёст,

Боз бешармӣ паноҳи хдр дағост;

К-илтифоти халқ; сӯйи худ кашанд,

Ки “хушем”-у аз дарун бас нох(в)ашанд. (Дафтари сеюм, байтҳои 774-776-730-731) [70].

Аз нигоҳи зарурат фарқ карда тавонистани бузургии ҳақиқӣ ва холиғӣ (ҳарчанд рангоранг бошад ҳам) дар яке аз масалҳои Балхӣ дар бораи ду ғулом хеле ибратбахш нишон дода шудааст (“Имтиҳони подшоҳ ба он ду ғулом, ки навхарида буд”). Дар он дар бораи як оғои хирадманде сухан меравад, ки ду ғуломро ба хонааш овардааст ва бесабаб нест, гумон мекунад, ки ӯ бояд беҳтар омӯзад, ки чӣ гуна одамон акнун ҳар рӯз дар манзилаш қарор мегиранд, онҳоро санҷиданӣ шуда, аз ҳар кадоме хоҳиш кард, ки дар бораи чӣ гуна шахс будани рафиқаш нақл кунад. («Аммо дар инсон, ақл муҳимтар аз андом аст, Ва ӯ тасмим гирифт, ки андешаҳои онҳоро бисанҷад»). Яке аз ғуломон зебо ва хушгуфтор буд, аммо дигаре дандонҳои иллатдор дошт, ки аз ин сабаб бӯйи ногувор мебаровард. Аммо ин ғулом ҳангоми сухан кардан дар бораи ҳамсафараш кӯшиш мекард, ки ӯро ҳамчун шахси муътабар нишон диҳад: меҳрубон, ростгӯй, нисбат ба дигарон. Вақте ки оғо ба ин ғулом

ишора кард, ки рафикаш дар бораи ӯ хеле носазо гуфт, ӯ ҷавоб дод [52, С. 124-131]:

Гуфт: «Пайваста будаст ӯ ростгӯ,

Ростгӯе ман надидастам чу ӯ.

Ростгӯӣ дар ниҳодаш хилқатест,

Ҳар чӣ гӯяд, ман нагӯям: он тихист.

Каж надонам он накӯандешро,

Муттаҳам дорам вучуди хешро. (Дафтари дуюм, байтҳои 880-882) [68].

Чунин хушмуомилагӣ соҳибашро ба ҳайрат овард ва ӯ ба санчиши ғуломи дуюм шуруъ кард ва инчунин ба ӯ хабар дод, ки аввалӣ дар бораи ӯ ҳарфҳои ношоиста зиёд гуфтааст («...Дӯстат дар ҳақиқи ту чунин ҳарфҳо гуфт, ки дар назди ту шояд такрор накунад! -Он найӣ, ки хочатоши ту намуд, Аз ту моро сард мекард он ҳасуд»). Ғуломи дуюм ҳашмигин шуд ва дарҳол ҳудахро сафед карданӣ шуда, дар ҳақи рафикаш носазо гуфтан гирифт:

Гуфт: «Ӯ дузду каж асту кажнишин,

Ҳезу номарду чунин асту чунин». (Дафтари дуюм, байти 879)

[68].

Ин суҳанон ҳама чизро ба ҷойи худ гузоштанд - ҳарду банда аз имтиҳони устод гузашта, табиати аслии худро ба ӯ ошкор карданд:

Гуфт шах: «Ҷалдӣ макун дар мадҳи ёр,

Мадҳи худ дар зимни мадҳи ӯ маёр.

З-он ки ман дар имтиҳон орам варо,

Шармсорӣ оядат дар моваро». (Дафтари дуюм, байтҳои 906-907)

[68].

Балҳӣ қатъиян ҷонибдори ақидае буд, ки инсон метавонад (ва бояд) худ ба зиштӣ ва иллат ва нуқсонҳои худ бархӯрд кунад ва ҳама зарару бадихое, ки ҳам ба худӣ шахс ва ҳам ба атрофиён меорад, дарк намояд. Вай ин нуқтаи назари худро дар ҳикояе дар бораи он, ки як шахс дар роҳ буттаи хордор шинондааст, ки мазмуни он дар сарлавҳаи он ҳикоя («Фармудани воли он

мардро, ки хорбунаро, ки нишондай бар сари роҳ, баркан») ифшо шудааст, ба таври кинояву истиора хеле хуб иброз доштааст. Буттае, ки он мард шинонда буд, ба сари одамон ва ҳайвоноти роҳгузар мушкили зиёд овард, хама (аз ҷумла ҳокими маҳалла) аз он мард хостанд, ки растаниро решақан кунад, ваъда дод, аммо ба ваъдааш вафо накард. Балхӣ рафтори шахси бадқирдори фосидеро, ки савганд ба бехбудӣ меҳӯрад, вале фасодиаширо давом медиҳад ва оқибат ба шикаст дучор мешавад, чунин тасвир мекунад:

Ту ки мегӯӣ, ки фардо, ин бидон,

Ки ба ҳар рӯзе, ки меояд замон,

Он дарахти бад ҷавонтар мешавад

В-ин кананда пиру музтар мешавад.

Хорбун дар қуввату бархостан,

Хоркан дар пирию дар костан.

Хорбун ҳар рӯзу ҳар дам сабзу тар,

Хоркан ҳар рӯз зору хушқтар. (Дафтари дуҷум, байтҳои 1239-

1242) [68].

«Буттаҳо қувват гирифтанд, вале ту пажмурда шудӣ», - насиҳат мекунад ҳокими хирадманд он мардро ва дар байни хорҳои роҳ ва зишту иллатҳои инсонӣ хати мувозӣ кашида, қатъиян тавсия медиҳад, ки дар муқовимат бар зиди хилатҳои манфӣ устуворӣ ва суботкорӣ бояд нишон дод:

Ў ҷавонтар мешавад, ту пиртар,

Зуд бошу рӯзгори худ мабар».

Хорбун дон ҳар яке хӯӣи бадат,

Борҳо дар пой хор охир задат.

Борҳо аз хӯӣи худ хаста шудӣ,

Ҳис надорӣ, саҳт беҳис омадӣ. (Дафтари дуҷум, байтҳои

1243-1245) [68].

Ин ҳикоя, аз ҷумлаест, ҳикмати ҳокимеро нишон медиҳад, ки дорои гаранбаҳотарин ҳислатҳо: қобилияти пешгӯӣи нохушиҳо, аз муошират бо одамони аблаҳ ва ҷохил худдорӣ карданро авлотар медонад ва дар муқобили

онҳо, аз ҷумла андешидани чораҳои пешгирикунанда, таҷриба дорад [7, с. 170].

Яке аз рукнҳои фалсафаи Балхӣ эътирофи нотавонӣ аз «нилоқ»-и инсонӣ, яъне моҳияти ҷисмӣ ӯ буда, ба он чизе, ки инсон, воқеан, аз рӯйи нақшаи Офаридгор сохта шудааст, чандон рабте надорад: тамоми хосиятҳои ботинии ӯ дар Рӯҳ (дар қалб) ҷой гирифтаанд ва маҳз онҳо хоси инсонанд. Инсон дар тӯли умри худ бояд, пеш аз ҳама, худро бишносад ва дар ин роҳ одатан иштибоҳ мекунад, гумроҳ мешавад, бо бадихо мубориза мебарад ва ғайра, аммо танҳо дар ҳамин сурат метавонад ба дарки асли илоҳӣ, ки ба ӯ хос аст, бирасад. Ва танҳо пас аз ба даст овардани хирад омода аст, ки ҷисми мирандаи худро ба хогири пайвастан дар Худои мутаол тарк кунад [128, с. 168-173.]:

З-ин дарахт он барги зардашро мабин,

Себҳои пухтаи ӯро бичин.

Баргҳои зарди ӯ худ кай тикхист?

Ин нишони пухтагию комилист.

Барги зарди ришу он мӯйи сапед,

Баҳри ақли пухта меорад навид.

Баргҳои наврасидай сабзфом

Шуд нишони он ки он мева-ст хом. (Дафтари чаҳорум байтҳои 2052-2055) [70].

Балхӣ дар асари дигараш (Зикр аз илми харгӯш ва шарҳи иззат ва фоидаи илм) мефармояд:

Хотами мулки Сулаймон аст илм,

Ҷумла олам сурату ҷон аст илм. (Дафтари якум, байти 1034)

[68].

Муҳаққиқони осори Балхӣ гоҳе ҳайрон мешаванд, ки чаро ӯ ин қадар саъй кардааст, афкори худро бо мисолҳои зиёд оварда, ба шунаванда ва хонанда истиораву тамсил ва қиссаҳои гуногун пешкаш намояд, такрор накунад ва ихтилофҳои тасвиршударо аз паҳлӯҳои гуногун ва бо истифода аз

усулҳои гуногун баён намояд. Бояд иброз дошт, ки мутафаккир хуб медонист хама одамон гуногунанд, бинобар ин ба онҳо далелҳои гуногун таъсир мегузоранд ва он чизе, ки ба як нигоҳи аввал равшан мешавад, барои дигаре шарҳи муфассал ва такрори чандинқаратро талаб мекунад. Балхӣ ин нуктаро роҷеъ ба имконнопазирии миёнаравӣ мавриди баҳс қарор дода, мегӯяд, ки кӯлмаке, ки шутур қариб бе пайҳас бар он қадам мегузорад, ба назари муш чун баҳри бепоён менамояд; агар як кас тавонад дар як нишаст панҷоҳ кулча бихӯрад, каси дигар бошад ҳамагӣ панҷто мехӯрад. Аз ин рӯ, нишондиҳандаҳои ба истилоҳ «миёна» вучуд надоранд, ки ҳар як шахс фард аст ва воиз бояд ба ҳар яки онҳо муносибати махсус дошта бошад.

Донише, ки ба инсон барои камолоти маънавӣ ва дарки Ҳақ зарур аст, бояд мустақилона, бо дарки аслу моҳият дар чараёни рушди пайвастаи зеҳнӣ, аз худ қардани илмҳо, мушоҳида ва мураттабсозии хулосаҳо, ҷустуҷӯи далелҳо ва исботи эътимоднокии онҳо ба даст оварда шавад. Агар инсон нахоҳад, ки бо чунин фаъолияти зеҳнӣ худро захира дихад, умед дошта бошад, ки танҳо бо роҳи тақлидкорӣ ва аз ёд қардани он чизе, ки ба инсон донишманду саховатманд нозил гардидааст, ба камолоти маънавӣ мерасад, он гоҳ ӯ ноком мешавад, зеро дониши рӯякӣ, дониши “ҳарида” ба мисли риояи муд ё ороиш буда, танҳо як бори сангини бефоида аст [78, с. 40-45]:

Ақли таҳсилӣ мисоли ҷӯйҳо,

К-он равад дар хонае аз кӯйҳо.

Роҳи обаш баста шуд, шуд бенаво,

Аз даруни хештан ҷӯ чашмаро. (Дафтари чаҳорум, байтҳои 1968-1969) [70].

Доштани ин гуна дониш ҳеҷ фоидае нахоҳад овард, зеро дар ин ҳолат инсон ҳақиқатро дарк карда наметавонад, ҳатто агар он ба ӯ наздик бошад ҳам:

Андар он бозор, к-ақли маҳшаранд,

Ҳисси мисро чун ҳиси зар қай харанд?

Ҳисси абдон қути зулмат мех(в)арад,

Ҳисси ҷон аз офтобе мечарад. (Дафтари дуҷум, байтҳои 50-51) [68].

Балхӣ аз ҳисси нафс тасаввурот (хаёл), қудрати тафриқа (ваҳм), хотираи ғайрифайол (ҳофиза), хотираи файол (мутасаррифа), ҳисси умумӣ (ҳисси муштарақ, ки иттилооти аз эҳсосоти беруна гирифташударо муттаҳид мекунад) ва ба маънии зоҳирӣ (ба ҷуз инҳо панҷ ҳиссиёт мавҷуд аст) - дидан, шунидан, маъза, шомма ва ламсро дар назар дорад. Ҳайвонҳо низ ин ҳиссиёти беруниро доранд, аммо онҳо бешак кофӣ нестанд: «Агар ҳисси ҳайвонӣ имкон меод, ки Подшоҳро бубинанд, он гоҳ ҳам барзагов ва ҳам ҳар Олоҳро мединанд».

Маҳз ҳисси ботинӣ, аз нигоҳи Балхӣ, арзиши махсус доранд: «Ҳар кӣ аз ҳисси [ҷисмонӣ] берун рафт, суннат аст, [ҳақиқатан] биност, чашми ақл муборақ». Қобилияти ҳис кардан ба ҳар кас хос аст, аммо на ҳама метавонанд қобилияти эҳсос кардан ва фикр карданро дар худ бошуурона инкишоф диҳад («Агар ту кӯр бошӣ, талаб аз нобино нест»).

Албатта, эҳсоси зоҳирӣ низ барои шахсе муҳим аст, ки бояд зиндагии заминии худро оқилона ба роҳ монанд ва барои ин аз ақли нокомил (ба ибораи Балхӣ - қисман) истифода кунад. Бо ёрии ин навъи ақл метавон баъзе падидаҳо ва қонунҳои табиатро низ дарк кард, аммо ин танҳо ба ҷанбаҳои алоҳидаи ҳаёти инсон дахл дорад, ки боиси огоҳӣ аз мафҳумҳои ҷаҳонӣ ва дарки моҳияти ҳама чизҳо намегардад.

Балхӣ эътироф мекунад, ки ризқи ҳаррӯза барои таъмини ҳастии ҷисмонии инсон зарур аст, аз ин рӯ ҳар кас бояд кор карда, ризку рӯзии худро ҳалол ба даст орад (хотиррасон менамоем, ки баъзе аз пайравони тасаввуф нони ҳалол ба даст наомадаро ҳатто садақа ҳам намепазируфтанд). Бо вучуди ин, соҳиби неъматҳои заминӣ шудан он қадар васвасаҳои зиёд дорад, ки бештари одамон наметавонанд ба васвасаи бештар ба даст овардани он чизе, ки шахсан худашон ва оилашон барои таъмини зиндагӣ ба он ниёз доранд, муқобилат кунанд. Ва одам бо ба даст овардани сарвату боигарӣ худро бо онҳое, ки сарваташон он қадар зиёд нест, муқоиса мекунад ва аз он фохр

мекунад, ки дар ба даст овардани сарватҳои моддӣ ин қадар муваффақ шудааст [10, с. 288-289].

Инак, пас аз тамаъ ғурур меояд ва акнун ӯ муносибати эҳтиромонаро талаб мекунад, аз атрофиёнаш барои хислатҳои барҷастааш таърифу сипас ва шуҳрати «ҳаматарафа»-ро интизор аст. Чунин шахс, ки ба ақидаи Балхӣ, захролуд шудааст: «Заҳр ҳар чизест, ки аз ниёзҳои ту зиёд аст. «Ҳокимият, сарват, ҳавас, тамаъ, танбалӣ, шуҳратпарастӣ, бадбинӣ метавонад ба заҳр табдил ёбад...». Албатта дар нафси чунин шахс барои эҳсосоти ботинӣ чой намемонад, ниёзе ба сӯйи донишҳои олий надорад ва аз ин рӯ, аз нигоҳи Балхӣ, мавҷудияти ӯ бемаънӣ, орзуҳои заминӣ ва ҳолӣ аст ва дар фаҳмиши Ҳақ нотаъин аст:

Ин даҳон барбанд, то бинӣ аён

Чашмбанди он ҷаҳон ҳалқу даҳон.

Эй даҳон, ту худ даҳонай дӯзахӣ,

В-эӣ ҷаҳон, ту бар мисоли барзахӣ. (Дафтари дуюм, байтҳои 11-12) [68].

Бале, инсон бояд эҳтиёҷоти ҳаётан муҳимро қонеъ кунад, аммо набояд дар хоҳиши на танҳо қонеъ шудан, балки барои гирифтани лаззати ҳадди аксар аз васвасаҳои гуногун дур наравад, зеро ин роҳи ӯро ба худшиносии ҳақиқӣ мебандад:

Як қадам зад Одам андар завқи нафс,

Шуд фироқи садри чаннат тавқи нафс. (Дафтари дуюм, байти 15) [68].

Балхӣ итминон дорад, ки камолоти маънавӣ ба маротиб бештар аз майлу рағбати ҷисмонӣ ба инсон лаззат меорад, вале агар «болҳои нафс» ба ҳавасҳои заминӣ баста бошад, барои лаззат бурдан аз парвози озод баланд парида наметавонад. Нафси «хайвонӣ»-и инсон ҳамчун гипостазияи ҷисмонии нафси маънавии ӯ таҳдиди доимӣ, бори вазнин ва монеа дар роҳи камолот аст, ки ба даст овардани он имкон медиҳад бевосита бо мавҷуди Илоҳӣ дар муошират бошад, зеро рӯҳ кодир аст, ки олами муқаррарии

ҳисшавандаро тарк кунад: «Ман дар рӯйи замин ҳамчун сояи ту зиндагӣ мекунам,... аммо ман дар паҳлуи ту нестам, сояи ман дар канори ту ҳаст». [94, с. 72-85].

Дар асарҳои Балхӣ, ки барои хонандаи амиқфаҳм навишта шудааст, ҳатто посух дода мешавад, ки оё пардаи рӯҳ (фикр, ақл)-ро дар ниҳоди лафзӣ ё худ шифоҳӣ пӯшондан лозим аст, агар рӯҳҳои комил тавони робитаи мустақим бо ҳам, бидуни вожаҳои миёнарав дошта бошанд? Ў кӯшиш кардааст, ки сарчашмаи ашъорашро дар худ ошкор созад (чунон ки маълум аст, ӯ дарҳол ба назм рӯ наовардааст; ғайр аз ин, як қисми зиёди осори худро ё бо номи дӯсташ Шамси Табрзӣ ва ё бо номи шогирдони писандидааш навиштааст, беш аз панҷсад ғазал бо вожаи «хомушӣ»- номгузорӣ шудааст). Саволеро, ки кӣ ба ӯ ин наворо талқин намудааст, барои ӯ кӣ офаридааст, дар байтҳои шоир на як бору ду бор вомахӯрем, беш аз ин, тибқи ривоятҳо, гоҳе ӯ хомӯш меистод ва пешниҳоди гӯш кардани найро карда, гӯё бовар дошт, ки он қиссаро ба итмом мерасонад:

...Бишнава аз най чун ҳикоят мекнад,

В-аз ҷудоиҳо шикоят мекунад.

Чунин боварӣ ба асбоб аз эътиқоди шоир бармеояд, ки ҳақиқат ба касоне, ки ранҷу азоби зиёд дидаанд (най аз пояи қамиши бурида бо хушк кардан ва кома (холӣ) кардани он сохта мешавад), аз реша канда шуда, дар орзуи ногузирии он чизе, ки дар ибтидо як ҷузъи он буданд, ошкор мешавад.

Шахси бемаърифат сабаби ғаму ғамгиниро, ки гоҳе ӯро фаро мегирад, намефаҳмад, зеро ҳадафашро дарк намекунад, дарк намекунад, ки маҳз бузурғтарин сарвати ӯ чист: «Эй инсон, қадри ҷони хешро намедонӣ, модоме ки Худованди мутаъол онро ба ту додааст». Ин неъматӣ бебаҳоро ба заъфи ҷаҳони моддӣ иваз карда, инсон робитаи худро бо Худо гум кардааст, аммо рӯҳаш аз ин азоб мекашад [155, с. 161-165].

Инсон бидуни дидани ҳадаф, бе ҳидоят мисли нобиноён, ки ба кучо рафтанахро намедонад, дар зиндагӣ мешитобад, гоҳ ба корҳое, ки

фариштагонро шод мегардонад, гоҳе ба корҳое, ки бо гуноҳи худ анҷом медихад.

Бидуни дониш дарк кардани моҳияти чизҳо ба далели маҳдудияти худ ба инсон душвор аст, ӯ дар ин ҷаҳони печида, ки некиву бадӣ дар он ҷо ҷой гирифта, чун шағал бо гавҳар дар қаъри баҳр ва тилло бо маъдан дар сангҳо омехта шудааст, худро ба саргардонӣ маҳкум мекунад ва танҳо қалби хирадманди инсони комил, ки аз ғуссаи бутпарастӣ ва ғуломӣ раҳо шудааст, кодир аст якеро аз дигаре ҷудо кунад. Шоир гаштаю баргашта хонандаи худро ба зарурати рушди тафаккури худ бовар мекунонад: «...ақл занҷири оҳанинест, ки бар ҷисм гузошта шудааст. Меояд ва ба ҷисм имкон намедихад ва онро бозмедорад; ақл мисли посбонест, ки аъмоли нек ва бади ҷисмро назорат мекунад».

Ақл бузургтарин неъмат аст: «Одами оқил касест, ки ҷароғ дорад; ӯ пешопеш рафта, ба корвон роҳ нишон медихад». Ва ақл дар иттиҳод бо имон, тибқи ифодаи маҷозии Балхӣ, нигоҳбону қозӣ «дар шаҳри дили ту» аст, ин иттиҳод инсонро амалан шикастнопазир мегардонад: «Имон ва ақл бо ҳам дар бадан шере аст, ки бар шерҳои дигар пирӯз меоянд».

Аммо вазъиятҳое хастанд, ки «тухми хирад» нотавон аст, ин вақте руҳ медихад, ки доно бо аблаҳ вомехӯрад (ин хоки бечонест, ки дар он тухми кошташуда ҳеҷ гоҳ сабзида намебарояд). Дар масали Исо гуфтугузори марде бо Исо ибни Марям ифода гардидааст ва чун пурсиданд, ки ин қадар зуд ба кучо медавад, ҷавоб додааст: «Ман аз як аблаҳ мегурезам. Маро манъ накунад, бигзоред гурезам». Посухдиҳанда ниҳоят дар ҳайрат монд ва аз Исо пурсид, ки оё ӯ Масеҳе нест, ки чашмони кӯр ва ғӯши каронро мекушояд ва мурдагонро зинда мекунад? Исо тасдиқ кард. Пас он мард ба таваччуҳ афтод, ки ҷӣ метавонист яке аз паёмбарону фиристодағони муътабарро ин қадар тарсонад? Исо давдагон ҷавоб дод: «Ман Номи Бузургеро, ки Худованд ба ман супурдааст, ба кӯр хондам ва ӯ бино шуд. Ман онро ба кар хондам ва ӯ шунаво гардид. Ман онро дар болои санги ба андозаи кӯҳ хондам ва санг қафида пора-пора шуд. Ман онро дар болои мурда хондам, ӯ ҷон гирифта, аз

нав эҳё шуд. Ва сад ҳазор бор ба як одами беақл хондам, вале фоида накард» [130, С.127].

Бо вучуди он, ки Балхӣ дар овони хеле барвакт воиз ва мутафаккири барҷастаи замони худ шуд, ӯ лаҳзае тариқати хешро тарк накард ва бо мурури замон нуктаи назараш тағйир ёфт, ки осори эҷодииаш гувоҳи ин аст. Таҳаввули муносибати ӯ ба ақлу хирад равшан аст: аввал дар бораи арзиши ақл (хирад) сухан мегуфт ва менавишт ва онро баъдтар «сари замин» номидааст, ки байни мо ва ҳайвонот фарқ мегузорад ва имкон медиҳад, ки ниёзҳои ҳаётан муҳимамонро қонеъ гардонем. Баъд ба хулосае омад, ки ақли рӯхӣ (маънавӣ) вучуд дорад, ки аз ақли моддӣ хеле болотар аст ва онро «сари рӯхӣ» номидааст, ки ба олами заминӣ тааллуқ надорад: Шумо ду сар доред. Яке сари заминист, ки аз ин дунёст. Дигар сари рӯхӣ аст, ки ба осмон тааллуқ дорад».

Аммо ақл низ маҳдуд аст, барои оқилона зиндагӣ кардан, имон ба даст овардан ва дарк кардани ҳадафи аслии худ кумак мекунад, аммо пайвастан ба рӯҳи Илоҳӣ қорест, ки ҳатто ӯ ҳам аз ӯҳдаи он баромада наметавонад. «Ақро бифурӯшу илҳом бихар», - мегӯяд Балхӣ ва чунин далел меорад: «Ту ба андеша ғӯтавар шудай, чувтучӯйи давои дарди худ дорӣ, харчанд сабаби авчи беморӣ ва хашм дар он аст, ки ғарқи андешай. Андешаҳоят туро аз пеш рафтан ба сӯйи Худо бозмедорад. Агар хоҳӣ, ки Парвардигору Ҳақро ёбӣ, аз ақл бегона шав ва ҳаяҷони хешро афзун кун, барангез.... Эй қон девона шав, девона шав, чаро така ба ақл мекунӣ, чаро ба ақл мепайвандӣ?

Балхӣ мутмаин аст, ки инсон берун аз ақл метавонад “садҳо ҳазор ақли аҷиб”-ро пайдо кунад, зеро дар олами малакут чизҳои қолибу нофаҳмо, олиҷаноб ва фавқулодаи ҳаззоб ҳастанд, ки онҳоро ақл намефаҳмад, вале роҳи дониши онҳо ба рӯйи касе кушода мегардад, ки дар Худо ҳал мешавад, ба Худо мепайвандад, бе қӯшиши таҳлил кардан ва дарки ҳама чиз, танҳо бо така ба иродаи Илоҳӣ: «Умед бар он мебояд кард, ки агар ту аз ақл, дил ва рӯҳ канда шавӣ, метавонӣ роҳи дарки камолоти Ҳақро бубинӣ» [38, С. 81-87].

Балхӣ умед дорад, ки инсон на танҳо «дар олами малакут болу бол густурда» метавонад, балки боз ҳам пеш рафта, ба сатҳи фанову бақо, яъне комилан тарк кардани олами мавҷуда мерасад: «Тани мо мисли хонаҳост ва чони мо дар ин хонаҳо меҳмонанд. Худоё, мо вучуд надорем. Қисми мо ва рӯҳи мо сояи Ту аст. Дар ҳақиқат, Ту рӯҳи рӯҳҳои мо ҳастӣ, ки ба дидани бадани мо ба меҳмонӣ омадаанд».

Балхӣ дарк мекард, ки мардуми гирду атрофи ӯ дар марҳалаҳои мухталифи роҳи камолот қарор доранд ва барои шайх, ки ин роҳро тай кардааст, ҳама чун китоби кушода буданд. Хиради равшанфикрон ончунон бузург аст, ки маъноӣ аслиро дар ботини инсон меҳмонанд, нишонаи ҳар як бадиеро мебинанд, ки ин ё он шахс мутеи он аст ва дақиқ медонанд, ки ба ӯ чӣ насиҳат кунанд ва ба кадом роҳ ҳидоят намояд. Таҷрибаи маънавӣ ба онҳо кӯмак мекунад, ки суҳанҳои дурусту далелҳои боварибахшро барои ҳар касе, ки пандҳои онҳоро шунидан меҳӯҳад, пайдо кунанд. Бо овардани иқтибосҳои азёдшуда, вале нафаҳмидаву эҳсос нагардида, иқтибосҳои аз китобҳои муқаддас овардашуда ва ё такрори амалҳои муқарраркардаи дин онҳоро фиреб додан бефоида аст, устод/мураббӣ билкулл зоҳиру ботини шахсро мебинад, бидуни нафрату таҳқир, зеро вазифааш аз он иборат аст, ки ботини ӯро пок созад, на маҳкум ва шармандааш кунад.

Шайх, мураббӣ, устод ба хотири маърифат ва беҳбудии мардум ба дунё фиристода шудааст ва аз ин рӯ, ӯ тарсе надорад, ки худро дар миёни мардуми бадқору бемаърифат дарёбад - онҳо ба касе, ки соҳиби илм аст ва қалбаширо аз бадӣ пок кардааст, зиён расонида наметавонанд [73, с. 388-340]:

Ҳар касе аз занни худ шуд ёри ман,
В-аз даруни ман начуст асрори ман.
Сири ман аз нолаи ман дур нест,
Лек чашму гӯшро он нур нест.

Инсони комил бовар дорад, ки бо муошират бо ин мардум метавонад яке аз онҳоро тасалли дихад, онҳоро маърифатнок кунад, бо худ «баробар» созад.

Инсони комил, ки аллакай дар замони зиндагии заминиаши худ аз поксозӣ ва худшиносӣ гузаштааст, худро гӯё инсони махсус, ҳамчун намояндаи Худо дар рӯйи замин, зарраи Ў, таҷассумгари андешаву хостаҳои Ў эҳсос мекунад:

Он яке омад дари ёре бизад,

Гуфт ёраш: «Кистӣ, эй муътамад?»

Гуфт: «Ман». Гуфташ: «Бирав, ҳангом нест,

Бар чунин хоне мақоми хом нест.

Рафт он мискину сола дар сафар

Дар фироқи дӯст сӯзид аз шарар.

Пухта гашт он сӯхта, пас бозгашт,

Боз гирди хонаи ҳамбоз гашт.

Бонг зад ёраш, ки бар дар кист он?

Гуфт: «Бар дар ҳам туй, эй дилситон!»

Гуфт: «Акнун, чун манӣ, эй ман, даро,

Нест гунҷое ду манро дар саро». (Дафтари дуҷум, байтҳои 3069-3076) [68].

Балхӣ дар яке аз масалҳо «Дар бораи он ки чӣ гуна об ҳама наҷосатро пок мекунад ва Худованди мутаъол обро аз наҷосат боз пок месозад» ҳадафи инсони комилро баён мекунад: об аз осмон мерезад, то чаҳонро аз палид пок созад. Вақте ки ӯ ҳама наҷосатро ба худ мегирад ва «ҳисси инсон ӯро рад мекунад», Худованди мутаъол ӯро ба сӯйи худ «ба баҳри баракат ва некӯкорӣ» мебарад ва аз он ҷо ба замин пок бармегардад: «Эй, нопокҳо, биёед назди ман, зеро хислати ман [заррае] аз хислати Худоро фурӯ бурдааст». Об боз омодаи пазируфтани ҳама зиштиҳост ва дар иваз ба инсон покӣ мебахшад: «...Аъмоли Ў чунин аст ва кори ман низ чунин аст; "Офаридгори дунё Парвардигори ҳар ду чаҳон аст!" [92, С.70-76].

Комилияти инсон, ба ақидаи Балхӣ, ба василаи ҳеҷ амал ба тасвиб эҳтиёҷ надорад: Чун нури мусофире, ки аз марз убур кард, «...он нури ӯ дару даштҳоро пур кард. Он ки ӯ шоҳид [шоҳидиХудо] буд, ба далелҳо ниёз

надошт... Чун нури он марворид дурахшид [ба берун], аз ин баҳонаҳо раҳо ёфт».

Барои инсонии оддӣ замон ва шароити зиндагии ӯ аҳамияти бузург дорад, аммо худ инсонии комил бо тақия ба таҷрибаи маънавӣ ва фаҳмиши илоҳӣ ин гипостазаҳои моҳиятро бо нерӯи андеша идора мекунад. Пӯсти бадани ӯ гирифтори фано ва фасод аст, аммо суфӣ «дар олами дигар зиндагӣ мекунад, ки аз ин дунё нест» - рӯҳаш занҷири вучудро шикаста, тавони парвоз кардан дорад: «Чун худро фаромӯш кунӣ, Худо туро ёд мекунад; «Вақте ки бандаи Худо шудӣ, озод мешавӣ», - навиштааст Балхӣ.

Хулосаи боби 2

Мо дар боби дуҷуми диссертатсия моҳият ва аҳамияти ахлоқ дар осори Ҷалолиддини Балх баррасӣ карда, афкори педагогии ӯро оид ба инсонгароӣ, инсонии комил ва таъсири онро ба рушди илми педагогикаи миллӣ таҳлил намудем.

Дар зербоби 2.1 боби мазкур таъкид шудааст, ки истифодаи принципҳои гуманизми Балхӣ дар раванди таълиму тарбия на танҳо ба рушди хонандагон, балки ба баланд бардоштани сатҳи маънави ва ахлоқии онҳо низ мусоидат мекунад. Ин равиш метавонад нсли наврасу ҷавонро ба ташаккули ҷаҳонбинии васеъ ва масъулиятшиносӣ ҳидоят кунад, ки дар ниҳоят, ба рушди иҷтимоии ҷомеа ва беҳбудии он оварда мерасонад.

Принципҳои гуманизми Балхӣ на танҳо ба омӯзиш, балки ба тарбияи хислатҳои ахлоқӣ ва инсонии хонандагон равона шудаанд. Ин принципҳо муҳити мусоиди таълимиро фароҳам меоваранд, ки шогирдон дар он метавонанд озодона фикр ва баҳс кунанд, ки ин ба рушди шахсӣ ва иҷтимоии онҳо мусоидат мекунад.

Бо ин усул, мо метавонем на танҳо таълим, балки тамоми низомҳои иҷтимоиро, ки ба таълиму тарбияи насли наврас вобастаанд, такмил диҳем. Гуманизм кӯмак мекунад, ки дарсҳо бо таҳлили амиқи масъалаҳои ахлоқӣ ва

ичтимоӣ пур шаванд, то хонандагон онҳоро дар зиндагии воқеӣ татбиқ намоянд.

Воситаҳои омӯзиш, ки бо таъя ба гуманизм ташкил шудаанд, шогирдонро ба таҳқиқи масъалаҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҳидоят мекунад, ки ин, дар навбати худ, ҳисси масъулият ва ҳамдилии иҷтимоиро дар байни ҷавонон таҳким мекунад.

Истифодаи принципҳои гуманизми Балхӣ муҳити таълимии инноватсионӣ эҷод мекунад, ки шогирдон на танҳо дониш, балки малакаҳои иҷтимоӣ ва ҳаётиро низ касб мекунад. Ин равиш ба онҳо кӯмак мерасонад, то ҳамчун аъзои фаъоли ҷомеа ба рушди устувори он саҳм гузоранд, ки дар ниҳоят, ба беҳбуди муносибатҳои иҷтимоӣ, рушди иқтисодӣ ва фарҳангии кишвар оварда мерасонад.

Усулҳои педагогии Балхӣ аз ин рӯ, бо он фарқ мекунад, ки ӯ барои мисолҳо на аз ҳолатҳои абстрактӣ, балки аз таҷрибаи ҳаётии худ истифода мебарад. Ба шунавандагони худ, ӯ варианти худашро пешниҳод мекунад ва тақлиф мекунад, ки пайравонаш низ ҳамин тавр рафтор кунанд. Бартари ин муносибат, ба гуфтаи Х.М. Зиёев, дар тамомнашаванда будани сарчашмаи мулоҳиза мебошад. Ҳаёти инсон ҳамеша идома дорад ва инсон дар ҳар қадам бо ҳолатҳои рӯ ба рӯ мешавад, ки бояд ба таври равшан дар бораи онҳо фикр кунад.

Инчунин, ба ақидаи Балхӣ, одамон бо инкишоф ёфтани ақл ва зиёд кардани донишашон, ба моҳияти дарки чизу ҳодисаҳо роҳ меёбанд ва саволҳои фалсафӣ медиҳанд, ки барои фаҳмидани онҳо шароити махсус лозим нест. Ин андешаҳо нишон медиҳанд, ки усулҳои Балхӣ, бо таъя ба таҷрибаи ҳаётии инсон дар рушди шахсият ва инкишофи фаҳмиши амиқи инсонҳо нақши муҳим доранд.

Дар зербоби 2.2 мо ғояҳои асосии педагогикаи Ҷалолиддини Балхиرو дар бораи консепсияи гуманизм ва идеали инсонӣ комил таҳлил кардем. Балхӣ ҳамчун мутафаккири барҷастаи замони худ диққати худро ба зарурати ташаккули шахсияти ҳамаҷониба, ки принципи асосии педагогика мебошад,

равона кардааст. Ақидаҳои ӯ дар бораи рушди мусоиду муназзами инсон, ки ҳам сифатҳои зеҳнӣ ва ҳам ахлоқиро дар бар мегирад, дар раванди муосири таълим низ муҳим боқӣ мемонанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки андешаҳои педагогии гузашта метавонанд барои ташаккули равишҳои нав дар таълим ва тарбия асос бошанд.

Дар ин росто, аз онҷумла, ошкор карда шуд, ки ба андешаи Балхӣ роҳ ба сӯйи камолот осон нест ва ба шахс чидду ҷаҳд ва кӯшишҳои ҷиддӣ талаб мекунад. Такрори бемаънии қор, ки равшанфикр анҷом медиҳад, наметавонад ба идеал наздик кунад, зеро натиҷаи он барои шахси соддаву комили соҳибдониш комилан муҳолиф аст. Балхӣ ин ҳақиқатро бо мисоли заҳри мор тасвир мекунад: ин заҳр одами бемаърифатро мекушад, аммо равшанфикрро шифо мебахшад.

Балхӣ таъкид мекунад, ки кас дар роҳи шинохти Ҳақ тадриҷан диди нави зиндагӣ ва хирад пайдо мекунад. Меваи пухта, ки боғбонро қонеъ мегардонад, намунаи ин раванд аст. Хирад ва маърифат, покии маънавиёт ва имон инсонро аз нафсу озмоишҳои дунявӣ, ҳатто имтиҳони қудрат, ҳифз мекунанд. Вай дар масале нақл мекунад, ки подшоҳе хостааст, ки қудрати мутлақ биебад, то зиндагии тобеонашро беҳтар кунад, аммо инсонҳое, ки ба камолоти маънавӣ нарасидаанд, ин қудратро барои манфиатҳои ғаразнок истифода мебаранд.

Балхӣ дар образи шоҳ Сулаймон, ки бартариятҳои атоишударо ба некӣ табдил медиҳад, васваса ва ғурурро намепазирад ва дар сатҳи баланди маърифат қарор дорад, нишон медиҳад, ки рӯҳи чунин одамон барои маърифат боз аст ва онҳо тамоми донишҳоро ба таҷрибаи зарурӣ табдил медиҳанд. Вақте ки онҳо на бештар зоҳир, балки ботин ва моҳиятро меомӯзанд, саволҳоро дар ҷаҳони ботинии инсон мечӯянд.

Балхӣ аҳамияти рушду такмили Нафс (Дил)-ро фаромӯш намекунад, зеро ин ҳар касро қувват мебахшад. Ин гуна инсонҳо бо инкишоф додани ақл ва хирад, роҳи расидан ба мақсади худро меёбанд ва ба зинаи баланди камолот мерасанд.

Калиди пирӯзии инсон бар бандаи ботин, ки бо ҳавасҳои худ баста шудааст, ба гуфтаи Балхӣ, дарки он аст, ки мо кистем, аз кучо ва барои чӣ омадаем. Донишу хирад инсонро қодир мекунад, ки аз табиати «ҳайвонӣ»-и худ боло равад. Балхӣ мегӯяд, ки мо бояд занҷирҳои баданамонро аз рӯҳи худ дур кунем, зеро ҷойи мо дар ин замин нест.

Балхӣ таъкид кардааст, ки ҷузъи маънавии инсон, ақлу заковати ӯ ҳамчун василаи муошират бо Худо, танҳо бо пок кардани рӯҳу ботин фаъол мегардад. Инсон наметавонад ҳамаи бадихоро аз олами атроф дур кунад, аммо бояд нерӯи кофӣ пайдо намояд, то аз “Ман”-и нафсонии худ пок шавад.

Балхӣ раванди поксозиро бо гудохтани оҳан муқоиса мекунад; оҳан бояд ташвиш ва тағйиротро аз сар гузаронад, то ба тилло мубаддал гардад. Танҳо инсоне, ки озмоишҳои зиёдро паси сар кардааст, метавонад ба «ҳадди ниҳонии нерӯи фитрии ҳолати инсон» расад.

Балхӣ бар ин бовар буд, ки ҳар чизи бад дар олам барои осонтар дарк кардани некиҳо вучуд дорад. Балхӣ мегӯяд, ки ҳашм ва шафқат бо ҳам мувозинатро нигоҳ медоранд ва ҳамаи ҳолати тағйирёбандаи олам низ дар ҳамин равиш қарор дорад.

Одамон гуногунанд ва дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи рӯҳии худ қарор доранд. Он чизе, ки барои як кас манфиатовар аст, метавонад барои дигаре зараровар бошад. Барои касе, ки роҳ ба сӯйи камолоти худро пеш гирифтааст, муошират бо инсони комил, ки қодир аст устои хирадманд бошад, муфид аст.

Балхӣ таъкид мекунад, ки ҳатто як суҳбати оддӣ бо устод метавонад торикии нофаҳмиро рафъ ва барои рушди маънавӣ ибтидо гузорад. Вай муошират бо шахси комилро бо ворид шудан ба олами рӯшноӣ муқоиса мекунад, ки муқобилат қардан ба он ғайриимкон аст.

Балхӣ бар ин бовар аст, ки мардум дар марҳилаҳои мухталифи роҳи камолот қарор доранд ва шайхон, ки ин роҳро тай кардаанд, метавонанд ба дигарон кӯмак расонанд.

Вай бо масалҳо нишон медиҳад, ки мақсади инсонӣ комил пок кардани ботини инсон аст, мисли об, ки наҷосатҳоро пок мекунад. Балхӣ таъкид мекунад, ки комилияти инсон эҳтиёҷ ба амали тасвиб надорад.

Андешаҳои педагогии Балхӣ дар тарбияи инсон, ба вижа, дар таълиму тарбияи насли наврас аҳамияти бузург дошта, он ба ҷавонон кӯмак мекунад, фаҳманд, ки рушди маънавӣ ва комолот бо кадом роҳҳо ба даст меояд. Инсонӣ комил метавонад на танҳо ба сатҳи фанову бақо расад, балки ба дигарон низ ҳидоят ва дастгирии маънавӣ расонад, ки ин равиш барои насли наврас намунаи ибрат мебошад.

БОБИ 3. ТАКМИЛ ВА ТАТБИҚИ АНДЕШАҲОИ ПЕДАГОГИИ ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ ДАР БОРАИ ИНСОНГАРОӢ ВА ИНСОНИ КОМИЛ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ

3.1. Такмили технологияи таълиму тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар заминаи афкори педагогии Чалолӣдини Балхӣ оид ба инсонгароӣ ва инсони комил

Дар дини Ислом нисбат ба муносибати падару модарон бо фарзандон ва тарбияи онҳо ба хотири зиндагии шоиста як қатор дастурҳо вучуд доранд. Пеш аз ҳама Ислом (ва тасаввуф ҳамчун яке аз шоҳаҳои он) бар ин боваранд, ки ҳама фарзандон табиатан пок ба дунё меоянд ва танҳо пас аз он волидон фарзанди худро ҳамчун намояндаи ин ё он дин ташаккул медиҳанд. Кӯдак ба дунё бегуноҳ меояд, ба кирдорҳои бад, бадахлоқӣ майл надорад, аз ин рӯ, агар кӯдаки то даҳсола амалҳои ношоистаро анҷом диҳад, ин далели он аст, ки ӯ амали калонсолонро нусхабардорӣ мекунад, яъне ба калонсолон тақлид мекунад ва ин маънои онро дорад, ки волидон бояд, пеш аз ҳама, ба худашон таваҷҷуҳ зоҳир намоянд [145, С. 104-110].

Балхӣ чунин мешуморад, ки аслан, муассиртарин роҳи тарбия худ намуна будан аст. Ӯ инро дар «Масал дар бораи таълимоти ахлоқ» хел хуб тасвир кардааст. Модар писарашро, ки ширинихоро зиёд мехӯрд, ба назди ҳаким оварда, аз ӯ хостааст, то кӯдакро аз ин одат дур кунад. Балхӣ аз ӯ хоҳиш кард, ки пас аз се ҳафта, пасон боз баъд аз се ҳафтаи дигар баргардад ва танҳо баъд аз ин ба кӯдак гуфт: - «Насиҳати маро бишнава, шакари зиёд нахур... ». Зан дар ҳайрат монда, аз ҳаким мепурсад, ки чаро дар вохӯрии аввали ӯ ин ҳарфҳоро нагуфтааст? Ва ӯ тавзеҳ дод, ки худаш низ ин одати бади суйиистифодаи шакарро дорад ва пеш аз он ки ба кӯдак маслиҳат диҳад, бояд шахсан боварӣ ҳосил кунад, ки аз он халос шуданаш мумкин аст ё не. Аммо се ҳафтаи аввал барои ӯ басанда набуд, аз ин рӯ, ин муддатро се маротибаи дигар дароз кард ва танҳо бо кам кардани миқдори шакар дар парҳези худ ӯ ҳақ дорад, ки ба дигарон маслиҳат диҳад.

Кӯдакӣ давраи омӯзиш аст ва дар ин давра кӯдакон ҳам тарзи зиндагӣ ва ҳам тарзи тафаккури худро аз калонсолон қабул мекунанд: «Кӯдак дар аввал ҳамчун кӯдаки ширмак ба дунё омада, муддате хомӯш аст, тамоман кар аст, як муддат бояд даҳонашро аз сухан бипӯшад, то сухан омӯзад».

Ҷолиб аст, Балхӣ он афродеро, ки барои раҳой аз ҷаҳолат талош намекунанд ва танҳо ба хотири нафси ҳайвонии худ зиндагӣ мекунанд, ба кӯдакони беақл баробар мекунад: «Одамон кӯдаканд, магар (ба ҷуз) онон, ки бо Худо мастанд; Баркамол нест, ҷуз он ки аз ҳавову ҳавас раҳой ёфта бошад. Ё гуфтааст: «Дунёи фонӣ бозӣ асту ту, кӯдак». Ва Худованд рост мегӯяд, ту аз бозӣ нарафтӣ, ту тифле ҳастӣ, ки ба қатли рӯх (ҳайвонӣ) даст назадаӣ». Чунин инфантилизми калонсолон басо хатарнок аст: «Дар ҳоле, ки тира ва ғамгин ва хира ҳастӣ, ҳисоб кун, ки ту худ бародари деви малъун ҳастӣ... Тифли рӯхро аз шири Шайтон ҷудо кун, пасон ёро ба фаришта бипайванд» [157, С. 93-96].

Усули дигари босамари тарбия, ба ҷуз шахсан намуна будан, Балхӣ дар кӯдак тадричан инкишоф додани ҳисси масъулиятшиносиро мешуморад. Вале масъулияте, ки ба дӯши кӯдак гузошта мешавад, бояд ба қобилиятҳои хоси синну соли ӯ мувофиқат кунад: "Тухми ҳар мурғ ба андозаи бузургиаш аст, ғизои ҳар парранда бояд мисли анҷир бошад? Агар ба кӯдак ба ҷои шир нон диҳӣ, биҳисоб, ки кӯдаки бечора аз он нон мурда аст. Вақте ки дандон мебарорад, он гоҳ худ ба худ дилаш нон мечӯйяд"

Зоҳиран Балхӣ вазифаи ташаккули инсонии комилро иҷрошаванда медонист ва маҳз ба ин қор саъю кӯшиши ӯ дар офаридани осори сершумораш (масалҳо, ҳикояҳо қиссаву афсонаҳо ва ғайра) бахшида шудааст, ки мутлақо панду насихатро дарбар мегиранд. Балхӣ дар тафсири муносири ин мафҳум низоми педагогии худро эҷод накардааст, балки дар асоси андешаҳои худ дар бораи сохти ҷаҳон, ҷой ва нақши инсон ва иртиботи ӯ бо Худованди мутаъол як низоми арзишҳои башардӯстонаро таълиф менамояд.

«Маснавий маънавӣ» ҳамчун «китоби зиндагӣ» то андозае васиятномаи педагогӣ, дастурамал дар масъалаи ташаккули инсонии комил маҷмуаи панду ҳикматҳои Чалолӣдини Балхиро дар бар гирифта, асари бузургтарини ӯ ба шумор меравад. «Ин китоб - «ал-Маснавий», пояи асосҳои дин дар ошкор кардани асрори пайвастан ва эътимод аст,... ҳам дармонест барои дилҳо ва ҳам дафъи ғамҳо ва ошкоркунандаи Қуръон» [23, с. 71].

Сарфи назар аз «шавқовар» буданаш (бо истиораҳо, латифаҳо, афсонаҳои дунявӣ ва ғайра) ин асар, ба назари муҳаққиқон рисолаи хеле ҷиддӣ буда, дар он матнҳои Қуръон, ҳадис ва масалҳо барои тасвири ҳар як «дарс» истифода шуда, намунаи истифодаи таълимоти баёнкардаи шайх/устод дар ҳаёти маънавӣ ва амалии инсон аст: «Саъй кардам, то сохти ал-Маснавий, ки аҷоиботу ғароибот, гуфтори баргузида ва гавҳари дастурот, шеваи зоҳидон ва боғи ибодаткунандагонро дар худ гирифтааст, дар сохт мухтасар, вале аз ҷиҳати маънӣ фаровон бошад».

Дар яке аз тарҷумаҳои Қуръон далели истифода аз ин усулро дармеёбем: "Дар роҳи Ҳақиқат ба Худо мисол овардан аз мағас ва ҳатто чизе хурдтар аз он ҳичолат ва айбу шарме нест. Ва муъминон имон доранд, ки ин ҳақ аз ҷониби Парвардигорашон аст. Кофирон мегӯянд: "Худо аз ин мисол чӣ меҳост? " Бо он бисёриро гумроҳ мекунад ва бисёриро ба роҳи рост ҳидоят мекунад, вале танҳо фосиконро ба он гумроҳ мекунад». Ҳамзамон, ҳар як постулат (ҳақиқат), ҳар як андешаи баёншуда ҳамаҷониба ва чандинкарата баррасӣ гардида, бо тамоми ҷанбаҳои дастрас ошкор гардида, мавриди таҳлили муфассал қарор гирифта, бо истинод ба матнҳои муқаддас ва ғ.оварда мешавад.

Чунин «тафсил», дарки мавҷудият, ҷустуҷӯи далели ҳақиқати муқаррароти мухталифи таълимоти тасаввуф марҳилаи зарурӣ дар ташаккули инсонии комил маҳсуб меёбад, вале қадри ин гуна фарди рӯшанфикру пурилҳом, ки мақсади аслиашро маърифат кардааст, ба назари Балхӣ беандоза баланд аст, зеро ӯ «аз оташ гавҳаре мебарорад, аз [ҳазорон] зиён манфиат хоҳад овард. Агар инсонии комил хокро [ба дасти худ] гирад, зар

гардад ва, агар шахси ноқис (пораи) тиллоро бибурад, ба хокистар табдил меёбад». Гузашта аз ин, «дасти ӯ дар амал дасти Худост» ва хости Худованд хама чизро дигаргун месозад: чаҳолате, ки ба саллоҳ меояд, ба дониш ва куфр ба имон табдил меёбад [114, С.106]

Саъю кӯшиши расидан ба камолот барои Балхӣ азми қатъиро дар ҷустуҷӯ ва азхудкунии дониш дар бораи сохти олам, дар бораи он қисмате, ки ҷисми инсон дар он қарор дорад ва дар бораи он роҳҳое, ки ба шинохти сатҳи олии маънавӣ мерасонад, ҳамчунон дар бораи сарнавишт ва мақсади инсонии бомаърифат ва масъулияти ӯ дар назди Худованди мутаъол ифода мекунад. «Танҳо бо ҷашми ақлу хирад метавон дид, ки Ваҳдати Илоҳӣ дар паси пардаи амалҳои мутақобилаи доимии байни Илтифот ва Ғазаб, Зебӯй ва Ҳашамат ниҳон аст»

Инсоне, ки ҳадафи ба камолот расиданро дар назди худ гузоштааст, бояд дастурҳои муайяни арзишмандеро омӯзад, ки барои ташаккули симои мусбати “МАН” зарур буда, ба кас имкон медиҳад аз мавқеи ахлоқу маънавиёт устувор бошад ва мувофиқи идеал амал кунад, на танҳо барои ҳимояи принципҳои худ ҷасорат нишон диҳад, балки онҳоро таблиғ намуда, тавассути панду насиҳат ба пайравонаш бартарияти рӯҳи инсонро нисбат ба ҷисми ӯ устуворона исбот намояд [132, с. 112].

Албатта, инсонии комил бо эътирофи авлавияти қазову қадар ва сарнавишти илоҳӣ ва ҳамзамон тавоноии инсон дар интихоби қору пайкор ва роҳи зиндагии хешро дарк намуда, тамоми фикру амалро бо постулатҳои (ҳақиқатҳои) имон муқоиса мекунад. Дар саъю кушиш ба сӯйи камолот инсон бояд қобилияти дарки зебоии олами атрофро инкишоф дода, аз қонунҳои табиат, ки асли илоҳӣ доранд, ба вачд ояд, бояд дӯст доштани рӯҳи одами дигар, ҳислатҳои мусбати зотан доштаи вайро ёд гирад ва ба ӯ барои бартараф намудани ҷозибияти олами моддӣ, рад кардани васваси он ёрӣ расонад. Инсоне, ки барои комил шудан талош мекунад, бояд муқовимат ба ғурур, хушомадгӯӣ, васваси қудрат ва сарватро омӯзад [132, с. 112].

Қобил ба зикр аст, ки инсони комил ба худ такаюғ меҷӯяд ва онро дар худ меёбад, ба ботини худ муроҷиат намуда, дарки ҳақиқат ва тавоноии парвоз кардан, пайвастан ба рӯҳи илоҳиро дармеёбад. Маҳз ҳамин робита бо кудратҳои илоҳӣ ба ӯ имкон медиҳад, ки дар дунёи моддӣ покӣ ва устувориро нигоҳ дорад, зеро барои ӯ на фазо муҳим аст ва на вақт. Ӯро танҳо ҳиссиёти ботинӣ роҳнамоӣ мекунад: «Ӯ бояд... Ақли умумиро дар дохили худ пайдо кунад ва пурра таҳти назорати табиати Фариштаи худ қарор гирад, зеро Фаришта ва Ақл як буданд, аммо ба хоҳири аҳдофи Худо ду шакли гуногунро гирифтанд».

Дар тафаккури Балхӣ зимни тасвири сифатҳои инсони комил на танҳо ба Рӯҳ, балки ба Дил ҳам ишора карда мешавад, аммо дар тасаввуф ин вожа на маҳзани ҳиссиёт ва эҳсосот, балки «рӯҳи ором»-ро ифода мекунад, ки ба раванди таҳаввулот дучор шудааст. Муҳаққиқ Чавод Нурбахш дар таҳқиқоти худ ба ин натиҷа омадааст, ки аксари мардум дар фаҳмиши тасаввуф умуман “дил” надоранд (дилро намебинанд), зеро онҳо «...дар сатҳи равонии табиати моддӣ қарор доранд».

Балхӣ дар муҳимтарин осори худ саъй кардааст ба он ҷанбаҳои шахсият ва шароити зиндагӣ бештар тавачҷуҳ зоҳир намояд, ки ба инсон имкон медиҳанд ба камолот наздик шуда, ниҳоятан инсони комил гардад, инчунин дарк намояд, ки чунин шахс аз тарафи дигарон чӣ гуна баҳо дода мешавад, чаро ба панди ӯ гӯш медиҳанд ва эҳтиромаш мекунанд, муошират бо инсони комил ба одамон чӣ таъсире дорад, ҳарчанд ҳикмати андешаҳои дар шакли мисраъҳои манзум ба онҳо рафта мерасад.

Ин анъанаи арҷгузорӣ ба шахсиятҳои барҷастаи ҳар даври замон дар тамоми фарҳангҳои ҷаҳонӣ баръало мушоҳида мешавад; ҳар як комёбии тафаккури инсонӣ, ҳам пештар ва ҳам ҳозир бо шахсиятҳои муайян алоқаманд аст [99, С.164-172]

Мафҳуми «ал-Инсон-ул-комил» дар тасаввуф (ва умуман дар Ислом) шахсияти идеалӣ, як навъ ноиби Худо (халаф) дар рӯйи заминро тавсиф мекунад, ки асрори табиат барои ӯ вучуд надорад. Ба маънои васеътар ин

истилоҳ метавонад ба ҳар муъминне ишора кунад, ки дар амалияи динӣ бо ҳадафи таҳаввул ба сатҳи як мавҷудоти рӯҳонӣ ва ҳатто илоҳӣ муваффақ шудааст. Ин мафҳумро дар охири ҳазораи аввал фақеҳ Мансури Ҳаллоҷ ворид кардааст ва баъдан Ибни Арабӣ дар осори худ ба ифшо ва тафсири он мақоми ҷиддӣ бахшидааст. Тибқи версияи ӯ, танҳо паёмбар Муҳаммад ба ин унвон комилан мувофиқ аст, аммо ал-Инсон ул-Комил метавонад дар ҳар як шахсе, ки ба амалҳои тасаввуфӣ машғул аст, зоҳир шавад. Ибни Арабӣ тавзеҳ додааст, ки Худо мехоҳад «таҷассуми худро дар як мавҷуди дастаҷаме бубинад, ки тамоми тартиботи оламро фарогир, дорой сифатҳои ҳастӣ бошад ва ба василаи он сирри Худо барои худ ошкор кунад» ва боз ҳам тавзеҳ додааст, ки «халафӣ ба ҷуз Инсонии комил ба касе лоиқ нагардид, зеро ӯ шакли зоҳирии онро аз рӯйи ҳақиқати олам ва шаклҳои он, шакли ниҳонии онро бошад, аз рӯйи шаклҳои худ сохтааст».

Азизиддини Насафӣ дар китоби «Инсонии комил» ба хулосае омадааст, ки шайх, ҳодӣ, маҳдӣ, имом, халифа номҳои инсонии комилест, ки дар ҳама давру замон идеал мебошад. Хислатҳои ӯ дар анбиё (Сулаймон, Исо ва ғайра), дар паҳнкунандаи мабдаи ахлоқ Хизр ва дигар қаҳрамонони ҳамосаҳо баръало зухур ёфтаанд. Ба эътиқоди фақеҳ, нишонаҳои (хусусиятҳои) асосии инсонии комил хирадмандӣ, начобат, хайрхоҳӣ, меҳрубонӣ, ҳамдардӣ, инсондӯстӣ ва инчунин тавоноии бо вучуди ҳар гуна печутоби тақдир дар оромиши рӯҳӣ будан маҳсуб меёбад. Ин оромии рӯҳ натиҷаи имони инсонии комил ба рисолати илоҳии худ аст [123, С.95-100]

Бояд тазаққур дод, ки ғояи инсонии комил "ихтироъ"-и Ислом нест: дар фарҳанги ғарб симои марди комил дар асри якуми пеш аз милод пайдо мешавад ва баъдтар мо онро дар асарҳои мухталифе дучор меоем (масалан, дар «Комедияи илоҳӣ»-и Данте), ба тафсири он бисёр фақеҳон ва файласуфон машғул шудаанд. Фридрих Нитше дар асари худ "Зардушт чунин гуфтааст" инсонии комилро таҷассуми ғояҳои ҳадаф ва маъноии мавҷудияти инсон медонад.

Осори Балхӣ, чуноне ки дар рафти ин тадқиқот на як бору ду бор мушоҳида кардем, воқеан пурра ба баёни андешаҳои ӯ дар бораи кӣ будани инсонӣ комил ва ҷустуҷӯи роҳҳои ба чунин камолот расидан бахшида шудааст. Ба ҳамзамонони бузурги худ нигариста, зиндагиномаи анбиё ва мутафаккирони гузаштаре мутолиа намуда, дид, ки ин одамон бешубҳа ҷузъи олами моддианд, мувофиқи қонунҳои физикии он зиндагӣ ва амал мекунанд, вале ҷузъи маънавии онҳо ҳақиқатан ҳам ба ин олам тааллуқ надорад: симои инсон ва рӯҳи ӯ ба сохторҳои гуногун тааллуқ дорад.

Балхӣ ханӯз дар мисраъҳои нахустини Маснавӣ мақсади асосии худро равшан нишон медиҳад: дар «Суруди най» хонандаро ба гӯш кардани «навои рӯҳ» ва ҷустуҷӯи илоҳӣ дар ботини худ, ба ҷустуҷӯи роҳи Нуру Ҳақ, ба он ҳолате, ки ба тавсифи инсонӣ комил хос асту садҳо байтҳои мутафаккир ба васфи он бахшида шудаанд, даъват мекунад:

Нури Ҳаққию ба Ҳақ ҷаззоби ҷон,

Халқ дар зулмоти ваҳманду гумон.

Шарти таъзим аст, то ин нури х(в)аш,

Гардад ин бедидагонро сурмакаш.

Нур ёбад мустаъиди тезкӯш,

К-ӯ набошад ошиқи зулмат чу муш - омадааст дар

Маснавӣ (Дафтари панҷум, байти 23) [69].

Бо вучуди ин, Балхӣ таассуф меҳӯрад, ки барои иҷрои ин вазифа “тамоми вожаҳои дунё,... тамоми рангҳо” кофӣ нест:

Қадри ту бигзашт аз дарки укул,

Ақл андар шарҳи ту шуд булфузул.

Гарчи очиз омад ин ақл аз баён,

Очизона чунбише бояд дар он.

Дар роҳи расидан ба камолот инсон бо дуруҳаву васвасаҳои зиёд рӯбарӯ мешавад ва ба касе рӯ ба рӯ нагаштан бо нохушиҳову хатоҳои кафолат дода намешавад. Аммо иштибоҳ кардан, ба гуфтаи шоир, эҳтимол беҳтарин василаи дарки ҳақиқат ва итминон ба дурустӣ ва ҳикмати

паёмбарон бошад. Фақат, ки шумо бояд сабабҳои ин хатоҳо ва оқибатҳои онҳоро таҳлил карда тавонед, то худатон дигар ҳеҷ гоҳ ин корро такрор нақунед ва дигаронро аз он огоҳ созед. Балхӣ муътақид аст, ки ҳеҷ монета наметавонад хостгори воқеии камолотро маҷбур кунад, ки аз роҳи интихобкардааш рӯй гардонад, ҳама озмоишҳо бояд ўро танҳо дар имон ва хоҳиши анҷоми он коре, ки ба нақша гирифтааст, қувват бахшад: “Ҳар касе, ки камбудихояшро дида ва дарк кардааст, барои комил шудани худ дар даҳ асп тохтааст” [30, С. 114-129].

Роҳи худмикишофдиҳӣ ё худ расидан ба камолот ҳадафи ниҳой надорад, зеро баробари расидан ба ҳар як сатҳи нав шахс имкони васеъ кардани дониши худро дар бораи сохти олам пайдо мекунад, барои чудо кардани фарқияти байни неку бад (хайру шарр), дар шинохти найрангҳое, ки нафси ҳайвонӣ барои мутеъ кардани рӯҳ ва инкор кардани мавҷудияти илоҳӣ ба кор мебарад, таҷрибаи калон ба даст меорад: «Корвонсаройҳои зиёде бояд бино намуд, ки то рӯзе одаме барои маскан гирифтани ба он ҷо расад. Агар равзана ё хона аз нур пур шавад, фикр накун, ки ба ҷуз аз офтоб чизе равшани намедиҳад. Ҳар дару девор садо хоҳад кард: «Ман медурахшам, ман аз ягон чизи дигар дурахше надорам, ин манам!». Он гоҳ хуршед гӯяд: «Эй, нопухта, вақте ман чун ба чунбиш меоям, [ҳама] равшан мегардад!»

Аз ин рӯ, ҳеҷ кас наметавонад худро комил эълон кунад ва аз ҷустуҷӯи маънавиёт даст кашад, то ба муроди худ расад.

Ҳатто, агар инсон гумон кунад, ки ба қуллаҳои мутлақ расидааст, боз ҳам бояд пайваста худро бисанҷад ва аз Худои мутаол хирад ҷӯяд, то бори дигар устуворӣ ва садоқат ба тақдир сарнавишти худ - сояи Худо дар замин буданро нишон диҳад: «Чун офтоб фурӯ рафт ва моро бо ғаму андуҳ нишонд, чорае нест ба ҷуз чароғе ба ҷояш гузошт...Модоме ки садбарг аз гул монду гулзор хароб шуд, буйи садбаргро мо аз кӣ хоҳем пайбурд? Аз гулоб. Модоме ки Худо ба чашм намоён намегардад, ҷойнишинони Ҳақ фиристодагони Ёянд» Азбаски Худо ба чашм айён нест, ноиби асли Ҳақ фиристодагонанд [4, с. 66-82].

Аз нигоҳи Балхӣ шахсе, ки барои камолот талош мекунад, бояд пайваста як навъ “санчиш”-и эҳсосот ва ормонҳои хешро анҷом диҳад ва дар худ тухми иллоте (эҳтимолӣ)-ро бичӯяд, агар ки сари вақт аз онҳо раҳӣ наёбад ва нафси худро “бе назорат ва парасторӣ” гузорад, месабзанд. Худованди мутаъол барои ёдоварии ин зарурат ба инсон имтиҳонҳо мефиристад: «...Фаҷоте ҳаст, некиву бад, то чун чӯшад, зарро аз қаър ба рӯй орад»:(367-368-370/дафтари 4):

Як назар қонеъ машав 3-ин сақфи нур,
 Борҳо бингар, бибин: «ҳал мин футур»?
 Чунки гуфтат, к-анадар ин сақфи накӯ,
 Борҳо бингар чу марди айбчӯ....
 То биполоем софонро зи дурд,
 Чанд бояд ақли моро ранҷ бурд?
 Имтиҳонҳои зимистону хазон,
 Тоби тобистон баҳори ҳамчу чон.
 Бодҳову абрҳову барқҳо,
 То паид орад авориз, фарқҳо.
 То бурун орад замини хокранг,

Ҳар чӣ андар чайб дорад лаълу санг. (Дафтари 2, байтҳои 2960-2965) [68].

Сарнавишт ва ҳиссиёти ботинии инсонӣ комил, ба қавли Балхӣ, хеле кам ба шароити берунӣ вобаста аст, зеро ӯ қодир аст, пеш аз ҳама, эҳсосоти худро идора кунад, дар озмоишу душвориҳо ғизои маънавӣ гирифта, роҳи такмили минбаъдаи худро пайдо кунад ва шоир низ зимни тавсифи имконоти инсонӣ комил дар табодули олам аз ҳисоби табдил додани саҳтиҳо ва мусибатҳои зиндагӣ, ки нафси ҷисмониро пора-пора мекунанд, ба «сабиқаҳои тилло»-и маънавиёт (дурри маънӣ), ки Рӯҳу Дилро ғанӣ гардонид, комил месозанд, маҳз ҳаминро дар назар дорад.

Шахсе, ки аз камолот дур аст, баръакс, ба шароити зохирии зиндагиаш вобаста аст ва на дарк карда метавонад ва на ба манфиати худ табдил дода, саҳт азоб мекашад ва ғамгин мешавад. Моҳият ва сабабҳои рӯйдодхоро намефаҳмад ва аз ҳама муҳимааш, кӯшиш ба харҷ намедиҳад, ки дар бораи он андеша кунад, хулосаи зарурӣ барорад, аз хатоҳои худ, ки боиси оқибатҳои манфӣ гардида буданд, баҳра бигирад ва аз ин рӯ, ба ҳамон сайёди масали Балхӣ монанд аст, ки «...аз чизи ҷустуҷӯ мекардааш дур монд: ранҷу заҳматҳо барбод рафтанд, пойҳо абгор шуданд. Мисли он сайёде, ки соя мегирад: кай соя барояш ба сарват мубаддал мешавад? Мард сояи паррандарро саҳт печонда гирифт ва парранда дар шоҳаи дарахт дар хайрат монд» [14, с. 114-117]

Барои Балхӣ инсонӣ комил идеал аст ва танҳо муқоисаи худ ба ӯ роҳро нишон медиҳад. Ҳамчунон ки «... [нури] зоҳир аз Офтоб ва аз [ситораҳо], суҳост, пас [нури] ботин аз инъикоси Ҳақ аст».

Дар ҳикмати мардуми комил нишонаҳои «...беҳтарин [аз] касоне, ки ботинро мебинанд, илоҳӣ, маънавӣ, осмонӣ, пир, равшабин, "назоратчиёни хомӯшӣ, ҳозирони ниҳон, маликони ҷўлҳиндипўш ... фозилҳо, равшанфикрон (Илоҳӣ) мебошанд", чунон ки баҳр, қувват ва тавоноии инсонро бештар ба вучуд меоранд, дониш, ки ба кас имкон медиҳад шаъну шараф ва маънавиятро парварад, далерӣ, ки азми ирода дар роҳи камолотро тақвият мебахшад: «Он ки аз баҳр ба баҳр равон аст, аз кучое омад, он ҷо бармегардад: аз қуллаи кўҳ селҳои пурҷараён ва аз тани мо рӯҳи бо ишк омехта, меравад» (1881, дафтари 5) [69].

Зухуроти ҳастӣ, ки инкишофи шахсияти инсонро тавассути тарбия (таълим) муайян мекунад, объекти педагогика мебошанд. Аз ин лиҳоз, бо итминон метавон гуфт, осори эҷодии Балхӣ дорои зарфияти барҷастаи педагогӣ аст, зеро осори ӯ ибратбахш буда, дар ин таълимот, ки ба такмили инсон нигаронида шудааст, шоир ва мутафаккир ба фатҳи қуллаҳои дастнорас ноил гардидааст.

Дар замоне, ки Балхӣ зиндагӣ ва кор мекард, педагогика ҳамчун илм ханӯз вучуд надошт, он як қисми фалсафа буд. Андешаҳои педагогиро Демокрит, ки аввалин шуда ба табиат мувофиқ будани тарбияро эълон кард, баён кардааст, зеро вай чунин мешуморад, ки «тарбия одамро аз нав сохта, бо тағйир додан табиати дуҷоми вайро ба вучуд меоварад» ва мақсади тарбияро инкишофи ақлу ахлоқ донистааст. Суқрот, ки ҳамчунин тавачҷухро ба зарурати рушди на танҳо ақлу заковат, балки ахлоқ низ равона менамояд, муътақид аст, ки фазилатҳои олии худдорӣ, шуҷоат ва адолат аст. Афлотун мақсади таълимиро ошноӣ бо ҷаҳони ғояҳо ва баҳусус, ғояи манфиати умумӣ медонист. Арасту муътақид буд, ки барои тарбияи ахлоқӣ, пеш аз ҳама, бояд ҳарчи бештар амалҳои ахлоқиро анҷом дод. Ҳамчунин як зумра файласуфону мутафаккирони Рим ва мутафаккирони асримиёнагӣ ва баъд аз онҳо устодону мураббӣни давраи Тачадуд (Эҳё) низ афкори педагогии худро иброз доштаанд.

Тақрибан ҳамаи файласуфоне, ки пеш аз пайдо шудани педагогика ҳамчун илми мустақил роҷеъ ба масъалаҳои тарбия сухан мегуфтанд, мепиндоштанд, ки ҳадафи таълиму тарбияи инсон танҳо аз ба ӯ додани микдори муайяни дониш ҳам дар бораи олам ва ҳам дар бораи илми мушаххас иборат нест. Барои онҳо мавзӯи ташаккули ҷаҳонбинии муайян дар асоси меъёрҳои ахлоқӣ дар ҳонандагон хеле муҳимтар аст, то шахс тавонад мустақилона фикр кунад, амали худ ва рафтори дигаронро таҳлил намояд, самти рафтореро, ки ба самти арзишаш мувофиқ бошад, тартиб диҳад ва ҳамзамон дар ташаккули фазои муносиби атроф саҳм гузорад. Ашъори Балхӣ низ ба ҳамин мақсад хизмат намуда, барои баёни моҳияти фалсафаи худ, муваффақ шудан ба таблиғи афкораш ба шеваҳои зиёд кор мебарад, то ки одамонро ба роҳи камолоту худшиносӣ, ба гуфтаи шоир, новобаста аз он ки шароити берунӣ ба онҳо мусоид аст ё на, ҳидоят намояд [29, с. 184-186]:

Сурати зоҳир фано гардад, бидон,

Олами маънӣ бимонад ҷовидон.

Чанд бозӣ ишқ бо нақши сабӯ?

Бигзар аз нақши сабӯву оби чӯ!
 Сураташ дидӣ, зи маънӣ ғофилӣ,
 Аз садаф дурре гузин, гар оқилӣ.
 Ин садафҳои қаволиб дар ҷаҳон,
 Гарчи ҷумла зиндаанд аз баҳри ҷон,
 Лек андар ҳар садаф набвад гуҳар,
 Чашм бигшо, дар дили ҳар як нигар.
 К-он чӣ дорад? В-ин чӣ дорад? Мегузин,
 З-он ки камёб аст, он дурри самин. (Дафтари дуҷум, байтҳои
 1023-1028) [68].

Як қатор мавзӯҳои «Маснавӣ» гӯё духӯраанд, ба ҳамдигар ҷудо мешаванд; муаллиф гаштаю баргашта ба онҳо бармегардад, қиссаву ҳикояро дар шакли мубоҳиса тартиб дода, ба тарафдорӣ ақидаҳои худ торафт бештар далелҳои нав меорад ва ё гӯё ҷиҳатҳои гуногуни онҳоро нишон медиҳад.

Мутафаккир бо шуруъ ба таълифи дафтари панҷуми Маснавӣ мефаҳмонад, ки ин қисмат саъю талоши ўро барои маърифати мардум идома медиҳад, зеро ҳатто ҳаҷми ҷаҳор ҷилди қаблӣ барои равшанӣ бахшидан ба тафаккури саҳтгиронаи ҳамзамонаш басанда набудааст:

Қадри ту бигзашт аз дарки укул,
 Ақл андар шарҳи ту шуд булфузул.
 Гарчи очиз омад ин ақл аз баён,
 Очизона ҷунбише бояд дар он.
 «Инна шайъан куллуху ло юдраку,
 Иъламу ан куллаҳу ло ютраку».
 Гар натонӣ хӯрд тӯфони саҳоб,
 Кай тавон кардан ба тарки хӯрди об.
 Розро гар менаёри дар миён,
 Даркҳоро тоза кун аз қишри он.
 Нутқҳо нисбат ба ту қишр аст, лек
 Пеши дигар фаҳмҳо мағз аст нек.

Осмон нисбат ба арш омад фуруд
 В-арна бас олист сӯйи хоктӯд.
 Ман бигӯям васфи ту, то раҳ баранд,
 Пеш аз он к-аз фавти он ҳасрат х(в)аранд.
 Нури Ҳаққию ба Ҳақ чаззоби чон,
 Халқ дар зулмоти ваҳманду гумон. (Дафтари панҷум, байтҳои
 15-23) [69].

Балхӣ рафтори инсонро ҳаматарафа омӯхта, ба хулосае омад, ки чор намуни мизоч мавҷуд аст, ки маъмулан бо чор унсур: оташ, об, ҳаво ва замин алоқаманданд. Бадани инсон макони чаҳор «ахлоқ» аст, ки Балхӣ онро бо «чаҳор мурғи саркаш,... ки ҳар яке аз ин паррандагон... чашми ақро аз одамони соҳибақл мекобад», муқоиса мекунад:

Мурғобӣ, товус, зоғ ва хурӯс монанди чаҳор ахлоқанд дар рӯҳи ҷисмонӣ....хурӯс нафси ҷисмонист, [саъю кӯшиш] ба мансаби баланд мисли товус ва зоғ орзумандист, мақсадаш он аст, ки умед ба вучуд орад, орзуи ҷовидон будан ва ё умри дароз аст.

...Мурғоби ҳасис аст, (зеро нӯлаш дар хок аст,...Ин гулӯ як лаҳза аз кор канда намешавад, ба ғайр аз фармони «Хӯр!» ба ҳеҷ фармон гӯш намекунад) [141, С.32].

Ба ақидаи Балхӣ чунин ашхос пайваста дар тарси он ҳастанд, ки ҳар он чи ба онҳо тааллуқ дорад, аз дасти онҳо мегиранд. Вале далели аслии ин дар набудани имону боварии онон аст, ки Худованд қодир аст аз онҳо ҳимоят кунад ва нагузорад, ки онҳоро ғорат кунанд. Ба қавли шоир, ин гуна ашхосро шайтон тарсонда таҳдиди дучор кардан ба бадбахтиву бечорагӣ менамояд, «...То ки палидро бихӯрӣ ва зиштро ба саросема дур кунӣ, на олиҳимматӣ (надорӣ), на шитоб дорӣ, на кори хайр».

Чунин муносибати ба зиндагӣ бар хилофи қонунҳои шариат аст ва Балхӣ онро ба чароғе, ки роҳи ростро нишон медиҳад, муқоиса мекунад. Риояи ин қонунҳо шахсро водор менамояд, ки ҳақиқатро дарк кунад, ҳадди ақал андеша кунад, ки барои чӣ ба ӯ амр шудааст чунин рафтор намояд

(«Агар ҳақиқатҳо аён мебуданд, қонунҳои динӣ ғоидае надоштанд»). Ва Балхӣ рисолати худро дар кумак ба инсон дар анҷоми ин кори ақлӣ медонад, дар осори худ гӯё паёмадҳои ин ё он тарзи зиндагиро нишон медиҳад ва аксаран онҳоро дар шакли аз ҳад зиёди муболиғаву истиора пешниҳод намуда, гаштаву баргашта ӯро (инсонро) ба эътимод водор месозад [53, С.150]

Нур ёбад мустаъидди тезкӯш,
К-ӯ набошад ошиқи зулмат чу муш.
Суст чашмоне, ки шаб чавлон кунанд,
Кай тавофи машъалай имон кунанд? (Дафтари панҷум,
байтҳои 25-26) [69].

Дар дафтари панҷум Балхӣ мазмуни ҳадиси зеринро баён мекунад: «Кофир бо ҳафт рӯда ва муъмин бо як рӯда меҳӯрад». Қиссаи пурхӯри нангин, ки танҳо ба ғизои заминӣ ҳирси баланд дорад, бо панду насихат анҷом меёбад:

Офтоби ақро дар сӯз дор,
Чашмро чун абр ашкафрӯз дор.
Чашми гирён боядат, чун тифли хурд,
Кам хур он нонро, ки нон оби ту бурд.
Тан чу бо барг аст, рӯзу шаб аз он,
Шохи қон дар баргрез асту хазон.
Қарз деҳ, кам кун аз ин лукмай танат,
То намояд ваҷҳи «ло айнун раъат».
Тан зи саргин хеш чун холӣ кунад,
Пур зи мушку дурри иҷлолӣ кунад. (Дафтари панҷум
байтҳои 143-149) [69].

Балхӣ дар ҳамин дафтар дар бораи зиёноварӣ (таназзул) ва нодонии одамоне чун товус, ки «ба хотири ном ва шӯҳрат худро ба намоиш мегузоранд», мулоҳиза меронад. Чунин одамон мекӯшанд, ки ҳамаро бидуни тафовут мафтун кунанд, аммо аз ин рӯҳи онҳо мафиате намебардорад:

шумораи ҳаводорон на меҳри ҳақиқӣ, на дӯстӣ ва на муҳаббатро иваз карда наметавонад:

Шаб шавад, дар доми ту як сайд не,

Дом бар ту чуз судоъу қайд не.

Пас, ту худро сайд мекардӣ ба дом,

Ки шудӣ маҳбусу маҳрумӣ зи ком.

Чун шикори хук омад сайди ом,

Ранчи беҳад лукма хӯрдан з-ӯ ҳаром. (Дафтари панҷум байтҳои 406-409) [69].

Инсон аз паси шуҳрат давида роҳи паймудаашро дар чома ба кулӣ фаромуш мекунад: «Табиати бадбахти ту бо гачи фазилат пӯшонида шудааст, мисли нахли мумӣ, ки на барг дораду на мева»

Одам бояд, пеш аз ҳама, барои такмили нафсу рӯҳи худ саъйу кӯшиш намояд, дар ин роҳ ҳамфикрони ҳақиқиро пайдо кунад ва ба илоҳӣ наздик шавад [47, с. 134-139]:

Бар дарам сокин шаву беҳона бош,

Даъвии шамъӣ макун, парвона бош.

То бибинӣ чошнии зиндагӣ,

Салтанат бинӣ ниҳон дар бандагӣ.

Наъл бинӣ божгуна дар чаҳон,

Тахтабандонро лақаб гашта шаҳон. (Дафтари панҷум байтҳои 414-416) [69].

Балхӣ одамонро пайваста ба поксозии рӯҳу дил «аз зангор», аз гуноҳҳо, лаззатҳои дунявӣ, худписандӣ ва андешаҳои нопок даъват мекунад, зеро ӯ эътимод дорад, ки инсон нахуст пок ба дунё меояд. Вале дар роҳи зиндагӣ ӯро Иблиси “дар камин нишаста”, ки Худованд ба ӯ иҷозат додааст ба ҳар нафари ба домаш афтида зарар расонад, таъқиб менамояд. Барои муқовимат кардан ба васвасаҳо ҳар як шахсе, ки барои расидан ба камолот талош мекунад, бояд ба худ устод (пир/мураббӣ интиҳоб намояд. Ҳамчунон Худованд ба инсон имкони тавба карданро мегузорад, чуноне ки Одам тавба

кард ва Худованд ба ихлосу самимияти ӯ бовар намуд, зеро худӣ ӯро дар ибтидо «пок» офаридааст. Одам муваққатан «ба бадӣ фуруд омад», тавба кард дар фарқият аз Иблис, ки бадӣ дар ботинаш доимо «мечӯшад» ва ӯ низ дар пеши Худои мутаол сачда кардааст ва қасам хӯрдааст, ки ҳарчи бештар инсонхоро аз насли Одам, аз роҳи ибодати Худованд дур мекунад.

Балхӣ гаштаву баргашта ба ин ақида бармегардад, ки инсон маҳз бо хосту иродаи Худо ба хатоҳои худ роҳ медиҳад, зеро ин ба инсон имкон медиҳад, ки харобии роҳи ноҳақро бо чашми худ бубинад. Дар баробари ин мутафаккир ба хонанда пешниҳод мекунад, ки аз хатоҳои дигарон ибрат гирад, то худаш хато содир насозад (имрӯз мо инро «усули самараноки таълим» гуфта мтавонем).

Муаллиф “Ҳикояи саргузашти воизеро, ки дар оғози ҳар як мавъиза дар ҳаққи золимон, сангдилон ва нобоварон дуо мекард”, бо баёни он, ки ин мардум ба марди солах чӣ нафъе овардаанд, ба охир мерасонад [127, с. 113-119].

Хубсу зулму чавр чандон сохтанд,

Ки маро аз шар ба хайр андохтанд.

Ҳар гаҳе, ки рӯ ба дунё кардаме,

Ман аз эшон захму зарбат х(в)ардаме.

Дар ҳақиқат ҳар адӯ доруйи туст,

Кимиёву нофеъу дилчӯйи туст. (Дафтари чаҳорум, байтҳои 87-94) [70].

«Нӯшдоруи ту валинеъматӣ ва хайрхоҳии туст» - ин, ба гуфтаи Балхӣ, воқуниши дуруст ба ҳама мусибатҳои чаҳон аст, зеро муҳимтарин сарвати инсонӣ мутафаккир ин маҳорати хулосаи дуруст баровардан аз он чист, ки аз сари ӯ мегузарад, аз вазъияте, ки ба он гирифтӣ мешавад, зеро ин амри Худост ва ҳадафи он тарбияи ботини инсонхост.

Ба як маънӣ Худованд, ба гуфтаи Балхӣ, чаҳолатро наменвисандад, балки меҳақад дар инсон нуқсонро дарёбад, то бифаҳмад, ки ба ӯ чиро бояд

омӯзонад, панду насихаташ (ҳидояташ) кунад: “Барои дуруст иҷро кардани амри некӣ ва наҳйи бадӣ, бе нафси моил ба бадӣ ғайриимкон аст”.

Муъмин ҳар чизеро, ки бо ӯ рух медиҳад, оромона қабул мекунад, зеро медонад, ки ҳатто ҳар як озмоиш аз боло ба сӯйи ӯ фиристода мешаванд, ҳама ягон мақсад ва маъно доранд. "Дард танҳо дар муқовимат вучуд дорад" мегӯяд ӯ. Агар шахс воқеаҳои дарднокро бо дили кушод қабул кунад, шояд барои ӯ шодӣ оваранд: Чизе чун таҷрибаи бад вучуд надорад... Фақат муқовимат ба он чизест, ки ҳаст” [9, с. 41].

Яке аз роҳҳои шарҳи ин ақидаро дар ҳикояи «Шикоятӣ астар пеши шутур, ки ман бисёр дар рӯ меафтам ва ту намеафтӣ, илло ба нодир» дидан мумкин аст. Он ҷо дар симои шутур мо тамоми хислатҳои хоси инсонӣ комилро мебинем, ки «ба олам аз боло менигарад» ва аз ин рӯ қодир аст, ки «ҳоло танҳо ба аввал расида, аллакай охири гузарро бубинад», зеро Худованд барои ӯ тамоми монеаҳоро, ки инсонӣ комилро аз роҳи муайяншуда бозмедорад, мекушояд. Астар (ҳачир) як деҳқони ҷоҳилеро ифода мекунад, ки «гӯё роҳашро гум карда бошад», пешпо мехӯрад ва бо ҳар афтидан сараш мезанад ва на роҳи худро (тақдирро) муайян мекунад ва на хатарҳои пешомадаро:

Гуфт: «Чашми ман зи ту равшангир аст,

Баъд аз он ҳам аз баладӣ нозир аст.

Чун бароям бар сари кӯҳи баланд,

Охири ақба бибинам хушманд.

Пас ҳама пастию болоии роҳ,

Дидаамро вонамояд ҳам Иллоҳ.

Ҳар қадам ман аз сари биниш ниҳам,

Аз исору уфтодан вораҳам.

Ту бубинӣ пеши худ як-ду-се гом,

Дона бинию набинӣ ранҷи дом» (Маснавӣ, байтҳои 1750-1755,

дафтари севум) [70].

Балхӣ тавассути таҷрибаи ғании худ ҳамчун воиз, дар асоси таҷрибаи шахсии худ дар расидан ба камлоти маънавӣ дарк кард, ки инсон дар роҳи тарбияи рӯҳ ба санҷишҳои сершумори ҳам ҷисмонӣ ва ҳам рӯҳонӣ дучор меояд (ин мавқеъ дар ҳикояи чӣ тавр як нафар қазвинӣ аз ҳамомчӣ хоҳиш кард, ки ба тахтапушташ сурати шерро холкӯбӣ кунад-«Кабудӣ задани қазвинӣ бар шонагоҳ сурати шер ва пушаймон шудани ӯ ба сабаби захми сӯзан» тасвир карда шудааст:- «Шерро бар пуштам кабудӣ зан, то ман ҳам дар сари дастархон ва ҳам дар майдони чанг мисли шер далер ва тобовар бошам, чунки толеам шер аст». Вале ин мард ба дарди сӯзан тоб намеовард, бинобар ин, майдони тасвиrho кам карданӣ шуда, иброз дошт, ки ба шери "вай" на дум, на гӯш на шикам..... лозим нест... Ниҳоят, ҳамомчӣ пай бурд: " Ту, аз афташ, ба дард тоқат карда наметавонӣ, вале дар ихтиёри ман нест, туро аз дарде халос кунам, ки бидуни он холкӯбӣ кардан мумкин бошад, яъне бе он ягон нақшу нигорро ба кор бурдан имконпазир бошад”:

Эй бародар сабр кун бар дарди неш,

То раҳӣ аз неши нафси габри хеш.

К-он гурӯҳе, ки раҳиданд аз вучуд,

Чарху меҳру моҳашон орад сучуд... (Маснавӣ, байтҳои 3015-3020, дафтари якум) [68].

Агар инсон азми ба ҳадафи худ расидан дошта бошад, бояд ҷисми худро ба ҳама озору ранҷ ва маҳрумиятҳо одат кунонад», - хулоса мекунад Балхӣ. Аз зиндагиномаи мутафаккир маълум аст, ки худӣ устодаш ҳам муридашро аз озмоишҳои (имтиҳонҳои) вазнин мегузаронидааст, зеро вай инро шартӣ ҳатмии рушди маънавии ӯ медонист. Баъдан худӣ Мавлоно воиз ва устод шуда, ҳамчунон он таҷрибаҳоеро ба кор бурд, ки мо имрӯз онҳоро таҷрибаҳои педагогӣ меномем. Устод/мураббӣ самаранокии онҳоро таъкид намуда, моҳияти онҳоро дар бартраф кардани нодониwу безътиной нишон додааст [46, С.147-149]. Акнун якчанд мисолҳо меорем:

1. **Таҳқиқ ҳамчун санъати тазодд** (муқоиса, муқобилгузорӣ) (яъне таҳқиқ ҳамчун зиддitezиси тақлид). Аксаран пайравони мазҳабӣ бар ин

боваранд, ки бо такрори маҳз гуфтаву рафтори равшанфикрон метавонанд ба ҳақиқат наздик шаванд, аммо аз нуқтаи назари Балхӣ ин тавр нест. Аз нигоҳи ӯ инсон бояд ақли худро инкишоф дода, онро бо дониш ва санчиши ботинии худ, аз ҷумла тавассути дарки хатоҳои худ ва дигарон мусаллаҳ намояд. Аз ин рӯ, ӯ пайваста «ба ақл ғизо медиҳад», ақидаҳои хешро ба миён мегузорад ва ба манфиати онҳо далелҳои гуногун меорад, моҳияти андешаҳоиашро бо қиссаҳои ибратомӯз, ки ҳар кадоми онҳо мазмунан ахлокро дар бар мегирад, баён мекунад. Тақлид аз нигоҳи Балхӣ вақтро беҳуда сарф кардан аст ва ин дар «Ҳикояи саргузашти шогирде, ки назди устои худ омада, ӯро гирён дарёфт» ва беандеша амалҳои ӯро тақрор кардан гирифт, хеле моҳирона тасвир ёфтааст.

Чун базе бигрист, хидмат карду рафт,

Аз пайаш омад муриди хос тафт.

Гуфт: «Эй гирён чу абри беҳабар,

Бар вифоқи гиряи шайхи назар,

Аллах, Аллах, Аллах, эй вофӣ мурид!

Гарчи дар тиклид ҳастӣ мустафид.

То нагӯӣ, дидам, он шаҳ мегирист,

Ман чу ӯ бигристам, к-он мункирест.

Гиряи пурчаҳлу пуртақлиду зан

Нест ҳамчун гиряи он муътаман.

Ту қиёси гиря бар гиря масоз,

Ҳаст з-ин гиря бад-он роҳи дароз.

Ҳаст он аз баъди сисола чиҳод,

Ақл он чо ҳеч натвонад фитод. (Маснавӣ. Дафтари панҷум, байтҳои 1301-1307) [69].

Балхӣ таъкид мекунад, ки инсон бояд оламеро, ки Худо ӯро дар он ҷой додааст, биомӯзад ва дониши андӯхтаашро ба таҷрибаи маънавӣ, ба яке аз роҳҳои такмили худ табдил диҳад. Албатта, тақлидгар метавонад худ ва атрофиёнашро мутақоид созад, ки Ҳақ бар ӯ нозил шудааст ва ҳақ дорад, ки

онро ба пайравонаш таблиғ кунад, аммо чунин эътимод ба худ роҳи ба камолот расидан ва ба Офаридгор пайвастанро барои ӯ намекушояд. Албатта, бо чунин сафсатаҳо, суханҳои хушқу холӣ метавонад таваччуҳи дигаронро ба гуфтораш чалб кунад, аммо худаш ҳаргиз аз дониши ҳақиқӣ саршор нахоҳанд шуд, зеро дар он замон бо ҳадафи ба даст овардани таҷрибаи ботинии худ ба таҳқиқ (пажӯҳиш) машғул нашуда буд [49, с. 113-118].

Тақлиди кӯр-кӯрона ба гуфтору кирдори дигарон, ҳатто ба сари худи тақлидгар низ фалокат оварда метавонад, чуноне ки дар масале дар бораи чӣ тавр суфиҳо хари бародари худро фурӯхтанд -«Фрӯхтани сӯфиён баҳимаи мусофирро чихати самоъ», баён гардидааст. Суҷаи он содда ва баръало бар саргузашти воқеӣ асос ёфтааст: сӯфиёни гурусна ба хотири рафъ кардани гуруснагӣ ва сер шудан ба чиноят даст зада, хари мусофиреро, ки дар паҳлуяшон қарор гирифта буд, дузда мефурӯшанд. Бо пули ба даст овардаашон хӯроку май хариданд ва чун серу маст шуданд, дар бораи хари гумшуда ба сурудхонӣ сар карданд. Ба ин зиёфат меҳмони аз ягон чиз пай набурда, ки хараширо аз даст дода буд, низ даъват шуд:

Сӯфиёнаш як ба як бинвохтанд,

Нарди хидматҳои хуш мебохтанд. (Маснавӣ. Дафтари дуҷум, байти 530) [68].

Мусофир ба шодии умум, ки пас аз хӯрданиҳои фаровон ва айшунӯш сар шуда буд, ҳамроҳ гардида, дар бораи маънии он чандон фикр накарда, суханонеро, ки атрофиёнаш мегуфтанд, такрор мекарду халос:

Аз раҳи тақлид он сӯфӣ ҳамин,

«Хар бирафт оғоз кард андар ҳанин» (Дафтари дуҷум, байти 542) [68].

Субҳи рӯзи дигар соҳиби хар аз гум шудани он дарак ёфта, даъвои худро ба хизматгор баён мекунад, аммо охириин мефаҳмонад, ки хостааст ӯро аз зиён хабар диҳад, аммо вақте ба назди гулхан омадааст дудила шудааст [142, с. 253]:

Гуфт: «Валлах, омадам ман борҳо,

То туро воқиф кунам 3-ин корҳо.
 Ту ҳамегуфтӣ, ки «хар рафт, эй писар»,
 Аз ҳама гӯяндагон бозавқтар.
 Боз мегаштам, ки ӯ худ воқиф аст,
 3-ин қазо розист, марде ориф аст. (Маснавӣ, Дафтари дуум,
 байтҳои 562-564) [68].

Суфӣ ниҳоят ғамгин шуд, вале аз ин ҳодиса хулосаи дуруст бароварда
 тавонист:

Гуфт: «Онро чумла мегуфтанд х(в)аш,
 Мар маро ҳам завқ омад, гуфтаниш.
 Мар маро тақлидашон бар бод дод,
 Ки дусад лаънат бар он тақлид бод! (Маснавӣ. Дафтари
 дуум, байтҳои 565-566) [68].

Балхӣ исрор мекунад, ки агарчи дар ибтидо тақлид то андозае ягон
 маънӣ дошта бошад ҳам, вале ин маънои онро надорад, ки шогирд ақли
 худро (биной, шунавой ва дигар ҳисҳо) тарк кунад, зеро мафҳуми омӯзиш на
 дар аз ёд кардани баъзе расму оинҳо, балки дар дарки маънии онҳост, зеро
 устод наметавонад ҳама вақт дар паҳлуи шогирд бошад ӯро аз озмоишҳои
 душвору мушкилот ҳифз кунад. Матлаб аз панду насихат ин кумак кардан ба
 шахсест, ки саъй дорад роҳи хешро пайдо карда, онро барои ба камолот
 расидан тай кунад. Қасе, ки дар тақлид бозмеистад «роҳро аз худ медуздад»-
 мегӯяд ки шоир.

2. Қонуни зиддият. Ин қонуни мантик, ки тибқи он ду ақидаи ба ҳам
 мухолифи ба ҳам зид наметавонад дар як вақт ҳақ бошанд - яке ҳатман ботил
 аст, асоси бисёре аз рисолаҳои Балхиро ташкил мекунад ва аз ҷониби ӯ ба
 ҳайси яке аз усулҳои исботкунанда (эътимодбахш) истифода мешавад. Дар
 осори ӯ мо бисёр вақт ба ҳамин гуна далелҳо дучор мешавем, ки некӣ бо
 шарр собит мешавад, покӣ дар пасманзари чирк, зебоии рӯҳ – дар пасманзари
 бераҳмиву сангдилӣ аён мегардад ва далели асосӣ ба нафъи абадият ва
 ҳамоҳангии олами «боло» фосидӣ ва бадахлоқии худӣ олами заминӣ аст:

«Чун бадан аз пору пок шавад, аз мушку марворидҳои тасбеҳи Илоҳӣ пур мешавад».

Дар ин дунёи зиддиятҳо (муҳолифот) ҳақ ба ҷониби муъминон аст, таъкид мекунад Балхӣ, ба ҷониби онҳое, ки ақли худро инкишоф дода, «чашму гӯш кушода», моҳияти сохти оламро дарк намуда, аз паёмбарон далел гирифта, имони худро мустаҳкам кардаанд [48, с. 62]: «Ба шумо гуфтор ва кирдоре лозим аст, ки аз зиддият орӣ бошед, то дар ҳамон лаҳза пазируфта шавед»:

Қавлу феъли бетаноқуз боядат,

То қабул андар замон пеш оядат. (Дафтари панҷум байти 256) [69].

Ҳарчанд роҳи маърифат беохир аст, бо вучуди он инсон бояд дар ягон лаҳза ба он дараҷаи худшиносие бирасад, то оромии рӯҳ ва эътимоди комил пайдо кунад, шакку шубҳаҳои доимӣ ва саргардонӣ дар гумон аст, ки ба ин мусоидат намоянд, баръакс онҳо метавонанд инсонро аз роҳи шинохти Ҳақ дур созанд ва хиради шахс «дар зиндони дӯлобкориҳо маҳбас» мешавад: «Саъйу кӯшишҳои шумо гуногунанд, шумо дар муҳолифот қарор доред, рӯз медрӯздеду шаб меканед»

«Саъйукум шатто, таноқуз» андаред,

Рӯз медрӯзед, шаб бармедаред. (Манавӣ. Дафтари панҷум байти 257) [68].

.....Вақте ки ту мубориза мебарӣ, мубориза мебаранд (бар муқобили ту), эй инсони яқрав!».

Албатта, то марҳилаи муайян шакку шубҳа нисбат ба ҳақиқати далелҳо ё мафҳуми мушаххас метавонад нақши мусбат дошта, хонандагонро ба таҳқиқи минбаъда ва ҷустуҷӯи далелҳо водор созад. Аммо, ҳатто аз нигоҳи педагогикаи классикӣ ҳам, ин ҷустуҷӯҳо беохир буда наметавонанд, агар инсон дар ягон лаҳзае, бо сабабҳои гуногун тасдиқи ҳақиқӣ будани фикри собитшудаи муайянро мустақилона ба даст оварда натавонад, бояд ба хиради файласуфони барҷастае, ки асарҳои барои ӯ дастрасанд, мурочиат кунад.

Маълум аст, ки Балхӣ бо осори ал-Форобӣ, ки дар навбати худ аз пайравони Арасту мебошад, шинос буд. Ӯ бовар дошт, ки оламро Худованди мутаъол офаридааст ва ҳама чиз дар он тибқи қонунҳои мантиқ сохта шудааст. Ҳамаи мавҷудот вобаста ба як қатор сабабҳо ба имконпазир ва зарурӣ, ҳатмӣ тақсим карда мешавад. Сабабҳои ибтидоӣ Худо, фазо ва шуур мебошанд.

Яке аз бузургтарин мутафаккирони тоҷику форс Абуалӣ Ибни Сино мавҷудияти эҳтимолӣ ва комилан заруриро чудо карда, инчунин гузариширо аз ҷузъ ба кулл аз ҷиҳати мантиқӣ асоснок кардааст. Тафаккур (маънавиёт) ба ҳисм (бадани ҳисмонӣ) тааллуқ дорад, ки маҳз барои қабули Рӯҳ офарида шудааст. Мутафаккир дар китоби дарсии худ «Мантиқ» нуктаи назари худро оид ба усулҳои маърифати кулл ва ҷузъ баён кардааст.

Шайх-ул-Ишроқ, асосгузори фалсафаи ишроқӣ, зинаи нотакрори нурҳоро пешниҳод кардааст (зеро, танҳо нур ҳақиқат аст) ва аз рӯйи дараҷаи шиддатнокӣ, ки дар он нури илоҳӣ дар баландтарин мавқеъ қарор дорад, фарқ карда мешаванд. Дарки интуитивӣ нисбат ба дониши оқилона бартарӣ дорад, аммо таҷрибаи ирфонӣ барои фаҳмо ва қобили қабул шудан барои интиқоли минбаъда (мавъиза) фаҳмиш ва равшаниро талаб мекунад.

Дар осори ин мутафаккирон ва бисёре аз пешгузаштагони Балхӣ эътиқоди онҳоро дар хусуси он мушоҳида кардан мумкин аст, ки инсон ҳамчун офаридаи Худо дорои ягон хел дониши ботинӣ, ибтидоӣ, фитрӣ мебошад ва баъзан аз мавҷудияти онҳо инсон ҳатто гумон ҳам намебарад, ҳама чизро (аз ҷумла сохтори шахсияти худро) дар натиҷаи таъсири омилҳои мухталифи таърихӣ, иҷтимоӣ, аҳдофи физиологӣ ва ғайра шарҳ дода, бо ин ҳама мақсади илоҳӣ, мавҷудияти тақдири илоҳӣ (сарнавишт-ро инкор мекунад.

Рене Декарт дар бораи "ғояҳои фитрӣ" ибраз медорад, ки он аз "ибтидо" ба ақл тааллуқ дошта, аз ҷониби Худо дода шудаанд, зеро ба ақидаи ӯ, роҳи дигаре барои пайдо шудани онҳо (аз ҷумла ба таври эмпирикӣ низ) вучуд надошт.

Олимони муосир, бахусус, муассисони Маркази психологияи эволюсионӣ Ҷон Туби ва Леда Космидес мавҷудияти инстинктҳои модарзодӣ (шояд инҳо ҳамон “донишҳои ботинӣ” бошанд?) ва намунаҳои рафторҳои эътироф мекунад, ки ба мо имкон медиҳанд тафаккури худро дар раванди эҷоди муносибат бо ашӯ ва падидаҳои муҳити беруна ва ҷомеа такмил диҳем [80, С. 64-65.]

Гари Маркус изҳор доштааст, ки майнаи инсон аллакай равандҳои “барномашуда” (модарзодӣ) дорад, ки ба кӯдаки навзод имкон медиҳад аз сонияҳои аввали ҳаёташ ба омӯзиш шуруъ кунад. Имрӯзҳо ин донишу малакаҳои «пешбинишуда»-ро на танҳо равшаносон меомӯзанд, ки ин табиист, балки таҳиягарони барномаҳои, ки тахти номи умумии «зехни сунӣ» муттаҳид шудаанд (шуруъ аз Ҷон Маккарти, муаллифи ин истилоҳ ба ҳисоб меравад) низ мавриди таҳқиқу татбиқ қарор додаанд. Дар назарияи ангезаи Иброҳим Маслоу мо тақия ба эътирофи воқуниши рефлексивӣ (модарзодӣ) ба ангезаҳои берунаро мебинем, ки аз рӯйи ҳодисаҳои инфиродӣ ва дигар мафҳумҳои шабеҳ тағйир ёфтааст.

Таълиму тарбия бояд дар асоси мутобиқат ба табиат, яъне риояи қонунҳои табиӣ олам, ки имкони муносибати гуманистӣ ба таълиму тарбияи ахлоқии ҷавонро фароҳам оварда, тақия ба сифатҳои фитрии ҳар як фард, ошноӣ бо тасвири илмӣ ӯ дар бораи ҷаҳонро пешбинӣ мекунад ва бахше аз он эътирофи табиати илоҳӣ мебошад, асос ёбад.

Принсипҳои асосии тақияи барномаи таълиму тарбияи ахлоқӣ принсипҳои зина ба зина (мутобиқи хусусиятҳои синнусолии хонанда), давомнокӣ ва якпорчагӣ, дастрас будан, эътирофи аҳамияти тозагии фикр, ҳамоҳангӣ бо табиат ва коинот мебошанд.

Мақсадҳои азхудкунии барномаи мазкур ташаккули майлу рағбат ба ҷустуҷӯи ҳақиқат, дарки зарурати риояи принсипҳо ва меъёрҳои ахлоқию этикӣ, инчунин худтакмилдиҳӣ тавассути худшиносӣ ва худинкишофдиҳӣ, васеъ кардани доираи назар дар соҳаи қонунҳои табиӣ олам, анъанаҳо ва ақоиди илоҳӣ мебошад.

Барномаи таълимӣ, ки ба принципҳои мутобиқат ба табиат асос ёфтааст, тамоми намудҳои фаъолияти тарбиявиро дар бар гирифта, ба табиати инсон, физиология, рӯҳиёт ва ақлу зеҳни он (аз ҷумла аз ҷиҳати зарурати азхудкунии малакаҳои касбӣ) мувофиқ аст.

Ҳадафи тарбияи ахлоқӣ дар асоси принципҳои мутобиқат ба табиат, ташаккули намуди муайяни шахсияти инсон, ки ҳаёти шахсии худро мувофиқи параметрҳои парадигмаи табиии сатҳи олии меъёрҳои ҷисмонӣ, равонӣ ва зеҳнии мавҷудияти инсон бунёд карда метавонад, барои расидан ба сатҳи муайяни камолот зарур аст.

Аз нуқтаи назари аксиология пайравӣ ба ин равиш инсониятро ба қабули аввалияти арзишҳои умумибашарӣ, ки мухтавои онро, шуруъ аз Суқроту Афлотун, ки концепсияи Манфиати Умум, мушобихати Ҳастӣ, Неқӣ ва Зебоиро офаридаанд, бузургтарин зеҳнҳои башарият қор кардаанд, наздик менамояд.

Ба ғайр аз ин, бартариҳои риояи принциби табиӣ аз он иборат аст, ки параметрҳои фаъолияти мутақобилаи устод ва шогирдони ӯ, инчунин интихоби усулҳои фаъолияти педагогӣ ва ташаккули раванди таълим дар маҷмуъ бояд ба тавре тартиб дода шаванд, ки сохтори табиии муносибатҳо дар системаи «кӯдак – физиология – табиат – ҷамъият» вайрон нашавад, балки тарҳи мавҷудаи онҳо нигоҳ дошта шуда, танҳо ба он параметрҳои ба хусусиятҳои синну солии таълимгиранда вобаста аст, ислоҳ ворид карда шавад. Аз ин рӯ, татбиқи ин принцип на ба тағйир додани табиати инсон, балки инкишоф додани сифату қобилиятҳои хоси инсон бо хости Худованд, ки ба ғояи арзишҳои умумибашарӣ мувофиқ аст, вобаста мебошад.

[146, С.181-184]

Халифаҳои солеҳ дар мавъизаҳои худ қонуну аҳкоми диниро, ки мардум бояд риоя кунанд, мувофиқи табиат эълон намуда, табиӣ будани ин қонунҳоро, ки барои ҳидоят кардани муъмин ба пояи илоҳии худ пешбинӣ шудааст, ба зарурати риояи хосту нақшаи Офаридгор баён мекунанд. Тарбия бояд дар асоси ҳамин принципҳо бунёд карда шавад, зеро майл ба маърифат

яке аз хусусиятҳои тафаккури инсон дар он шакле мебошад, ки ҳамон тавр тасаввур карда шудааст (офаридашуда, пешакӣ муайяншуда).

Кӯдакро мушоҳида намуда, мо дарк мекунем, ки ӯ ба дарки олами атроф ва табиати ашӯ, инчунин инкишофи паҳлуҳои эҳсосот, ки тавассути дарки эмотсионалии ҳаёт ва ҳодисаҳо ташаккул меёбад, ниёз дорад. Ситсерон инчунин ба зарурати риояи принципҳои мувофиқат ба табиат таъкид карда, гуфтааст, танҳо он чизе, ки ба табиат (одам) мувофиқ аст, ба комёбӣ мебаррад.

Ба ғайр аз қонунҳои умумии маърифат, қонуниятҳои инкишофи психикаи инсон, муҳити иҷтимоӣ ва шароити зиндагӣ ба хислатҳои характери инсон, тарзи тафаккур ва рафтори ӯ таъсир мерасонанд, бинобар ин одамон аз хурдсолӣ аз ҳамдигар аз ҷиҳати маърифатӣ ва эмотсионалӣ фарқ мекунанд. Вазифаи тарбия ва таълим аз он иборат аст, ки сарфи назар аз ин тафовутҳо ба онҳо дар бораи арзишҳои қалидӣ, асосии ҷомеаи инсонӣ, ки ба онҳо имкон медиҳад дар зиндагӣ дастгирӣ пайдо кунанд, системаи назари худро нисбат ба олами атроф ташаккул диҳанд ва мавқеи воқеии инсонро дар он муайян кунанд, маълумот диҳанд.

Яке аз арзишҳои асосии ин силсила "фазилати ахлоқӣ" маҳсуб мешавад ва Сукрот онро ҳамчун ситораи раҳнамо барои касе, ки бо ҳадафи ба даст овардани хирад ба роҳи дониш қадам гузоштааст, медонист. Ӯ боварӣ дошт, ки ба одамон бояд имконият дода шавад, то ки некиро аз бадӣ сарфаҳм рафта, фарқ кунанд - ин ба онҳо кумак мекунад, ки бошуурона некиро интихоб намоянд [61].

Ҳангоми дар назди худ ба миён гузоштани вазифаи бунёди раванди таълимии ба принципҳои табиӣ асосёфта устод бояд ба технологияҳои психологию педагогӣ, ки дар раванди инкишофи мутаносиби шахсият дар асоси ташаккули ниёзҳои шахс ба ташкили худидоракунии тамоми равандҳои вобаста ба худтакмилдиҳии ҷисмонӣ ва равонӣ, зеҳнӣ алоқаманд аст, муроҷиат намояд:

Партави дониш зада бар хоку тин,

То ки шуд донапазиранда замин.

Хок амину ҳар чӣ дар вай кошӣ

Беҳиёнат чинси он бардошӣ. (Дафтари аввал, байтҳои 512-513)

[68].

Рисолати мураббӣ/устод дониши зиёд, баҳусус, маҳорати ворид шудан, ба психологияи шунавандагонро тақозо мекунад. Барои он, ки вазъо на танҳо ба гӯш, балки ба зеҳни онҳое, ки барояшон пешбинӣ шудааст, роҳ ёбад, бо онҳо бо забони содаву фаҳмо, бо истифода аз истилоҳот ва ҳолатҳои ҳаётие, ки онҳо мефаҳманд, муошират карда тавоништан лозим аст, вагарна суҳбат ба гарде табдил меёбад, яъне ҳеч аст:

Чумла гуфтанд: «Эй ҳақими раҳнаҷӯ,

Ин фиребу ин чафо бо мо мағӯ.

Чорпоро қадри тоқат бор неҳ,

Бар заъифон қадри қувват кор неҳ.

Донаи ҳар мурғ андозай вай аст,

Туъмаи ҳар мурғ анчире кай аст? (Дафтари аввал, байтҳои 581-

583) [68].

Мураббӣ (устод) бояд махсусан бодикқат бошад, то пайравонашро сари вақт аз иштибоҳ ва аъмоли гуноҳ огоҳ созад, зеро рафъи оқибати ин корҳо осон нест - онҳо дар тӯли умр инсонро ба ташвиш меоранд, дар бораи онҳо ба дигарон арз кардан мумкин нест, зеро ки рӯзи қиёмат ҳар кас барои амали худ масъул аст ва ҷавоб хоҳад буд:

Ҳам дар он дам гушмоли Ҳақ расид,

Чашми ӯ бигшоду гӯши ӯ кашид. (Дафтари сеюм, байти 1679)

[70].

Борҳо пӯшад пайи изҳори фазл,

Боз гирад аз пайи изҳори адл.

То ки ин ҳар ду сифат зоҳир шавад,

Он мубашшир гардад, ин мунзир шавад. (Маснавӣ. Дафтари

чаҳорум, байтҳои 170-171) [70].

Балхӣ борҳо таъкид мекунад, ки сарнавишти инсон дар дасти худи ӯст, ҳеҷ чиз бе талош, дар натиҷаи ҳолатҳои руҳдода ва «бахту толеъ» ба даст намеояд - баръакс, ӯро аз дилсӯзии зиёдатӣ хушдор медиҳад, зеро аксаран чунин «толеъ» боз як доми маккоронаи душмани авлоди Одам аст.

Мураббӣ бояд ба шогирди худ ба таври боварибахш исбот кунад, ки қувваи рӯҳиро бенатиҷа ба умеди муъҷиза сарф накунад, беҳтар аст, ки онро барои ҷустуҷӯи Ҳақиқат, расо шудани ақл ва таҳкими имонаш истифода барад: «Роҳи камолоти рӯҳ аз ранҷу азоб иборат аст, на аз силсила муваффақиятҳо». «Роҳи Ҳақ саҳт махуфу баста бувад ва пурбарф. Аввал ҷонбозӣ ӯ кард ва асбро дарронду роҳро бишқофт. Ҳар кӣ равад дар ин роҳ, аз ҳидоятӣ инояти ӯ бошад... [71].

Қобили зикр аст, ки Балхӣ ягона файласуфе нест, ки ба мавзуи ҷустуҷӯи роҳҳои беҳбудӣ нафси инсон, ташаккули шахсияти комил муроҷиат намуда, муътақид бошад, ки ҳамаи сифатҳои беҳтарин дар инсон нахуст аз рӯи нақшаи Офаридгор дода шудааст. Беҳтарин ақлҳо, ҳам пеш аз ӯ ва ҳам баъд аз ӯ, аз худ мепурсиданд, ки чӣ тавр шахрванди арзанда шудан, сарнавишти хешро иҷро кардан, бо худ ҳамоҳангӣ пайдо кардан, худро хушбахт кардан ва дигаронро хушбахт кардан мумкин аст ва ҳулосаи худро ба эътиқод ба покии асл, андешаи солими ҳар як инсон ва майли ӯ ба некӯкорӣ асос кардаанд. Масалан, Авраам Маслоу дар китоби худ «Мотиватсия ва шахсият» менависад: «Мо бояд эътироф кунем, ки организм ҳудаш ба ин саволҳо ҷавоб медиҳад, ҳудаш ба мо мегӯяд, ки ба чӣ ниёз дорад ва аз ин рӯ, барои ӯ чӣ арзишманд аст - вақте ки бемор мешавад ва дар шароити маҳрумӣ аз арзиш нобуд мешавад. Агар мо шунидани овози табиату ботини худро ёд гирем, мо мефаҳмем, ки барои мо чӣ хуб аст.» [62, с. 2-6]

Ба омӯзиши роҳҳои эҳсосӣ падидаҳои зиндагӣ, пайдоиши таҷрибаи бошуурона, ки ҳар як шахс тавассути эҷоди маъноҳо ба даст овардааст, феноменология - як самти афкори фалсафии аврупоӣ, ки дар ибтидои асри XX тавассути кӯшишҳои Эдмунд Хуссерл ва пайравони ӯ ба вучуд омада,

зухур кардааст (ба ин монанд самт дар фалсафаи таҳлилии австро-англо-америкой бо истилоҳи «фалсафаи шуур» ифода ёфтааст), машғул мебошад.

Се усули классикии амалияи феноменологӣ вучуд дорад: тавсифи таҷриба, ки дар таҷрибаи қаблии инфиродӣ нигоҳ дошта шудааст; тафсири таҷриба вобаста ба контекст; таҳлили таҷриба бо мақсади ҷустуҷӯи роҳҳои кор кардани он.

Бузургтарин файласуф, бунёдгузори таълимоти худ дар бораи Ҳастӣ Мартин Ҳайдеггер изҳор доштаст, ки таҷриба аллакай дар ҷаҳон сурат мегирад. Мулоҳизаҳои ӯ дар бораи таҷрибаи марғи инсонӣ бештар ба “консепсияи изтироб”-и намояндаи дигари ин мактаби фалсафаи Сёрена Кэркегора - теологи лютеранӣ, шоир ва нависандаи динӣ асос ёфтаанд.

Андешаҳои пайрави дигари феноменология Жан-Поль Сартра дар осори ӯ баён ва тасвир гардидаанд. Файласуф муътақид буд, ки маъно ба мавҷудият маҳз тавассути фаъолияти пурмазмунӣ инсон (ҳар кас гумон мекунад, ки ӯ медонад, ки чӣ кор мекунад ва барои чӣ), ки бидуни он тамоми мавҷудият танҳо ашӣи ғайрифавол ё ҳолатҳои ғайрифавол аст, дода мешавад. Мафҳуми марказӣ барои ӯ озодии ирода аст (барои асоснок кардани он асари «Ҳастӣ ва нестӣ. Таҷрибаи онтологияи феноменологӣ» ба асоснокии ин бахшида шудааст). Як зумра пайравони феноменология ба ҷустуҷӯи далелҳои машғул буданд, ки барои ҳифзи озодии ирода шахси муъмин масъулияти шахсии худро барои покии нафси худ дарк менамояд ва аз ин рӯ аз гуноҳу беинсофӣ парҳез мекунад.

Зоҳиран афкори маорифпарваронаи Балхӣ дар асарҳои бисёре аз мутафаккирони барҷаста, ки ҳар яки онҳо дар ташаккули таҷрибаи педагогӣ, тарбияи инсонӣ комил, ки барои худшиносӣ худтакмилдиҳӣ сабӣ мекунанд, дар пойдории неқӯаҳволии умумӣ ва наздиктар кардани тантанани идеалҳои инсонпарварӣ, бар пояи арзишҳои ҳаёти инсонӣ ва фарҳангии инсонӣ нигаронида шудаанд, сахм гузоштаанд.

3.2. Татбиқи андешаҳои педагогии Чалолиддини Балхӣ дар бораи башардӯстӣ ва инсонии комил дар раванди таълиму тарбияи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ

Дар баромадҳои оммавии роҳбарон ва санадҳои меъёрии кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ истилоҳи «арзишҳои умумибашарӣ» дар солҳои бозсозӣ пайдо шудааст (аз ҷумла, дар суханронии М.С. Горбачёв, дар «Эълония оид ба забонҳои халқҳои Русия», ки моҳи октябри соли 1991 қабул шуда буд), аммо ҳуди мафҳум зоҳиран хеле барвақт вучуд дошт. Дар Энциклопедияи Бузурги Шӯравӣ, дар мақолаи «Дар бораи антиқа» гуфта мешавад, ки ин вожа аз тарафи файласуфони он замон ифода карда шудааст; Дар «Энциклопедияи адабӣ», ки солҳои сиёми асри гузашта нашр шуд, ҳамчунон ин мафҳум мавриди истифода қарор гирифтааст (масалан, дар мақолаи Ромен Роллан).

Албатта, мафҳуми «арзишҳои умумибашарӣ» дар ҳуҷҷатҳои созмонҳои гуногуни байналмилалӣ низ вомехӯранд (масалан СММ), дар охири асри гузашта дар Женева Ассотсиатсияи байналмилалии арзишҳои инсонӣ таъсис дода шуда буд, ки фаъолияти он ба омӯзиши арзишҳои нигаронида шудааст, ки метавонад башариятро муттаҳид созад [64, с. 143-147].

Сарфи назар аз истифодаи васеи ин мафҳум ва татбиқи умумии истилоҳ, маҷмуи арзишҳои тавсифшударо ба ҳеҷ ваҷҳ муайян кардан мумкин нест, зеро калимаҳои "некӣ", "адолат", "ободӣ" ва ғайра дар ҳар як фарҳанг (аз ҷумла дар ҷанбаи таърихӣ низ) метавонад бо маъноҳои гуногун, ки бо хувияти миллӣ ва фарҳангӣ алоқаманд бошад, пур карда шавад.

Бо вучуди ин, дар давраи ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии байналмилалӣ инсоният бояд нуқтаҳои имконпазири тамос, ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамкориро муайян кунад ва асоси равшани он арзишҳои умумибашарӣ мебошанд, ки шояд на аз нуқтаи назари назарияи иҷтимоӣ-сиёсӣ (ки онҳо қисман бо мушкилоти ҳуқуқи инсон мувофиқат мекунанд), балки ҳамчун субъекти

мафҳуми аксиологии фарҳанг, ки арзишҳои аксиологии фарҳангро аз байн мебарад, баррасӣ карда шавад.

Азбаски сухан на танҳо дар бораи имрӯз, балки дар бораи фардои инсоният меравад, табиист, ки ин масъалаҳо дар маркази диққати намояндагони илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ, ҳамчунон педагогҳо, ҳам муҳаққиқону назариятчиён ва амалиячиён қарор доранд.

Вазифаи асосии тарбия аз он иборат аст, ки бо роҳи рушди намудҳои гуногуни фаъолияти касбӣ ва иҷтимоӣ, ташаккули системаи муносиби арзишҳо дар фард, ки ба пойдории субот ва рушди минбаъдаи ҷомеаи мушаххас дар маҷмуъ ва инкишофи шахсияти ҳар як фард мусоидат мекунад, ба ҳаёти ҷомеа пайвастанӣ намояндагони ҳар як насли оянда таъмин карда шавад. Ба ин маъно, вазифаи ҳамаи наслҳои қаблӣ пешниҳод кардани он системаҳои арзишмандест, ки эҳтимолан ин вазифаро иҷро кунанд.

Муҳаққиқ Б.С.Гершунский масъалаҳои вобастагии арзишҳо, табиати онҳо, таъсир ба ташаккули сохтори шахсият, ки ташаккули онҳо дар зери таъсири омилҳои миллӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба амал меояд, таҳқиқ намуда, инчунин усулҳои интиқоли ин арзишҳоро дар раванди таълим омӯхтааст [84].

Гирфанова Л.П зарурати барҳӯрди муносибати системанокро дар баррасӣ ва омӯзиши ин арзишҳо асоснок карда (ба андешаи ӯ, стандартҳои муносири таълимӣ, ки дар он рушди сифатҳои шахсии хонандагон ҳамчун мақсади таълиму тарбия ифода ёфтааст, инро пешбинӣ менамоянд), мегӯяд, ки арзишҳои умумибашарӣ падидаҳои мебошанд, ки барои ҳар як инсон аҳамияти калон доранд, зеро онҳо ба ҳар як сатҳи ниёзҳои маънавии ӯ ва ҳамаҷониба қонеъ кардани ниёзҳои иҷтимоии ӯ мусоидат мекунанд.

Аксарияти олимоне, ки бо ин ё он шакл бо масъалаҳои дарки падидаи «арзишҳои умумибашарии инсонӣ» машғул буданд, ба хулосае меоянд, ки онҳо хусусияти идеалӣ доранд ва ба як маъно модели муайянеро ифода мекунанд, ки бояд дар ҳар як соҳаи ҳаёт ҳамчун дастурамал истифода шаванд.

Ҳамин тариқ, дар таҳсилоти муосир чунин ақида вуҷуд дорад, ки имрӯз хангоми омода кардани насли наврас дар ягон кишвари ҷаҳон аз мавҷудияти чунин падидае ба мисли арзишҳои умумибашарӣ сарфи назар кардан ғайриимкон аст ва аз ин рӯ, дарки моҳияти онҳо ва рӯ овардан ба ин арзишҳо яке аз вазифаҳои педагогӣ дар фаҳмиши имрӯзаи он мебошад.

Барои ҳалли ин масъала рӯ овардан ба хиради файласуфон ва мутафаккирони бузурги гузашта, ки ба масъалаи тарбияи инсонӣ комил ҳамчун яке аз шартҳои ташаккули ҷомеаи комил машғул буданд, куллан бамаврид аст ва яке аз чунин мутафаккирон, бешубҳа, Ҷалолиддини Балхӣ буда, осори ӯ ганҷинаи бебаҳоест, ки на танҳо афкори муҳимтарин, балки намунаҳои эҷодиёти шифохиро низ дар бар мегирад [96, С. 20-22.]

Албатта, Балхӣ пайрави ягон концепсияи педагогӣ набуд (ва буда ҳам наметавонист бо сабабҳои таърихӣ), вале муътақид буд, ки дар ҳар як инсон як асли ахлоқии илоҳие вуҷуд дорад, ки бояд «бедор шавад», равшан шавад, инкишоф ёбад, то ба ҳар кас роҳи камолот ва анҷоми сарнавишти худро нишон бидиҳад. Шахсе, ки дар моҳияти ӯ худ асли ҷисми «ҳайвонӣ» маҳбус аст, дар ториқӣ сарсонун саргардон мешавад ва на ҳар кас мустақилона, бе кумаки устод/мураббии хирадманд ба рушноӣ баромада метавонад. Балхӣ ин марҳилаи зиндагиро бо кӯдакӣ муқоиса кардааст.

Дар пажӯҳишҳои минбаъдаи раваншинсон мафҳумҳои «таваллуди аввал» (даврае, ки кӯдаки синни томақтабӣ алоқамандии эҳтиёҷоти худро бо меъёрҳои сохтори ҷамъиятӣ меомӯзад) ва «таваллуди дуюм» пайдо шудааст, ки (тибқи ақидаи А.Н. Леонтьев) бо давраи наврасӣ, вақте ки огоҳӣ аз категорияҳои асосии арзишҳо ва таносуби рафтори худӣ шахс бо онҳо пайдо мешавад, алоқаманд аст. Ҳамаи ин равандҳо ба тарбия ва таълим равона карда шуда, ба туфайли фаъолияти педагогоне ба амал меоянд, ки хирад ва таҷрибаи бою ғании пешгузаштагони бузурги худро, ки осорашон то ҳанӯз манбаи идеяҳои пурсамару боэътимоди педагогӣ ба шумор меравад, ба мерос гирифтаанд.

Дар китоби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён», ки ба бисёр забонҳои халқҳои ҷаҳон тарҷума шудааст, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат андешаҳои хешро оид ба масъалаҳои асотирӣ ва таърихӣ пайдоиши «ҷаҳони тоҷикон» баён намуда, зарурати пажӯҳишҳои хешро бо он асоснок мекунад, ки «Танҳо тавассути шинохти гузаштаи таърихӣ, тавассути худшиносии миллӣ ояндаи фарҳангии наслҳои навро муайян кардан мумкин аст», зеро ки анъанаҳои фарҳангӣ ва концепсияҳои таърихӣ ба тараққиёти Тоҷикистон то имруз таъсири муайян гузошта истодаанд. Ба ақидаи Эмомалӣ Раҳмон, бунёди давлати соҳибистиклол, демократӣ ва ҳуқуқбунёд бидуни така ба арзишҳои дар фарҳанги миллӣ гузаштаи файласуфони гузашта, ки ғояҳои онҳо кайҳо боз шуҳрат ва эътирофи умумиҷаҳонӣ пайдо кардаанд, ғайриимкон аст [151, с. 102-105]

Асарҳои Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Ҷалолоддини Балхӣ, Хайём, Ҷофизӣ Шерозӣ ва бисёре аз мутафаккирони асримиёнагӣ, ки дар кишварҳои қисман қаламрави Тоҷикистони муосир зиндагиву эҷод намудаанд, ба аксар забонҳои маъруфи дунё тарҷума гардидаанд ва тарҷума шуда истодаанд ва фарҳанги ҷаҳониро бою ғанӣ гардонида, дар муносибатҳои мутақобила дар самтҳои афзалиятноки ҳамкориҳои байнимиллӣ, ки дар байни онҳо маориф бартарият дорад, нақши асосӣ мегузоранд.

Шубҳае нест, ки низоми маорифи миллӣ дар пояи фарҳанги нотақрори мардум, хусусияҳои забонӣ, хусусиятҳои этникӣ, анъана ва расму оинҳои динию халқӣ асос ёфтааст. Бо вучуди ин, дар ҷаҳони муосири глобалӣ актуализатсияи шакли усулҳои гуногуни ҳамгирӣ (дар ҳар як системаи маорифи миллӣ) ба арзишҳои умумибашарӣ аҳамияти назаррас касб намуда, зарурати бознигарӣ ва такмили барномаҳои тарбияи ахлоқии насли наврасро дар доираи муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси дастовардҳои пешрафтаи афкори педагогии муосир ба миён меорад.

Ин талаботи замон ба ҳеҷ вачҳ зарурати инкор намудани омӯзиши осори мутафаккирони гузаштаро, ки ба тарбияи инсонии комил марбут аст, рад намекунад, баръакс, дар осори онҳо далели бартарияти он арзишҳоеро, ки мо имрӯз бо истилоҳи «умумӣ» ном мебарем, чустан ва пайдо кардан лозим аст ва ба ин хотир барномаи тарбияи ахлоқии хонандагонро ба тавре тартиб додан лозим аст, ки хонандагон арзишҳои фарҳангии миллиро ҳамчун чузъи фарҳангии умумибашарӣ дарк кунанд ва исботи онро аз осори файласуфони давраҳои ибтдоӣ дарёб намоянд [104, с. 226-229].

Чунин парадигма ба шахси имрӯз ташаккулёфта, имкон медиҳад, ба ояндаи башарият, ки гавари некӯахлоқии он рушди равандҳои ҳамгироии иқтисодӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ башардӯстона байни фарҳангҳои гуногуни милли дар асоси эътирофи афзалияти арзишҳои ҳам барои шахсият ва ҳам барои ҷомеа дар аксарияти мутлақи давлатҳои ҷаҳон муҳим ба ҳисоб меравад, тавҷҷуҳи бештар зоҳир намояд. Роҳи аз ҳама самараноки ташаккули маҷмуи чунин арзишҳо воридшавии мутақобилаи фарҳангҳо мебошад, ки муносибати бештарро ба хусусиятҳои ҳар яки онҳо истисно намекунад.

Ҳалли ин масъалаҳо барои инсоният, ки сарчашмаи хирадаш фалсафаи классикии Юнони қадим буда, аз таълимоти Суқрот - яке аз аввалин мутафаккирони машҳури давраи антиқа, ки ба таҳқиқи ҷаҳони ботинии инсон рӯ овардааст, ибтидо мегирад, имконпазир мебошад. Моҳияти ақидаҳои ӯро Афлотун (аз ҷумлаи таъсисдиҳандагони аввалин муассисаи таҳсилоти олии дар ҷаҳони Ғарб муаррифи мешавад), ки яке аз мутафаккирони бонуфузи таърихи инсоният ба ҳисоб меравад, ба ояндагон расонидааст. Шогирди ӯ Арасту буд, ки ҳамчун намунаи дурахшони «инсонии оламшумул» эътироф мешавад. Асарҳои ӯ аз ҷониби Ал-Киндӣ, Ал-Аробӣ, Ибни Сино ва Аверроэс ба арабӣ тарҷума шуда, дар баробари андешаҳои пайравони дини зардуштӣ, инчунин дигар динҳои халқҳои эронии даврони Императорони Якум ва Дуюми Форс, шоҳигарии Порт ва ғайра ба рушди фалсафаи аввали Ислом таъсири бузург расонидаанд [126, с. 270-275].

Андешаҳои мутафаккирони бузурги гузашта аз он сабаб дар ҷаҳони муосир аҳамияти хоса доранд, ки дар онҳо афзалияти принципҳои ахлоқию маънавӣ дар инсон, талоши ӯ барои некӣ ва адолат, инчунин дигар сифатҳоеро, ки барои инсон, сарфи назар аз хувияти миллӣ, динӣ ва фарҳангии ӯ арзиши баробар доранд, эълон мекунанд.

Яке аз аввалин ҷонибдорони ақидаҳои пешқадам, ғояи инкишоф, теолог ва фарҳангшиноси олмонӣ Иоган Готфрид Ҳердер дар нимаи дуюми асри XVIII ягонагии фарҳангро ҳамчун як мақсади умумии тамоми башарият шарҳ дода, онро ҳамчун саъю талош барои тасдиқи афзалияти «башардӯстии ҳақиқӣ» ифода кардааст. Ба гуфтаи Генрих Гейне «Гердер тамоми инсониятро ҳамчун арфаи бузург дар дасти хунарманди моҳире баррасӣ намудааст, ба назари ӯ ҳар як халқ дар ҳар як тори ин асбоби азимҷусса ба таври худ ҷӯр шудааст ва ӯ ҳамоҳангии умумичаҳонии садоҳои гуногуни онро дарк мекард».

Фарҳанги башарият дар ҷараёни таҳаввулот ташаккул ёфтааст ва ҷузъи ҷудонашавандаи он ҳамеша раванди интиқоли байни наслҳои арзишҳои фарҳангӣ, яъне таълиму тарбия ба шумор мерафт. Бинобар ин, рӯ овардан ба афкори насли пештараи устодону мураббӣён, ки дар асоси эътиқоди худ ва мувофиқи тасвири манзараи олами замони худ дар роҳи ташаккули инсонии комил, шахсияти баркамол сайъ талошҳо намуда, прогресс ба даст оварда буданд, хеле муҳим аст.

Қобил ба зикр аст, мутафаккирони форсизабони асримиёнагӣ, ки дар қаламрави кишварҳои Осӣи Марказӣ қору зиндагӣ мекарданд, бар ин назар буданд, ки бо дастрасӣ ба арзишҳои фарҳангӣ, донишҳо ва роҳҳои гуногуни пайвастан ба суннатҳои миллӣ бо мақсади расидан ба камолоти маънавӣ, на танҳо намояндагони табақоти аёну ашроф, балки ҳар як шаҳрванди кишвар бояд таъмин карда шавад, зеро маърифатнокии шаҳрвандон гарави беҳбудии ҷома ба ҳисоб меравад.

Дар маҷмӯъ фарҳанги Исломи аз нигоҳи созмондиҳандагони раванди тарбияи ахлоқии ҷавонон дорои имконоти баланд буда, арзишмандии он, пеш

аз ҳама, дар мероси эҷодии файласуфону шоирони машхури ҷаҳонӣ, ки дар тӯли чандин асрҳо андешаи сифатҳои ахлоқиро ба хонандагон расонидаанд, то ки ҳар як фард барои худшиносӣ ва расидан ба камолоти маънавӣ талош намояд, ифода меёбад.

Барои ошкор намудани ин иқтидор (бо назардошти вижагиҳои ҷанбаи динӣ, ки ба эҷодиёти Ҷалолиддини Балхӣ ва дигар намояндагони маорифи Исломӣ хос аст) бояд як қатор муқаррароти муҳимро, ки барои дарки пурраи ин андешаҳои педагогӣ аҳамият доранд, таҳия намуд [1, с. 278]:

1. Хусусиятҳои асосии таъсири эътиқоди динии аҳолии кишварҳои мусулмон ба ҷаҳонбинӣ, зиндагӣ ва муносибатҳои иҷтимоии онҳо, ба робитаи маънавии фарҳанги динӣ ва дунявӣ, ба он параметрҳои раванди таълиму тарбия, ки бо хувияти миллӣ ва динӣ муайян карда мешаванд, ҳамаҷониба омӯхта шавад.

2. Ба имконпазирии мурочиат ба арзишҳои маънавии Ислом, ки бо ақидаҳои муосир дар бораи арзишҳои умумибашарӣ ҳамоҳангӣ дошта, заминаи татбиқи бомуваффақияти ормонҳои ҷомеа дар пешрафт ва истиқрори манфиати умум гардида метавонад, таваччуҳи хоса бояд дод.

3. Ошкор кардани моҳияти муносибати Ислом ба намояндагони дигар фарҳангҳо, динҳо ва миллатҳо, таъкид намудани иқтидори муносибати таҳаммулпазирии он ба вижагиҳои ҷаҳонбинии ҳам мардуми мушаххас ва ҳам гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва этникӣ, урфу одат ва урфу одатҳои онҳо, инчунин хусусияти рафтору кирдор.

4. Таҳлили аслии он муносибатҳои диние, ки бо ин ё он сабаби радикализми ошкоро аҳамияти худро гум кардаанд ва ба талаботи замон дар бобати пойдор гардондани сулҳу осоиши умумӣ ва ҳамфикрии байни халқҳо ҷавоб дода наметавонанд.

5. Имконияти аз нав дида баромадани анъанаҳои фарҳанги Исломӣ бо мақсади мутобиқ гардонидани онҳо ба муҳити ҷамъиятӣ ва фарҳангии давлатҳои ба истилоҳ «ҷаҳони Ислом», ки барои фароҳам овардани шароити дилхоҳ ба хоҳири таъмини худшиносии озоди иҷтимоӣ ва касбии ҳар як

шаҳрванд, сарфи назар аз мансубияти этникӣ, динӣ ва фарҳангии ӯ, инчунин, барои бомуваффақият ошкор намудан ва истифода бурдани захираҳои зеҳнӣ дар маҷмуъ зарур аст.

Аз нуқтаи назари Ҷалолиддини Балхӣ инсон новобаста аз мавқеъ дар ҷомеа, сатҳи сарват, наҷод ва мазҳаби онҳо бояд бо дигар одамон робита барқарор намояд. Дар замони Балхӣ ободии тамоми қишрҳои иҷтимоӣ ва маҳалҳои аҳоли аслан ба ҳамин қобилият вобаста буд. Мутафаккир ҳамчун пайрави тасаввуф, ки мафҳуми одами «сайёра»-ро таҳия намудааст, дар имкони чунин муносибат мушкилиёе надидааст – охир (чунки), ҳама одамон ба ҳамон як Худованди якаву ягона мутаалиқанд ва аз ин нуқтаи назар як арзишро ифода мекунанд [75, с. 52-53]:

Бар мусулмонон намеорӣ ту раҳм,

Муъминон хешанду як тан шаҳму лаҳм.

Ранчи як ҷузвези зи тан ранчи ҳама-ст,

Ғар дами сулҳ аст ё худ малҳама-ст. (Дафтари ҷаҳорум, байтҳои 3248-3249) [70].

Барои мукаммал гардонидани барномаҳои таълимӣ, ки ба ташаккули тарбияи ахлоқии насли ҷавони шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳалаи кунунии рушди таърихӣ нигаронида шудаанд, афкори педагогии Балхӣ, ки мазмуни осори ӯро дар мувофиқат бо арзишҳои умумибашарӣ дар шароити ҳамгироии ҷаҳонии фарҳангӣ ифода мекунанд, аҳамияти назаррас дорад.

Балхӣ ҳамчун яке аз бузургтарин мутафаккирони соҳибмаърифати замони худ, ки осори ӯ ба забонҳои форсӣ, туркӣ, арабӣ ва юнонӣ навишта шудааст, пайрави файласуфоне буд, ки дар рушди афкори фалсафии башарият таъсири ҳалқунанда доштанд. Дарки арзиши осори онҳо, воқеан, моро водор мекунад, ки роҷеъ ба аҳамияти ҳамкориҳои намояндагони фарҳангҳои гуногун дар масъалаи тарбияи инсонӣ дорои ахлоқи баланд, пешрафта, рӯҳан инкишофёфта ва дорои тафаккури мусбат, наздик ба идеал (дар Балхӣ – ба инсонии комил) андеша ронем. Бинобар ин, азбаски

мақсадҳои намояндагони табақоти зеҳнии миллатҳои гуногун ба ҳам мувофиқанд, зарур аст, ки ҳамкориҳои байнифарҳангӣ, ҳамкориҳои мутақобила дар соҳаи маориф, илм ва фаъолияти иҷтимоӣ бо така ба эҳтиром ва ҳамдигарфаҳмӣ сурат бигирад ва ин эътирофи ҳувияти миллии онҳоро инкор намекунад.

Мутаносибан, барномаҳои таълимие, ки барои татбиқ дар муассисаҳои таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия шудаанд, бояд модулҳоеро дар бар гиранд, ки ба ташаккули доираи васеи хонандагон дар омӯзиши таърих, фарҳанг, афкори иҷтимоӣ ву сиёсии намояндагони халқҳои дигар, ба дарки ғояи таҳаммулпазирӣ ҳамчун арзиши умумибашарии қариб дар ҳамаи фарҳангҳо мавҷудбуда мусоидат намоянд. Хонандагон бояд дар бораи дастовардҳои фарҳангҳои ҷаҳонӣ ва миллий, дар бораи урфу одат, ғояҳои анъанавӣ ва анъанаҳои халқҳои дигар, дар бораи ҷойгоҳ ва аҳамияти ҳар як фарҳанги миллий барои мероси фарҳангии ҷаҳонӣ маълумоти пурра гиранд.

Кӯдаки муосир, ки фардо дар ҷаҳони глобалӣ зиндагӣ хоҳад кард, бояд аз синни мактабӣ танҳо дар асоси риояи принципҳои таҳаммулпазирӣ тарбия гирифта, дар ҷомеаи муосир мутаносибан инкишоф ёбад ва худро такмил диҳад.

Таҳаммулпазирӣ, аз нигоҳи Балхӣ, бар ғояи созгорӣ дар ҷаҳони беандоза гуногунанг асос ёфтааст, ки ин ба забони имрӯза масъулияти ҳар як шахс барои бунёди муносибатҳои созанда ва ғайриантагонистӣ дар асоси ҳуқуқи ҳар як шахс барои изҳори ақидаи худ ва доштани эътиқодҳои аз дигарон фарқкунандаро ифода менамояд. Илова бар ин, чунин мавқеъ имкони бо ҳамдигар ғанӣ сохтани фарҳангҳои миллиро дар раванди муколама ва ҳамкорӣ дар шароити рушди ҷаҳонишавӣ пешбинӣ мекунад.

Парадигмаи бисёрфарҳангӣ, ки имкони саҳми баробар ба ташаккули муносибатҳои иҷтимоии ҷумҳурӣ аз ҷониби намояндагони ҳамаи миллатҳо ва қавмҳои сокини онро таъмин менамояд, ҳоси Тоҷикистони муосир буда, пешниҳод менамояд, ки дар тарбияи насли наврас афзалияти ташаккули ҳосияту ҳислатҳои шахсият дар хонандагон дар асоси эътирофи моҳияти

таҳамулпазирӣ, ҳамдардӣ, саъйу кӯшиш ба ҳамкории мутақобила дар мувофиқати пурра бо арзишҳои умумибашарӣ ва ҳамчунон бо арзишҳои миллии халқи тоҷик бояд ба инобат гирифта шавад.

Ба андешаи доктори илмҳои педагогӣ, профессор И. Каримова, вазифаи имрӯза дар назди ҷомеаи омӯзгории Ҷумҳурии Тоҷикистон гуманизатсияи соҳаи маориф мебошад, ки бидуни ҷалби таваҷҷуҳи мақомоти давлатӣ, муассисаҳои ҷамъиятӣ ва шаҳрвандӣ ва тамоми ҷомеа ба ташаккули шахсияти кӯдак, ки бояд траекторияи ҳаёти худро дар заминаи решакан кардани марзҳои миллӣ ва муттаҳидсозии неруҳои миллӣ барои ҳифзи сулҳи байни халқҳо ва таъмини пешрафти минбаъдаи инсоният бунёд намояд, ғайриимкон аст. Муваффақият дар ҳалли ин масъала бидуни рӯ овардан ба афкори равшанфикрони халқи тоҷик, ки моҳияти ҳиссиёт, хираду ақл ва иродаи инсон (Умари Хайём), эътирофи некӣ ҳамчун ҳастии инсоният (Носири Хисрав)-ро талқин менамоянд, ғайриимкон аст [115, с. 37-47.]

Маърифати ҳар як фард, ҳамчунон дар замони Балхӣ низ (дар осори ӯ далелҳои зиёде дар ин бора оварда шудаанд), бояд ба сулҳу адолат, пазируфтани ҳуқуқ ба мустақилият ӯ дар интиҳоби роҳи ҳастияш, дар як вақт дарки масъулияти худ аз таъсири рафторе, ки ба атрофиён мерасонад ва дарки зарурати некиву накӯкорӣ ва саҳмгузорӣ дар истиқрори сулҳу субот мусоидат намояд.

Аз ин лиҳоз, тарбияи таҳамулпазирӣ яке аз вазифаҳои муҳимтарини низоми маорифи муосири Тоҷикистон ба шумор рафта, шартҳои асосии таъмини самаранокии он фароҳам овардани фазои муносиби рушди тарбия дар муассисаҳои таълимӣ ва фарҳангии ҷумҳурӣ мебошад ва он бояд тамоми хусусиятҳои таҳамулпазирӣро дар бар гирад. Дар чунин муҳит муносибатҳои байнишахсӣ бар пояи эҳтиром ва эътирофи ҳуқуқи ҳар як шахс ба фарқ кардан аз дигарон, барандаи фарҳанги дигар будан, мансубият ба мазҳаб ё наҷоди динии дигар бунёд мешаванд, дар ҳоле ки заминаи ташаккули ҷомеа дар чунин муҳит ҳамон арзишҳои умумибашарӣ мебошад, ки мо дар бораи он дар боло навишта будем. Сифати чунин муҳитро сатҳи

тахаммулпазирии ҳам омӯзгорону донишандӯзон ва ҳам аъзоҳои оилаи онҳо муайян мекунад. Нисбати ҳайати омӯзгорон дар ҳуҷҷатҳои меъёрии танзимкунандаи соҳаи маориф талаби ташаккули салоҳияти таҳаммулпазирӣ ҳамчун ҷузъи муҳимтарини салоҳияти умумифарҳангии омӯзгор ҳамчун яке аз сифатҳои муҳими касбӣ пешбинӣ шудааст, зеро шахсияти таҳаммулпазирро танҳо мураббӣ, ки худаш соҳиби ин сифат аст, тарбия карда метавонад.

Хусусиятҳои асосии шахсияти таҳаммулпазир дар баробари қобилияти қабули фарқиятҳо ва ҳамдардӣ, худдорӣ ва худназораткунӣ, устувории эмотсионалӣ, муносибати бодикқат ба дигарон, қобилияти муошират бидуни муноқиша, дӯстӣ ва меҳрубонӣ, хоҳиши васеъ кардани ҷаҳонбинӣ ва ғайра мебошанд.

Баръакси таҳаммулпазирӣ ин таҳаммулнопазирӣ мебошад, ки ҳамчун набудани омодагӣ ба ҳамкорӣ бо "дигарон", одамони наҷод, фарҳанг ё мазҳаби дигар, ки ба шумо монанд нестанд ва бо тамоюли рафтори зиддиятнок алоқаманд аст.

Доктори фанҳои педагогӣ И. Пчелинцева диққатро ба зарурати аз таҷрибаи педагогӣ дур кардани муносибати расмӣ нисбат ба тарбияи шахсияти аз ҷиҳати иҷтимоӣ баркамол, таҳаммулпазир, ки дар амалияи омӯзиши принципҳои таҳаммулпазирӣ дар формати фанҳои таълимӣ зухур меёбад, равона менамояд ва натиҷаи он аз худ намудани истилоҳоти асосӣ ва қобилияти шарҳ дода тавониستاني мазмуни консепсияҳо ба ҳисоб меравад. Бо ин равиш доншандӯзон метавонанд муносибатро нисбат ба таҳаммулпазирӣ ҳамчун бепарвой нисбат ба дигар ақидаҳо инкишоф диҳанд, на ҳамчун воситаи фароҳам овардани имкони муколама. Хусусан, агар талаботи дар муассисаи таълимӣ фароҳам овардани муҳити муносиби таҳаммулпазир, ки ба хонандагон имкон медиҳад қобилияти ҳамкорӣ ва пешгирӣ аз таҷовуз ва низоъҳоро омӯзанд, нодида гирифта шавад [138, С. 167-172.].

Бо вучуди он, ки пайдоиши истилоҳи «таҳаммулпазирӣ» ба маънои муосираш ба асри XVIII рост меояд, пажӯҳишгарон дар бораи паҳлуҳои гуногуни ин падида аллакай дар осори Арасту ва Сукрот андешаҳо пайдо кардаанд. Воқеан, ҷустуҷӯи роҳҳои бунёди муносибатҳои неки ҳамсоғӣ ва ғайриоддӣ байни гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ, давлатҳо ва шахсони алоҳида барои инсоният қариб ҳамеша аҳамият дошт ва имрӯз мо метавонем эътироф кунем, ки он як ҷузъи таҷрибаи иҷтимоии наслҳо буда, дар раванди тарбия ва таълим интиқол дода мешавад. Бояд қайд крд, ки мундариҷаи таълим бояд инҳоро дар бар гирад:

1. Таҷрибаи фаъолияти идрокӣ, ки барои фаҳмидани равандҳои дар олами атроф баамаломата ва мавқеи шахс дар он, инчунин дарёфти роҳҳои таъсири мутақобила бо падидаҳои воқеият аҳамияти калон дорад. Дар асоси қобилияти равонии инсон ба раванди ҳиссиётии сигналҳои аз ҷисми худ ва муҳити атроф воридшаванда ба вучуд меояд.

2. Таҷрибаи фаъолияти репродуктивӣ (таҷдидкунанда, алгоритмӣ), ки ба хонандагон имкон медиҳад донишро аз худ кунанд, ки ҷузъи таҷрибаи иҷтимоии наслҳои пешин аст ва онҳо метавонанд дар шароити маълум онро нусхабардорӣ, таҷдид ва нашру паҳн кунанд.

3. Таҷрибаи фаъолияти эҷодӣ ҳамчун натиҷаи мустақилона аз худ кардан ва татбиқи донишҳое, ки дар ҷараёни таълим, дар фаъолияти ҳавасмандкунанда вобаста ба зухуроти ҳислатҳои шахсияти созанда ба даст оварда шудаанд.

4. Таҷрибаи равиши эҳсосӣ-арзишӣ, ки дар раванди ташаккул ва дарк намудани таҷрибаи фардии нигаронӣ аз иттилооте, ки дар раванди азхудкунии дониш дастраси хонанда гардида, ба ӯ имкон медиҳад шавқу рағбат ва эҳтиёҷоти худро аз нуқтаи назари тарбия ва рушд муайян намояд.

Мероси адабии мутафаккирони барҷастаи адабиёту фарҳанги маънавии тоҷику форс аз таблиғи хайрхоҳӣ ва ҳамсоғии нек, эҳтиром ба ҳама бошандагони Худо дар ин замин, зарурати саъй кардан ба риояи қонунҳои ахлоқию маънавии зиндагии умумӣ дар ҷомеа саршор аст ва аз ин рӯ, барои

бунёди чунин парадигмаи ҳамкорӣ дар ҷаҳони гуногунмиллат, ки метавонад ҳамеша барои имконияти нобуд накардани онҳо дар асоси ранги пӯст, эътиқоду мазҳаб замина бошад, хизмат мекунад.

Балхӣ ҳамчун намояндаи дурахшони фалсафаи ҳузури асли илоҳӣ дар ҳар як инсон аслан дар ҳар гуфтори худ пойбандӣ ба арзишҳои калидии умумибашарино нишон дода, машруъияти душманӣ ва низоъро дар ҳар асос рад мекунад. Ягонагии аслияти тамоми мавҷудоти зинда дар асоси ба ҳам пайвастании маданиятҳои миллӣ, ки ба ҳар кадоми онҳо садоқат ба идеалҳои инсондӯстӣ хос аст, имконпазир мебошад [20, с. 91-94]

Ташаккули низоми маорифи миллӣ бо таъя ба мероси фалсафии шахсиятҳои барҷаста, ки фаъолияти онҳо дар ташаккули ҳувияти миллии фарҳангии ин ё он халқ (гурӯҳи этникӣ) таъсири назаррас расонидааст, сурат мегирад. Ҳамзамон, он наметавонад вижагиҳои марҳалаи муосири таърихӣ рушди инсониятро, ки бо равандҳои ҷаҳонишавӣ, майли муттаҳидшавӣ ва ғанисозии мутақобилаи фарҳангҳои миллӣ хос аст, ба назар нагирад, аз ин рӯ, барномаҳои таълимӣ бояд ба хонандагон барои дарки таърих ва фарҳанги дигар давлатҳо, ташаккули муносибати эҳтиромона ба фарҳанги умумичаҳонӣ дар маҷмуъ, бидуни паст задани ҷузъе аз фарҳанги миллӣ, мусоидат намояд.

Яке аз асосгузори илми педагогика К.Д.Ушинский аҳамияти дар таъя ба истилоҳ, ба «педагогикаи халқӣ» асоснок кардани мафҳумҳои тарбиявии ҳар давлатро баррасӣ намудааст. Пайрави ақидаи ӯ, педагог ва психолог П.Ф.Каптерев қайд кардааст, ки таълим дар баробари таъя ба таҷрибаи иҷтимоии миллӣ ва фарҳанги миллӣ, бояд хусусиятҳои синну соли психологии кӯдак, хусусиятҳои шахсии ӯро ба инобат гирад, яъне табиӣ бошад (на муҳолифи табиати кӯдак). Ин нуқтаи назар ба мафҳуми антропологизм, анъанавии антропологӣ асос ёфтааст, ки инсонро ҳамчун барандаи “мавҷияти умумӣ” эътироф кардааст. Дар пайванди ин ду падидаи бунёдӣ – садоқат ба «педагогикаи халқӣ» ва мафҳуми антропологизм, ба андешаи В.М.Меньшиков, ташаккули технологияҳои педагогӣ ва тарбиявӣ ба

вучуд меояд, ки он ба ташаккули сифатҳои шахсӣ ва тамоюли арзишӣ дар намояндагони ҳар як насли минбаъдаи одамон нигаронида шудааст [12, с. 180-184]

Равиши антропологӣ дар фаҳмиши муосири худ ба таври умум ба равише мувофиқат мекунад, ки мо дар афкори фалсафии Балхӣ дармеёбем. Он, ба маъноӣ муайян, ҷузъи худӣ ҳамон «педагогикаи халқӣ» аст, ки дар бораи зарурати така ба он маорифпарварони барҷастаи рус навиштаанд. Ин далел имкон медиҳад, ки дар бораи аҳамияти ақидаҳои ӯ ва таъсири онҳо ба рушди афкори педагогии миллӣ ва ташаккули низоми маорифи миллӣ ҳарф занем.

Албатта, пажӯҳишҳои фалсафии Балхӣ, ҷустуҷӯи роҳҳои таъсиррасонӣ ба табиати инсон бо ҳадафи ташвиқи инсон ба худшиносӣ ва расидан ба камолоти маънавӣ бар пояи омӯзиши мероси ниёгон, ки барояш дастрас буданд, асос ёфтааст, аз ҷумла: бо ёрии Суқрот, ки яке аз асосгузори ахлоқ ба шумор меравад, ӯ пешниҳод кардааст, ки масъалаҳои ахлоқии марбут ба зиндагии инсон бо роҳи ба даст овардани хушбахтӣ, ки ба ақидаи мутафаккир танҳо барои инсонии дорои маънавиёти баланд дастрас аст, муяссар мегардад; Афлотун, ки ҳастии инсонро бо ҳузури рӯҳи ҷовидонӣ, ки ҳангоми таваллуди ҷисмонӣ ба бадани ӯ ворид мешавад, мепайвандад ва мақсади он афзун намудани дониш аст; Арасту, ба духелагии табиати инсон, ки дар ҷанбаҳои биологӣ ва иҷтимоӣ зоҳир шуда, охири имкони мавҷудияти инсонро берун аз ҷомеа рад мекунад, эътиқод дошт ва инчунин дигар намояндагони фалсафа, ки ба низоми дониш дар бораи олами атроф ва инсон ҳамчун як ҷузъи он, дар бораи мавҷудият ва маъноӣ мавҷудияти инсон асос гузоштаанд.

Ҷолиб он аст, ки афкори фалсафӣ бо сабаби худбахуд пайдо шудан (пайдоиши стихиявӣ) дар мафкураи яке аз нобиғаҳои шинохтаи башарият инкишоф наёфта, аз халқии баҳсҳо, муколамаҳои шифоҳии рӯ ба рӯ ва ғоибона (баъзан баъди садсолаҳо) ва мукотибаи мутафаккирон бо ҳамдигар, дар ҳоле ки ҳар кас, сарфи назар аз синну сол, вазъият ва мавқеи

ичтимоиаш дар замони худ ба доштани ақидаи худ ва ҳимояи исботи шайъии он ҳуқуқ дошт, мегузашт. Ин шакли мубоҳисаҳо табиатан ба арсенали техникаи педагогӣ ворид шуда, дар тӯли асрҳо ба ҳар як насли минбаъдаи одамон барои дарк кардани афкори фалсафаи ниёгони худ, пайвастан ба олами арзишҳои маънавӣ ва дастурҳои ахлоқии худ кумак мекунад.

Мероси файласуфони номбаршудаи замони антиқа ва пайравони минбаъдаи онҳо - маорифпарварони бузурги чех Я.А.Коменский, бритониёӣ Ч.Локк, швейсариягӣ Жан-Жак Руссо ва И.Песталотсси, олмонӣ Г. Кершенштейнер, итолиёӣ М.Монтессори, поляк С.И.А.Гессен, рус А.С. Макаренко ва В.А.Сухомлинский на ба давлатҳо ва халқҳои мушаххас, балки ба тамоми инсоният тааллуқ доранд, зеро онҳо бо дурандешӣ ва заҳмати суботкоронаи худ ба пешрафти умумибашарӣ мусоидат намуданд, ба татбиқи ғояҳои башардӯстӣ дар илми тарбия ва таълими фарзандон, сарфи назар аз мансубияти миллӣ ва динии онҳо, афзалияти арзишҳои умумибашарии ҳар як миллат ва тамоми инсоният саҳм гузоштаанд. Ба андешаи мо, Чалолиддини Балхиरो, ки ба имкони расидан ба камолоти маънавии ҳар як инсон боварии комил дошт, бар далели ҳамаи асосҳо ба сафи ин мутафаккирон дохил намудан мумкин аст [28, с. 294-299]

Бо дарназардошти он, ки тамоми осори шоири бузурги тасаввуф бо майли фаъол барои тасдиқи идеалҳои ахлоқии сулҳпарварӣ, муносибати хайрхона нисбат ба мардум, таҳаммулпазирӣ ва ҳамдардӣ, майли маърифат ва камолоти маънавӣ фаро гирифта шудааст, арзиши устувори осори Балхиरो аз нуқтаи назари таъсири мусбат доштан ба равандҳои тарбияи ахлоқии ҷавонон эътироф кардан лозим аст. Самаранокии усулҳои истифодакардаи ӯ, ки имрӯз метавон онро усули таъсири педагогӣ номид, бахусус бо назардошти он, ки шоир ба он сифатҳои маънавии табиатан хоси хислати миллии тоҷикон: некхоҳӣ, низоъ накардан, мочароҷӯ набудан, майлу қобилияти амну осуда бо дигарон зиндагӣ кардан, меҳнатдӯстӣ, матонаткорӣ, ҷустуҷӯӣ ва донишдӯстиро ворид намудааст, бешак шубҳае нахоҳад овард. Аз ин рӯ, имрӯз бо итминони комил метавон гуфт, осори ибратбахши Балхӣ

дар баробари осори дигар файласуфон ва мутафаккирони асримиёнагӣ, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна умр ба сар бурдаанд, дороии ба истилоҳ «педагогикаи халқӣ» мебошанд.

Низоми муосири маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи талаботи имрӯзаи ҷомеа дар тарбияи шахрвандоне, ки қобилияти худро дар касбу кор тавассути гирифтани таҳсилоти босифат нишон дода, дар рушди бомуваффақияти иқтисодии кишвар ва ҳамгироии он ба иқтисоди ҷаҳонӣ саҳм гузошта метавонанд, ба навсозӣ ва такмил ниёз дорад.

Бояд иқрор шуд, вазифаи ташаккули шахсияти баркамол инкишофёфтаи муосир, ки ба арзишҳои ахлоқии умумибашарӣ ва миллӣ содиқ аст, аҳамияти на аз ин камтаре дорад. Тарбияи чунин шахсият танҳо дар сурати моҳирона ба ҳам пайвастании бартариҳои равишҳои муосир дар тарбияи насли наврас ва мероси педагогии миллӣ, ки солҳои зиёд санҷида шудааст, имконпазир аст.

Бори дигар таъкид ба амал меоварем, ки равандҳои муосири ҷаҳонишавӣ ва воридшавии мутақобилаи фарҳангҳо маънои аз байн бурдани хусусиятҳои фарҳангии миллиро надоранд, баръакс, тавачҷуҳ ба онҳо дар тамоми ҷаҳон ҳамчун ба манбаи таҷрибаи пунарзише, ки наслҳои пешин ҷамъоварӣ кардаанд, меафзояд. Азбаски омӯзиши ҳар насли минбаъда аслан як амали интиқоли арзишҳои фарҳангии мебошад, ки дар тӯли таърихи пешини ҳар як миллат ташаккул ёфтаанд, аз ин рӯ дар назди омӯзгорони Тоҷикистон вазифа гузошта мешавад, ки ҳангоми гузаронидани ҷорабиниҳо оид ба такмили низоми маориф ба ин таҷриба барои ғанӣ гардонидани амалияи таълимӣ муроҷиат намоянд [135, с. 141-145]:

-таҳқиқи эҷодиёти мутафаккирони гузашта дар асоси шароити таърихӣ бо тавачҷуҳ ба сохтори концептуалӣ, системаи далеловарӣ, интиҳоби усулҳои муроҷиат ба доираи эҳсосоти инсон;

-омӯхтани таҷрибаи собитшудаи истифодаи образҳои бадеӣ, маҷмуи далелҳои мантиқӣ, усулҳои боварибахш ва исбот, ки ба осори наслҳои пешини мураббӣну устодон хос аст;

- пайгирӣ намудани роҳу воситаҳои таъсиррасонии осори мутафаккирони барҷастаи гузашта ба равандҳое, ки дар маҷмӯъ ба ҷомеаи муосири тоҷик ва аз ҷумла ба шеваҳои рафтории афроди алоҳида хос аст;

- дарёфти далели таъсири афкори фалсафии намояндагони барҷастаи фарҳанги тоҷик дар ташаккули арзишҳои умумибашарӣ, ки то имрӯз аҳамият доранд ва дар аксарияти мутлақи давлатҳои бахшҳои ҷаҳони глобалӣ эътироф шудаанд;

- равшан намудани шабоҳатҳои идеалҳое, ки ҳам дар осори мутафаккирон ва файласуфони тоҷик ва ҳам дар осори намояндагони фарҳангҳои дигар инъикос ёфтаанд, ки имкон медиҳад тамоюлҳои ҷаҳонии рушди афкори фалсафии башариятро таҳқиқ кунем;

- омӯхтани имкониятҳои истифодаи мероси эҷодии мутафаккирони гузашта бо мақсади муқаррар намудани афзалияти дар насли наврас тарбия намудани сифатҳои ахлоқие, ки аз қадимулайём ба асолати миллии тоҷикон хос доништа шудаанд;

- коркард ва таҳия намудани усулҳои таълиму тарбия дар асоси муносибати эҳтиёткорона ба мероси педагогӣ бо роҳи ба таҷрибаи муосири педагогӣ гузарондани принципҳои «педагогикаи халқӣ».

Зоҳиран, истифодаи таҷрибаи таъсири педагогии наслҳои пешини устодону мураббӣ ба барҷаста андӯхташуда маънои беандеша гузарондани усулҳои онҳо ба таҷрибаи муосирро надорад. Зоҳиран, истифодаи таҷрибаи таъсири педагогӣ, ки наслҳои пешини устодону мураббӣ ба барҷаста андӯхта буданд, беандеша гузарондани усулҳои онҳо ба таҷрибаи муосирро пешбинӣ намекунад. Бояд андешаҳои баёнкардаи мутафаккирон ва файласуфонро бо контексти он марҳалаи таърихии рушди ҷомеаи тоҷик, ки осори онҳо аслан аз ибтидо барои он пешбинӣ шуда буд, алоқаманд кард, зеро аксари онҳо дар давраҳои бесуботи сиёсӣ, зуҳуроти авҷи хусумати байни миллатҳо ва мазҳабҳо ва таҳаммулнопазирӣ эҷод шудаанд. Муҳаққиқони осори Балхӣ қайд мекунанд, ки мавсуф дар асарҳои худ аксаран бо намояндагони равияҳои дигари тасаввуф баҳс мекунад (дар

бобҳои қаблӣ дар ин бора ба таври муфассал сухан гуфта будем), аз ин рӯ, далелу бурҳонҳои ӯ хусусияти «тахқиромез» (ҳамла) дошта, барои ошкор кардани бемаънӣ будани андешаҳои муҳолифонаш дар бораи ҷойгоҳ ва нақши инсон дар сохтори ҷаҳонӣ пешбинӣ шудааст. Яъне, бевосита ва беандеша интиқол додани андешаҳои пешгузаштагон ба низоми таълим, ки ба воқеияти имрӯза мувофиқ аст, имконнопазир аст- ин ҳамгирӣ захираи зиёди зеҳнӣ талаб мекунад. Бо вучуди ин, пайравӣ намудан ба ин ақидаҳо дар ҳар марҳилаи минбаъдаи рушди низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки стратегияи дурустро дар асоси ба назар гирифтани хувияти миллӣ ҳамчун ҷузъи мероси фарҳангии ҷаҳонӣ ва тамоюли умумии афзалиятнокӣ ба арзишҳои умумибашарӣ интихоб намоем [131, с. 181-191].

Пас аз ба даст овардани истиқлолияти кишвар дар аввалҳои солҳои навадуми қарни гузашта аз ҷониби намоёндагони ҷомеаи илмӣ Тоҷикистони соҳибистиклол теъдоди зиёди таҳқиқотҳои дахлдор анҷом дода шуданд. Аз ҷумла, Ҳ.Афзалов ва Б.Раҳимов ба ҷустуҷӯи роҳҳои баргаштан ба сарчашмаҳои педагогикаи миллӣ (соли 1994 китоби дарсии онҳо «Таърихи педагогикаи халқи тоҷик» аз ҷоп баромад); Қ. Қодиров - муаллифи асари «Таърихи ғояҳои педагогии халқи тоҷик»; Хоҷаев К., ки мавзӯи рисолаи илмӣ ӯ ақидаҳои педагогии мутафаккирони асри XI тоҷик буд; Абдураҳимова К, ки мавзӯи таҳқиқоти ӯ, аз ҷумла, эҷодиёти Носир Хусрав буд; М.Алиев, ки дар омӯзиши афкори маорифпарварии Муҳаммад Ғазолӣ саҳми арзанда гузоштааст; М.Аминҷонова, ки асарҳои худро ба ақидаҳои педагогии Рудақӣ ва ҳамзамонони ӯ бахшидааст; М.Ғиёсиев, ки тавачҷуҳи илмӣ ӯ ба андешаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI тоҷику форс ва таҳаввулоти онҳо дар педагогикаи муосир равона шудааст, инчунин олимони варзидаи илми педагогика Каримова И.Х., академик М.Лутфуллоев, ки таҳти роҳбарии ӯ нашри «Қобусномаи афкори педагогии халқи тоҷик» ба анҷом расонида шудааст, ҳамчунон С.Саидмиров, Файзалиев Ҷ., Б.Мачидова ва бисёр дигарон машғул гардидаанд.

Хусусияти хоси фаъолияти педагогии (устодиву тарбиявии) наслҳои гузаштаи файласуфон ва мутафаккирони кишварҳои Осиёи Марказӣ дар робитаи ногуастани он бо бозёфтҳои илмии замони худ (аз ҷумла дар соҳаи илмҳои ҷомеашиносӣ) ифода меёбад - бисёре аз онҳо, масалан, дар тиб ва нучумшиносӣ, инчунин дар забоншиносӣ, адабиёт ва шеърӣ муваффақ шудаанд. Шахси бомаърифат дар он замон така кардан ба донишҳои замонавии дар тамоми соҳаҳои ба ӯ дастрасро барои ташаккул додани тасвири илмии олами худ афзал медонист. Аз ин рӯ, Балхӣ мисли ҳамзамонони худ дар қатори Ал-Хоразмӣ, Ибни Муқоффаъ, Фирдавсӣ, Рӯдакӣ, Абӯзайди Балхӣ, Ибни Сино, Восифӣ ва ғайра бештар ба қатори равшанфикрони замони худ шомил мешавад [113, С. 105-107].

Муҳаққиқони муосири давраҳои гуногуни таърихӣ ташаккул ва рушди низоми назарияҳои педагогӣ таваҷҷуҳи худро ба аҳамияти марҳилаи инкишофи илмҳои гуманитарӣ, ки метавонад аз ибтидои асри X то миёнаҳои асри XI-ро дар бар гирад, вақте ки аксари аҳолии кишварҳои Осиёи Марказӣ дини Исломо қабул карданд, равона менамоянд. Дар ин давра дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёт, аз ҷумла аз ҷиҳати муносибат ба мазмуну мундариҷаи таълим «равшан шудани» аксар меъёру қоидаҳо ба амал омад.

Албатта, мероси фалсафии мутафаккирони барҷастаи ҷаҳони Исломо моли на танҳо халқи тоҷик аст, он ба фарҳанги ҷаҳонӣ, ба ташаккули фарҳанги халқҳои дигар дар тамоми гӯшаву канори сайёра таъсири бузург расонидааст, зеро он дарки қонунҳои ҳастии инсоният ва ҳадафи инсон ҳамчун охири офариниши Илоҳӣ дахл дошта, афзалияти он арзишҳои ахлоқӣ ва фарҳангиеро, ки мо имрӯз умумибашарӣ меномем, тасдиқ кардааст ва итминон дорем, ки маҳз ин арзишҳо ба инсоният имкон медиҳад бо роҳи пешакӣ муайяншуда бехатар гузарад ва ба фалокатҳои экологӣ ё маданӣ роҳ надиҳад. Бесабаб нест, ки асарҳои муаллифони асри миёнагии тоҷик ба аксари забонҳои ҷаҳон тарҷума шудаанд. Вале бузургтарин аҳамияти таҷриба ва хиради ниёгони бузургамон, ки дар тӯли садсолаҳо то мо расидаанд, дар ҳифзу эҳёи хувияти фарҳангиву миллии тамоми намояндагони қавму

гурӯҳҳои этникӣ ва иҷтимоии гуногун, ки имрӯз бо мафҳуми «халқи тоҷик» муттаҳид шудаанд, ифода меёбад [66, с. 72-75].

Ба мансубияти динии файласуфон, олимон, мутафаккирон ва шоирони асримиёнагӣ таваҷҷуҳ бояд кард - ҳамаи онҳо ба дини Ислому эътиқод доштанд, гарчанде ки онҳо ба самтҳои гуногуни он тааллуқ дошта бошанд ҳам. Аҳамияти ин далел дар он аст, ки Ислому ҳамчун ҷавонтарин Динҳои Иброҳимӣ арзиши маърифатро эътироф намуда, ба ҷустуҷӯи илму ташвиқ мекунад ва афроди бомаърифат, устодону мураббӣро дар зинаи болотар қарор дода, равиши онҳоро барои расидан ба камолот эътироф мекунад, зеро онҳо на танҳо соҳиби донишанд, балки онро дар байни мардум низ паҳн мекунанд. «Вақте инсон мемирад, дафтари аъмоли ӯ баста мешавад. Танҳо се чиз ба ӯ нафъ мебахшад ва ба қатори аъмоли савоб илова мешавад: натиҷаи хайру саховаташ, кашфи донише, ки ба мардум суд меорад ва фарзанди солеҳ, ки барои наҷоти рӯҳи ӯ дуо мекунад» (Ҳадиси Муслим).

Муслмонон дар зери “дониш” на танҳо дониши дини хешро, ки дар асоси омӯзиши китобҳои бузург, ҳадисҳои паёмбарон ва андешаҳои амиқ ташаккул ёфтааст, мефаҳманд, балки дониши дунявиро низ дар назар доранд, ки имкон медиҳад дар ҳар як соҳа ва касбу кор пеш рафта шавад ва ба мо маълум аст, ки бисёре аз мутафаккирони асримиёнагӣ, ки дар қаламрави кишварҳои Осиёи Марказӣ қору зиндагӣ карда буданд, на танҳо дар назм, ки ба ташаккули маънавиёти инсоният равона карда шудааст, пеш рафта буданд, балки онҳо барҷастатарин риёзидонҳо, ситорашиносон, табибон ва ғайра буданд.

Дар бунёди низоми кунунии тарбияи ахлоқӣ бо мақсади муайян кардан ва интиқол додани ақидаҳои муваффақтарин ҳамчун асоси навин таҳлили он системаи дарки маърифат (мо имрӯз онро системаи таълим гуфта метавонем), ки дар асрҳои миёна дар кишварҳои Исломи ташаккул ёфта, аз имтиҳони замону гузаштааст, ба маврид мебошад.

Дар марҳилаи аввал донишандӯз ба ҷанбаҳои муҳими дин ғарқ шуда, дар бораи таърихи пайдоиш ва паҳншавии он, персонажҳои асосӣ,

хусусиятҳо ва тарҷумаи ҳоли онҳо маълумот мегирифт. Имрӯз бо чалби таваҷҷуҳи донишандӯзон ба ин шароити таърихӣ, нишон додани заминаҳои пайдоиши дин дар гузашта ва нишон додани далелҳои таъсири мусбати паҳншавии он ба ҳаёти иҷтимоии наслҳои пешин мо ба ҷавонон дар ташаккули манзараи илмӣ олам, ташаккул додани муносибати ҳуди онҳо барои ҳувияти худ, яъне ба даст овардани маълумоти бештар, ки дар заминаи он онҳо метавонанд бо эътимоди зиёд ба манзараи ҷаҳони иттилооти мукаммалу пуртазоди муосир самт гирифта, ояндаи худро дар шароити ҷаҳонишавӣ барпо намоянд, мусоидат карда метавонем [18, с. 163-176]

Дар марҳалаи дуум бо талоши мураббии хирадманд (имрӯз аъзоёни оила ва омӯзгорон дар ин нақш амал мекунанд) ба шахс таълим дода мешавад, ки байни арзишҳои ахлоқӣ, фарҳангӣ ва маънавие, ки ҳамчун шуури дунявӣ ва мазҳабӣ эътироф шудаанд, умумияти умумиро бубинад, моҳияти онҳоро дарк кунад ва кӯшиш кунад, ки онҳоро ба доираи арзишҳои шахсӣ дохил намояд, аз худ кунад, ҳамчун «моли худ» эътироф намояд.

Дар марҳилаи сеюм таҳияи фаъоли маърифатӣ ва эмотсионалии ҳамаи ҷанбаҳои маҷмуи интихобшудаи арзишҳо бо мақсади наздик шудан ба симои «шахси комил», ки ба тарбияи Балхӣ дахл дошта, то ҳадди имкон, ба забони муосир, ба параметрҳои шахсияти муташаккили содиқ ба арзишҳои умумибашарӣ мувофиқат мекунад, сурат мегирад.

Мутаассифона, асри гузаштаи таърихи инсоният зухуроти терроризму ифротгароии Исломи дошт, ки то андозае муносибатро нисбат ба тамоми намояндагони ҷаҳони Исломи имрӯза муайян намуда, монеи омӯзиш, дарк ва паҳн намудани андешаҳои инсонпарварони бузурги Исломии гузаштаро, ки арзишҳои умумибашариро таблиғ мекарданд, халалдор месозад. Илоҳ кардани ин вазъият ба зиммаи он насли шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон аст, ки имрӯз ба ҳаёт ворид шуда истодааст.

Омӯзиши осори башардӯстони барҷастаи Осиёи Марказӣ ҳанӯз ба анҷом нарасидааст, аммо имрӯз аҳамияти он ба далели зарурати истифода аз ғояҳои онҳо дар раванди тарбия ва таълими ҷавонони тамоми ҷаҳон чандин

маротиба меафзояд ва мо борҳо зикр карда будем, ки осори онҳо дар кишварҳои мухталиф маъруф аст. Масалан, Чалолиддини Балхӣ берун аз марзҳои Тоҷикистон, Эрон, Афғонистон, Покистон, Туркия ва Юнон маъруф гаштааст. Ӯ борҳо мақоми яке аз маъруфтارين ва матлубтарин (серхаридортарин) муаллифони Иёлоти Муттаҳидаи Амрико гирифтааст [60, С. 85-87.]

Маълум аст, ки сабаби ин гуна шуҳратмандӣ мувофиқати принципҳои ахлокию маънавият, ки эҷодиёти мутафаккир ба тарғиби онҳо бахшида шудааст, ба он идеяҳои инсондустӣ ва адолат, ки дар байни ҳамзамонони мо шуҳрат пайдо карда истодаанд. Инсонии асри XXI меҳодад дар ҷаҳон зиндагӣ кунад, ки бар пояи ғояҳои эҳтиром ба озодии шахсият, ҳамбастагӣ бо ҷаҳони атроф, афзалияти арзишҳои ахлокию маънавий, дар шароити таъмини дастрасии баробар ба мероси фарҳангии зеҳнӣ, ҳифзи саломатӣ ва дигар неъматҳои иҷтимоӣ бунёд ёфтааст.

Ба андешаи Балхӣ ҷомеаи умумибашарии обод, баробарӣ ва адолатро метавон танҳо дар заминаи дарки ҳадафи инсон, ифшои нақшаи илоҳии Офаридгоре, ки ӯро ба ин ҷаҳон фирисод, бо ақл ва қобилияти худшиносии маънавий мусаллаҳ бунёд кард. Нақши файласуфон ва маорифпарварон аз нигоҳи мутафаккир аз он иборат аст, ки ин Ҳақиқатро ба инсон ошкор намуда, роҳ ба сӯи идеалро нишон диҳанд. Имрӯз андешаҳои ӯро оид ба ин масъала ҳамчун ғояҳои педагогӣ тасниф мекунем, ки ба рушди педагогика ҳам дар мамлики Осӣи Марказӣ (аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон) ва ҳам дар тамоми ҷаҳони мутамаддин таъсири назаррас расонидаанд. Умумӣ будан ва оммавӣ будани ин ғояҳо ақидаи Иоганн Ҷердерро, ҷуноне дар боло зикр шуда буд, дар бораи он, ки ҳамаи тафовутҳои миллӣ ва наҷодии байни одамон «танҳо ҷанбаҳои манзараи калони умумие мебошанд, ки дар замон ва фазои Замин паҳн шудаанд» боз ҳам тасдиқ мекунанд [45, с. 313-320]

Дар солҳои Ҳокимияти Шуравӣ ба омӯзиши осори мутафаккирони барҷастаи Исломи маҳдудиятҳои муайяни идеологӣ монӣ мешуд: Ҳизби Коммунистӣ бо вучуди эълумии озодии дин ҳар гуна идеологияи диниро

зиддилимӣ ва зарарнок ҳисоб карда, барои тоза кардани мафкураи шахрвандон аз таассуботи динӣ чорабиниҳои гуногун мегузаронд. Дар он замон матнҳое, ки пур аз истинод ба Қуръон ва ҳадисҳои паёмбарон ва истилоҳоти Исломи буданд, ба осонӣ ҳамчун таблиғ тасниф карда шуда, ба мамнуъияти махфии ногуфтани дучор мешуданд. Дар Тоҷикистони муосир чунин монеаҳо аз байн рафтаанд, ба ҳамин далел рӯ овардан ба арсенали осори фалсафии мутафаккирони Исломи гузашта дар даҳсолаҳои охир чунин такони пурқувват гирифтааст.

Муносибати беғаразона ба мероси адабии Балхӣ ба мо имкон дод мушоҳида кунем, ки дар он на танҳо як пароканиши таъсирбахши масалҳо, ҳикояҳо ва дostonҳое дида мешаванд, ки қаҳрамонони онҳо одамон, ҳайвонот, ҳашарот, наботот, нерӯҳои табиӣ, мавҷудоти афсонавӣ ва ғайра буда, фикру рафтори онҳо ба таври муассир ба манфиати хонанда барои баровардани хулоса нисбати хайру шарр, чиноят ва накӯкорӣ, гуноҳу ҷазо, олиҳиматӣ ва пастфитратӣ ва ғайра равона шудааст ва маҳз онҳо ин асарҳоро ба воситаи тавоноии тарбия табдил додаанд. Дар заминаи таърихию мазҳабӣ ҷой додани гуфтаҳои шоир имкон дод дар онҳо як мазмуни амиқе пайдо кунем, ки моҳияти андешаҳои ӯро дар бораи сохти олам, қонунҳои олам, ҳадафи инсон ва азоби рӯҳ, ки дар ҷисми «ҳайвонӣ» маҳбус аст, ифшо менамоянд, яъне дар бораи он саволҳои муҳиме, ки бояд устои хирадманд, мураббӣ барои ба онҳо посух пайдо кардан ба шогирдонаш ёрӣ диҳад. Ин андешаву хулосаҳо саҳми Балхӣ дар ганҷинаи ҷаҳонии таҷрибаи маънавист, ки илми педагогикаи муосир ба он асос ёфтааст [81, с. 229-231].

Низоми маорифи ҳар як давлат барои қонеъ гардонидани талаботи кишвар ба кадрҳои соҳибхтисос, ки қобилияти рақобатпазирии онро дар бозори ҷаҳонӣ аз нигоҳи иқтисодӣ, яъне таъмини сатҳи шоистаи сифати сармояи инсонӣ дорад, тарҳрезӣ шудааст. Дар ҷаҳони муосир чунин мешуморанд, ки мутахассисони баландхтисос на танҳо тавассути гирифтани дониш дар соҳаи муайяни касбӣ ташаккул меёбанд, зеро фаъолияти амалии ҳар як шахс аз рӯйи тафаккури ӯ ва пеш аз ҳама, бо системаҳои арзишҳои

хоси инсон дар сатҳи шахсият, роҳнамоиҳои ахлоқии ӯ муайян карда мешавад. Масалан, таъсири харобиовари коррупсия ба тамоми ниҳодҳои давлатӣ ва ҷамъиятии кишвар бо сабаби ба роҳ мондани тақсимои ноодилона ва бесамари захираҳои моддӣ ва ғайримоддӣ, ки боиси суст шудани суръати рушди иқтисодӣ ва коҳиши эътимоди шаҳрвандон ба ҳукумат мегардад, ба ҳама маълум аст. Мушкилоти коррупсия то ҳаде чиддист, ки решакан кардани он имрӯз ба яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи давлатӣ табдил ёфта, дар ҳалли он муассисаҳои таълимӣ фаъолон ширкат меварзанд ва итминони комил доранд, ки даст кашидан аз ҳама гуна зуҳуроти коррупсия дар насли наврас дар марҳилаҳои ибтидоии таъсири педагогӣ бояд ташаккул дода шавад ва дар ин росто осори мутафаккирони Исломии асримиёнагӣ саҳми арзанда мегузоранд. Ҳамин тавр, Балхӣ борҳо таъкид кардааст: «Ҳирсу ифрот туро аз ақл маҳрум месозад. Онҳо нафсро ифлос намуда, туро аз саховатмандӣ ва парҳезгорӣ маҳрум мекунанд».

Тавре мебинем, андешаҳои файласуфон ва мутафаккирони гузашта дар тарғиби арзишҳои, ки насли имрӯз умумӣ ва умумибашарӣ меномад, на танҳо ба ҳамзамонони мо наздик аст, балки метавонад дар дарёфти маънии зиндагии инсон ва талош барои тарбияи инсонии комил, ки ба таври ҳақиқӣ тоҷи офариниш ва атои Худо маҳсуб мешавад, бевосита кумак расонад. Фақат лозим аст, ки ба ин манбаи хирад бештар муроҷиат карда, маъноҳои навро ошкор созем ва умқи навро кашф кунем, ки арсенали илми педагогикаи муосирро бой гардонанд.

Хулосаи боби 3

Боби сеюми диссертатсия ба таҳлили ғояҳои педагогии Ҷалолиддини Балх ва таъсири онҳо ба концепсияи гуманизм ва ташаккули идеали инсонии комил дар заминаи таҳсилоти муосир бахшида шудааст. Ҷанбаҳои баррасишуда аҳамияти мероси Балхиро дар рушди педагогикаи миллӣ ва аҳамияти онро дар шароити муосир таъкид мекунанд.

Дар зербоби 3.1 мо дида баромадем, ки чӣ гуна ғояҳои Чалолиддини Балхиро ба низоми муосири таълим, алахусус дар муассисаҳои таҳсилоти миенаи умумӣ ворид кардан мумкин аст. Дар шароити ҷаҳони босуръат тағйиребанда ва тағйироти технологӣ, мутобиқ кардани усулҳои таълим ва тарбия бо таъба ба асосҳои фалсафӣ ва педагогии мутафаккир муҳим аст. Татбиқи технологияҳои ба принципҳои гуманистӣ асосефта метавонад ба омӯзиши самараноктар, фароҳам овардани муҳити мусоиди таълимӣ ва таҳкими арзишҳои ахлоқӣ дар хонандагон мусоидат кунад.

Дар боби 3.2 мо татбиқи амалии ғояҳои педагогии Чалолиддини Балхиро дар раванди таълим ва тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти миенаи умумӣ таҳлилу баррасӣ кардем. Татбиқи концепсияҳои он дар раванди таълим на танҳо ба баланд бардоштани сифати таълим, балки ташаккули арзишҳои баланди ахлоқӣ ва ахлоқии хонандагон мусоидат мекунад. Ин, дар навбати худ, ба рушди шахсият, тафаккури интиқодӣ ва масъулияти иҷтимоии насли наврасу ҷавони кишвар мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, боби сеюм таъкид мекунад, ки ғояҳои педагогии Чалолиддини Балхӣ дар бораи гуманизм ва идеали инсонӣ комил решаҳои амиқ доранд ва ба рушди илми педагогӣ таъсири назаррас мерасонанд. Истифодаи онҳо дар шароити муосир метавонад раванди таълимро хеле ғанӣ гардонад, ба ташаккули шахсияти рушдёфта ва ба мушкilotи ҷаҳони муосир омода мусоидат кунад. Ғояҳои Балхӣ на танҳо дар замони ӯ, балки дар ҳар давраи таърихӣ аҳамияти худро нигоҳ доштаанд, зеро онҳо ба арзишҳои инсонӣ, ахлоқӣ ва маънавӣ равона шудаанд, ки дар асоси онҳо ҷомеаҳои солим ва муваффақ ташаккул меёбанд.

Муҳим аст, ки таҳқиқот ва татбиқи ин ғояҳоро дар амал идома диҳем, то низоми устувор ва муассири таълимро, ки ба талаботи замон мувофиқ бошад, эҷод кунем. Барои ин, зарур аст, ки омӯзгорон ва мутахассисон дар соҳаи таълим ба омӯзиши амиқи ғояҳои Чалолиддини Балхӣ тавачҷӯх кунанд, то ки методикаи таълим ва барномаҳои таълимро такмил диҳанд. Илова бар ин, ҳамкориҳо бо муассисаҳои таҳсилоти олии ва марказҳои

тадқиқотӣ метавонанд ба шеваҳои навини таълим кумак расонанд, ки дар онҳо муҳити таълимӣ бо усулҳои интерактивӣ ва инноватсионӣ ғанӣ карда мешавад.

Истифодаи принципҳои гуманизми Балхӣ дар раванди таълиму тарбия на танҳо ба рушди хонандагон, балки ба баланд бардоштани сатҳи маънави ва ахлоқии онҳо низ мусоидат мекунад. Ин равиш метавонад нсли наврасу ҷавонро ба ташаккули ҷаҳонбинии васеъ ва масъулиятшиносӣ ҳидоят кунад, ки дар ниҳоят, ба рушди иҷтимоии ҷомеа ва беҳбудии он оварда мерасонад.

Агар мо ба принципҳои гуманизми Балхӣ назар кунем, мебинем, ки онҳо на танҳо ба омӯзиш ва тарбияи дониш, балки ба тарбияи хислатҳои ахлоқӣ ва инсонии хонандагон низ равона шудаанд. Ин принципҳо, ки дар он муҳаббат, эҳтиром ва ҳамдардӣ ба арзишҳои инсонӣ ва иҷтимоӣ таъкид мешавад, метавонанд барои шогирдон муҳити мусоиди таълимиро фароҳам оваранд, ки дар он онҳо метавонанд озодона фикр кунанд, баҳс кунанд ва ба рушди шахсӣ ва иҷтимоии худ мусоидат кунанд.

Бо ин усул, мо метавонем на танҳо таълимо, балки тамоми низомҳои иҷтимоиро, ки ба таълиму тарбияи насли наврасу ҷавони кишвар вобастаанд, такмил диҳем. Принципҳои гуманизми Балхӣ метавонанд ба омӯзгорон кӯмак расонанд, то ки онҳо дарсҳоро на танҳо бо маълумот, балки бо таҳлили амиқи масъалаҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ пур кунанд. Ин, ба навбати худ, ба хонандагон имкон медиҳад, ки на танҳо дарсҳоро фаҳманд, балки онҳоро дар зиндагии воқеӣ низ татбиқ намоянд.

Воситаҳои таълим, ки бо таъки ба гуманизм ташкил шудаанд, метавонанд шогирдонро ба таҳқиқи масъалаҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва илмӣ ҳидоят кунанд, то ки онҳо дарк кунанд, ки ҳамчун аъзои ҷомеа чӣ гуна метавонанд саҳм гузоранд. Ин равиш на танҳо ба баланд бардоштани сатҳи дониш, балки ба таҳкими ҳисси масъулият, ҳамдилии иҷтимоӣ ва ҳусни ахлоқ дар байни ҷавонон низ мусоидат мекунад.

Илова бар ин, бо истифодаи принципҳои гуманизми Балхӣ, мо метавонем муҳити таълимии фарохтар ва инноватсионӣ эҷод кунем, ки дар

он шогирдон на танҳо дониш, балки малакаҳои иҷтимоӣ ва ҳаётиро низ касб мекунанд. Ин равиш метавонад ба онҳо кӯмак расонад, то онҳо беҳтарин варианти худро ҳамчун инсон ва аъзои ҷомеа пайдо кунанд.

Мубрамии ин равиш дар он аст, ки он на танҳо ба рушди шахсӣ, балки ба рушди умумии ҷомеа низ таъсир мерасонад. Хонандагони бофаҳм ва масъулиятшинос метавонанд дар оянда ба роҳбарон ва фаъолони созанда табдил шаванд, ки барои ҳаллу фасли мушкилот ва рушди устувори ҷомеа кӯмак мерасонанд. Бо ин роҳ, муҳити таълимӣ на танҳо барои фард, балки барои тамоми ҷомеа ғоидаовар хоҳад буд, ки ин, дар ниҳоят, боиси беҳбуди муносибатҳои иҷтимоӣ, рушди иқтисодӣ ва фарҳангии кишвар хоҳад гардид.

ХУЛОСА

Чамъбасти натиҷаҳои таҳқиқот моро ба таҳияи хулосаҳои зерин водор сохт:

1. Мо маҷмуи интишороти ба осори Ҷалолиддини Балхӣ бахшидашударо мавриди омӯзиш қарор дода, ба хулосае оем, ки сарфи назар аз теъдоди зиёди осори ба мутафаккир бахшидашуда ҳамаи онҳо ё ба осори адабии ӯ ва ё ба нақши ӯ дар ташаккул ва тарғиби тариқати тасаввуф дахл доранд.

Маълум шуд, ки ақидаҳои педагогии Балхӣ ба қадри кофӣ ошкор ва таҳқиқ нагардидаанд, ки аз нигоҳи имрӯза хеле аҷиб ба назар мерасад. Чунин ба назар мерасад, ки ҳар як хонандаи осори файласуфи асримиёнагӣ бояд ба самти маърифатӣ, тарбиявии осори ӯ таваҷҷуҳ зоҳир мекард, ҳар яки онҳо як навъ вазъу насихатро дар бар гирифта, бартариҳои муносибати муайянро ба ҳаёт ё тарзи рафтор шарҳ медиҳанд, ки ин бешубҳа далели мавҷудияти концепсияи педагогии ҳуди муаллиф буда, тақя ба он раванди таълиму тарбияи ҷавонони муосирро дар шароити ошкоро мушоҳадашавандаи гумроҳии ахлоқӣ ва этникии насли наврас хеле самаранок мегардонад.

Ошкор карда шуд, ки тасвири равшан ва фасоҳати забони ашъори Балхӣ, ки умдатан шуҳрат ва аҳамияти ҷаҳонии ӯро пешакӣ муайян кардааст, танҳо ба он асарҳое, ки (дар тарҷумаи мутобикшуда) дар тӯли садсолаҳо ба барномаи хониши хонандагони хурдсол дохил карда шудаанд, арзиш мебахшад. Фазилатҳои номбаршуда таъсири тарбиявии сатрҳои шеърро, ки арзишҳои меҳрубонӣ, зӯрварӣ, ҳамдардӣ ва таҳаммулпазириро тарғиб мекунанд, ба таври равшан афзоиш доданд.

Дар мавриди мавъизаҳое, ки инсонро ба ҳастии пурмазмун, майли андӯхтани дониш, ҷустуҷӯи маънии зиндагӣ ва дарки ҳадафи худ – ба ибораи дигар “шахси комил” шудан, ҷустуҷӯи роҳҳои тарбия раҳнамун месозанд ва Балхӣ солҳои тӯлонӣ ба он машғул буд, аз муқаррароти зерин иборатанд :

а) маънои мавҷудияти инсон дар рӯйи замин аз саъйу кӯшиш ба дарёфти рӯҳи озод иборат аст;

б) пешниҳоди Худо инсонро аз озодии интиҳоб маҳрум намекунад, балки ба ӯ имкон медиҳад, ки бо роҳи интиҳобкардааш ҳаракат кунад;

в) маълумот маҷмуи донишҳо дар бораи ҳастӣ нест, балки дарки шеваи худшиносӣ ва расидан ба камолоти маънавӣ мебошад [1-М], [2-М], [5-М].

2. *Муайян карда шуд*, ки татбиқи раванди таълим ҳамкориҳои зичро байни хонанда ва устод дар асоси эҳтироми шахсияти ҳамдигар тақозо менамояд. Дар педагогикаи тасаввуфӣ, ки Балхӣ намояндаи барҷастаи он буд, ниҳоди мураббигӣ ё худ устодон ташкил ёфт. Ин ниҳод дар модели коммуникативӣ нақши калидӣ бозида, ба ифшои тавонмандии хонанда мусоидат мекунад ва пешбинӣ менамояд, ки мураббӣ омода аст масъулиятро ҳам барои раванди таълим ва ҳам натиҷаи омӯзиш ба дӯш гирад.

Мураббӣ (устод), пеш аз ҳама, барои эҷоди фазои муайяни муоширати таълимие масъул аст, ки дар он муносибатҳои ҳамкорӣ на танҳо зина ба зина, балки дар асоси эътимоди номаҳдуди мутақобила низ ташкил меёбад, вақте муошират на танҳо дар сатҳи шифоҳӣ, балки дар сатҳи ғайришифоҳӣ низ сурат мегирад. Дар чунин фазо на фақат ва на он қадар эҳтиёҷоти азхудкунии дониш, балки дар он илҳом ба вучуд омада, шавқ ба бозёфтҳои шахсии худ дар соҳаи маънавиётро ба миён меорад, ки он на он қадар бо иттилооти гирифташуда, балки бо як равшании муайян, эҳсоси волоият ва пайвастан ба чизи бузургтар аз олами мавҷуда, чизи ниҳоние, ки минбаъд дар орзуи ошкор намудани онанд, вобаста аст. Маҳз ҳамин тавр, ба андешаи Балхӣ, бедории Рӯҳ ва Дили шахсе, ки «инсони комил» шудан сарнавишташ аст, оғоз мешавад [3-М], [6-М].

3. *Ошкор карда шуд*, ки вазифаи бедор намудани неруи эҷодии таълимгиранда мақсади худӣ нест, ҳалли он барои муайян кардан ва такмил додани қобилиятҳои зеҳнии табиӣ (дар низоми ақидаҳои Балхӣ – худодод) ва имкониятҳои эҳсосотӣ, ки ба туфайли он инсон бо дарки тавонмандии худ ба идеал наздик мешавад, мусоидат мекунад. Роҳи худшиносӣ ва худтакмилдҳӣ мушкилу пурпечутоб аст ва ҳатто устоди (мураббии) хеле ботаҷриба ҳам танҳо қудрати ҳидоят ва ҳимояти шогирди хешро дорад, аммо амалҳои

асосии марбут ба тачдиду бехбуди нафсу ботини худро инсон бояд мустақилона анҷом диҳад, танҳо дар он сурат метавонад ба Ҳақ бипайвандад, на ин ки танҳо дар бораи он маълумот бигирад.

Шахсе, ки эҳтиёҷоти рӯҳию ботиниаш тавассути муошират бо устод-мураббии хирадманд бедор шудааст, ба ҳар баҳонае барои қонъ кардани онҳо талош хоҳад кард ва ҳатто иштибоҳхое, ки дар раванди ба даст овардани Ҳақиқат содир шудаанд, ба тачрибаи ӯ зам хоҳанд шуд, меҳисобид Балхӣ. Мақсади таълиму тарбия, ба ақидаи ӯ, маҳз дар ҷавонон ташаккул додани хоҳиши таҳкими худшиносӣ ва худтакмилдиҳӣ тавассути истифодаи донишҳои дар раванди таълим гирифташуда, на ин ки танҳо ҷамъшавии миқдории он, тавассути рушди ҳиссиёти ботинӣ ва қобилияти эҳсосӣ дарк кардани олами атроф, ба даст овардани “хиради дил” мебошад: “Чашматро бидӯз, бигзор, ки дилат чашми ту бошад” - навиштааст шоир [1-М], [4-М], [8-М].

4. *Собит карда шуд*, ки раванди ҷаҳонишавӣ мавҷи тавоноии тавачҷуҳро ба фарҳангҳои миллӣ дар бисёре аз кишварҳои ҷаҳон ба вуҷуд овардааст. Дар ин росто, рӯй овардан ба осори адабӣ ва ғояҳои педагогии мутафаккири барҷастаи асримиёнагӣ Ҷалололдини Балхӣ аҳамияти хоса касб мекунад, зеро тавачҷуҳи аҳли ҷомеаи илмӣ на танҳо ба тарҷума ва тафсири матнҳои ӯ, балки ба ифшо ва тафсири маънии ниҳон, аксаран дарки илоҳиёташ душвор аст, низ зиёд мешавад. Мо дар ин таҳқиқоти диссертатсионӣ, ки барои ошкор намудани хувияти этникии халқи тоҷик, мубрамияти ҳалли он дар ин марҳилаи равандҳои сиёсӣ ва фарҳангии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуқӯъ пайваस्ताистода хеле муҳим мебошад, саҳми худро гузоштаем [2-М], [3-М].

5. Ақидаҳои педагогии Балхӣ имкон медиҳад *ба хулосае оем*, ки ӯ ба принципҳои педагогии сенсуалистӣ дар асоси эътирофи авлавияти шакли ҳассосии дониш (ҳис, дарк, тасвир) пойбанд будааст. Моҳияти ин равишро баъдтар Ҷ.Локк чунин баён кардааст: «Дар ақл чизе нест, ки қаблан дар ҳиссиёт набошад». Балхӣ дар тачрибаи педагогии худ ба хулосае меояд, ки принципҳои ахлоқиву маънавии шахсе, ки ниёз ба рушди маънавиёти худро

эҳсос мекунад, ба мавҷудияти таҷрибаи зоҳирӣ (умумӣ) ва ботинӣ (шахсӣ) асос меёбад.

Хулосаҳои моро метавон ба тариқи зайл ибраз дошт:

1. Омӯзиши амиқи афкори педагогии мутафаккирони барҷастаи асримиёнагӣ, алалхусус шайхи тасаввуф, воиз ва шоири ҷаҳонӣ Ҷалолиддини Балхӣ барои нигоҳ доштани хувияти этникии халқи тоҷик дар шароити муносири ҳамгирӣ ва ҷаҳонишавии фарҳангҳо аҳамияти бузург дорад.

2. Балхӣ омилҳои муҳими педагогии ташаккули «инсонии комил»-и дорони сатҳи баланди рушди маънавиро бо роҳи муайян кардани неруи ӯ, майлу хоҳиши фитрии (илоҳӣ) худшиносӣ дар асоси риояи арзишҳои умумибашарӣ, ки бо арзишҳои сунатии фарҳанги миллии тоҷикон алоқаманд аст, ошкор намудааст.

3. Балхӣ андеша мекард, ки таълими инсон на он қадар ҷамъ овардани донишҳоро дар соҳаҳои гуногуни илм, балки маҳорати истифодаи ин донишҳоро дар амал ва зимнан, на танҳо бо мақсади такмил додани маҳорати касбии худ, балки бо мақсади ташкили оқилонаи зиндагии худ ва ҷомеа, барқарор намудани муносибатҳо бо дигарон дар асоси сабъу кӯшиш барои некукорӣ, адолат, эҳтироми яқдигар ва истиқрори манфиатҳои умумиро пешбинӣ менамояд [3-М], [7-М].

Тавсияҳо барои истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

Мо дар асоси омӯзиши амиқи концепсияи педагогии намояндаи барҷастаи афкори фалсафии асримиёнагӣ Ҷалолиддини Балхӣ таҳияи як силсила тавсияҳоро зарур донистем:

- дар раванди тарбияи ахлоқии хонандагон фаровон истифода бурдани осори адабии Балхӣ, дар барномаи хониш ворид намудани порчаҳо аз осори ӯ ва таҳлилу баррасии андешаҳои дар онҳо мавҷудбуда ба мақсад мувофиқ мебошад;

- дар муассисаи таълимӣ фароҳам овардани муҳити рушдбандаи таълимӣ лозим аст, то ки хонандагон ба ҷаҳони ғояҳо, мафҳумҳо ва

тасвирҳои эҷодкардаи хирадмандони барҷастаи наслҳои пешин бо мақсади шиносӣ бо мероси фарҳангии халқи худ ҳавасманд гарданд.

Омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ бояд аз суҳбатҳои абстрактӣ, баҳсу мунозираҳо дар бораи зарурати меҳрубонӣ, таҳаммулпазирӣ, хушодобӣ ва ғайра ба тавзеҳоти асоснок ва пурмазмунӣ афзалияти рафтори оқилона, одобу ахлоқи ҳамида, ки дар масал, афсонаҳо, қиссаҳо, панду ҳикматҳо ва ҳикояҳои тамсилии ба назм даровардашудаи Балхӣ оварда шудаанд ва барои дар хотир нигоҳ доштани айнак такрор кардан хеле содаву фаҳмоанд, гузаранд.

Илова бар ин, чунин корҳои педагогӣ барои тарбияи меҳру муҳаббат нисбат ба забони модарӣ ва адабиёти миллӣ ҳамчун ҷузъи муҳими фарҳанги ҷаҳонӣ, фаҳмиши қонунҳои асосии одобу ахлоқ, ташаккули ҷаҳонбинӣ ва тамоюлҳои арзишӣ, пайдо шудани майлу хоҳиш (саъйу кӯшиш) барои ҷустуҷӯи минбаъдаи мустақилонаи донишҳо ва азхудкунии донишҳои зарурӣ барои мутобиқшавии иҷтимоӣ ва худтақвину ҳақиқатдӯстӣ мусоидат хоҳанд кард.

Дар иртибот ба ин, зарур мешуморем, ки дар ин ҷода тадбирҳои зерини таълимиву тарбиявӣ ташкил карда шавад:

I. Таҳияи барнома ва дастурҳои таълимӣ:

1. *Таҳияи маводи таълимӣ оид ба ғояҳои педагогии Балхӣ:* Таҳқиқот омӯзиши нокифояи ақидаҳои педагогии Балхиро нишон дод. Бояд дастурҳои таълимӣ, монографияҳо ва мақолаҳо таҳия карда шаванд, ки ин ғояҳоро ба тартиб дароранд ва таҳлил кунанд ва онҳоро барои доираи васеи хонандагон, аз ҷумла донишҷӯени донишгоҳҳои педагогӣ ва омӯзгорон дастрас кунанд. Дар ин мавод бояд ба истифодаи амалии консепсияҳои педагогии Балхӣ дар низомии муносири таълим диққат дода шавад.

2. *Ворид кардани асарҳои Балхӣ ба барномаҳои мактабӣ:* Бо дарназардошти забони бойи адабӣ ва арзиши баланди ахлоқии асарҳои Балхӣ, мавҷудияти онҳоро дар барномаҳои мактабӣ, алахусус барои синфҳои ибтидоӣ васеъ кардан лозим аст. Дар ин ҳолат, таҳияи гунаҳои мухталифи

мутобикшудаи матнҳо, ки хусусиятҳои синну соли хонандагонро ба назар мегиранд, муҳим аст.

3. Таҳияи тавсияҳои методӣ оид ба истифодаи асарҳои Балхӣ дар ҷараени таълим: Барои муаллимон бояд дастурҳои методӣ таҳия карда шаванд, ки тавсияҳои мушаххас оид ба истифодаи осори Балхӣ дар дарсҳои адабиёт, таърих, ахлоқ ва дигар фанҳоро дар бар гиранд. Дастурҳо бояд намунаҳои таҳлили матнҳо, супоришҳо барои хонандагон, методикаи ташкили мубоҳисаҳо ва лоиҳаҳоеро дар бар гиранд, ки ба ташаккули сифатҳои ахлоқии хонандагон нигаронида шудаанд.

II. Корҳои таҳқиқотӣ:

1. Идомаи омӯзиши ғояҳои педагогии Балх: таҳқиқи амиқи ақидаҳои педагогии Балхро идома Дода, робитаи онҳоро бо концепсияҳои муосири педагогӣ ошкор Кардан Лозим аст. Бояд ба омӯзиши татбиқи амалии ғояҳои ӯ дар соҳаҳои гуногуни маориф диққати махсус дода шавад.

2. Таҳлили муқоисавии концепсияҳои педагогии Балхӣ бо дигар низомҳои фалсафӣ ва педагогӣ: Таҳлили муқоисавии ақидаҳои педагогии Балхӣ бо ғояҳои дигар мутафаккирони давраҳо ва фарҳангҳои гуногун барои муайян кардани беназирӣ ва саҳми онҳо дар тафаккури педагогии ҷаҳонӣ муҳим аст.

3. Омӯзиши таъсири асарҳои Балхӣ ба ташаккули шахсият: Бояд таҳқиқотҳои гузаронида шаванд, ки ба муайян кардани таъсири асарҳои Балхӣ ба ташаккули арзишҳои ахлоқӣ, ҷаҳонбинӣ ва сифатҳои шахсии хонандагон равона карда шудаанд.

III. Истифодаи амалӣ:

1. Таҳияи барномаҳои беруназсинфӣ: Асарҳои Балхиро дар барномаҳои беруназсинфӣ, аз ҷумла дар маҳфилҳо, клубҳо, толорҳои адабӣ, ки ба ташаккули ахлоқ, ватандӯстӣ ва маънавият дар наврасон ва ҷавонон равона шудаанд, самаранок истифода бурдан мумкин аст.

2. Истифодаи Асарҳои Балхӣ дар кор бо кӯдаконе, ки дар таълим душворӣ доранд: Бо дарназардошти арзиши баланди бадеӣ ва дастрасии забони асарҳои Балхӣ, онҳо метавонанд дар кор бо кӯдаконе, ки дар таълим

ва тарбия мушкилоти муайян доранд, барои ҳавасманд кардани тавачҷӯҳи онҳо ба хондан ва худрушдиҳӣ истифода шаванд.

3. *Тарғиби эҷодиети Балхӣ*: Бояд таблиғи васеи эҷодиети Балхӣ тавассути нашрияҳо, конференсҳо, намоишгоҳҳо, инчунин бо ёрии технологияҳои муосири иттилоотӣ ба роҳ монда шавад.

Ин тавсияҳои методӣ ба истифодаи пурра ва самараноки мероси бойи Балхӣ дар раванди таълим ва баланд бардоштани сатҳи омӯзиши ғояҳои педагогии ӯ равона карда шудаанд. Онҳо муносибати ҳамачонибаро пешниҳод мекунанд, ки таҳияи маводи таълимӣ, гузаронидани таҳқиқоти илмӣ ва истифодаи амалии таҷрибаи чамъшударо муттаҳид мекунад.

Яке аз самтҳои рушди минбаъдаи ин мавзӯ метавонад омӯзиши таносуби ақидаҳои педагогии Балхӣ (дар қатори андешаҳои дигар мутафаккирони барҷастаи гузашта) бо ақидаҳои дар системаҳои маорифи кишварҳои гуногуни ҷаҳон - иштирокчиёни раванди ҳамкории байнифарҳангӣ қабулшуда бо мақсади муайян намудани нуқтаҳои буриш, шабеҳии бархӯрдҳо ва асосҳои ташаккули заминаи пешазинтиҳоботӣ гардида, имкони ҳамкории самарабахшро бо мақсади ба ҳам овардани мавқеъҳо дар соҳаи тарбияи насли наврас дар асоси эътирофи афзалияти арзишҳои умумибашарӣ ҳамчун асоси муоширати пурсамар дар ҷаҳони глобалӣ пешбинӣ намояд.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)

1. Абдуллаев, Д. Философский анализ классификации качеств совершенного человека / Д. Абдуллаев // Scienceproblems.uz. – 2023. – Vol. 3, No. S/4. – P. 278-283.
2. Абдурасулова, А. М. Прилагательные словосочетания с арабскими элементами в "Маснавий Манави" Мавлоно Джалолуддини Руми / А. М. Абдурасулова // Вестник Педагогического университета. – 2022. – № 2(97). – С. 107-114.
3. Абдуссалами Кафафи - арабский комментатор «Маснави маннави» Мауланы Джалалуддина Руми // Под общей редакцией Е.П. Ткачевой. – Белгород: Общество с ограниченной ответственностью "Агентство перспективных научных исследований", 2023. – P. 45-48.
4. Авдеева, И. А. Трансформации гуманизма: от антропоцентризма к биоцентризму в контексте построения новых принципов отношения человека к животным / И. А. Авдеева // Философия и общество. – 2018. – № 3(88). – С. 66-82.
5. Аверьянов, Ю. А. Руми Джалал ад-Дин ибн Баха ад-Дин Мухаммад ал-Балхи / Ю. А. Аверьянов, П. В. Башарин // Энциклопедия религий. – Москва: Издательство "Академический проект", 2008. – С. 1094-1095.
6. Амиршоев, А. А. Использование терминологии относительно сущности и привозношения создателя в произведениях Мавлоно Джалолуддина Руми / А. А. Амиршоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2016. – № 4-4(206). – С. 12-20.
7. Асомуддинзода, Т. И. Проблема человека и его судьбы в произведении Джалалуддина Руми "Маснави ма'нави" (философско-религиоведческий анализ): специальность 09.00.14 "Философия религии и

религиоведение": диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук / Асомуддинзода Тоджиддин Исломиддин, 2017. – 173 с.

8. Асомуддинзода, Т. Понятие совершенного человека в творчестве Джалалуддина Руми / Т. Асомуддинзода // Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховадинова Академии наук Республики Таджикистан. – 2016. – № 3. – С. 152-158.

9. Асомуддинзода, Т. Природное бытие и соотношение тела и души человека в "Маснави маънави" Джалалуддина Руми / Т. Асомуддинзода // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. – 2016. – № 4(69). – С. 40-48.

10. Атанова, Т. О. Воплощение конституционного принципа гуманизма при назначении наказания за повторно совершенное правонарушение / Т. О. Атанова // Актуальные проблемы науки и практики: Сборник научных трудов по итогам научно-представительских мероприятий, Хабаровск, 24 марта – 27 2020 года / Дальневосточный юридический институт МВД России. Том Выпуск 6. – Хабаровск: Дальневосточный юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации, 2020. – С. 288-293.

11. Афзалов Х. Мактаб ва афкори педагогӣ дар Эрон дар охири асри XIX - ибтидои асри XX. – Д.: Ирфон, 1974. – 180 с.

12. Ашурзода, Н. Совершенный человек в философском учении Абдурахмана Джамии / Н. Ашурзода // Вестник Таджикского национального университета. – 2019. – № 1. – С. 180-184.

13. Багиров, А. М. Руми Джала ад-Дин Мухаммед Балхи / А. М. Багиров, Н. Ю. Чалисова // Большая Российская энциклопедия: В 35 томах. Том 28. – Москва: Большая Российская Энциклопедия, 2015. – С. 760-761.

14. Бартольд В. В. Работы по истории востоковедения. – М.: Наука, 1977. – 563 с.

15. Бартольд, В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В.В. Бартольд. Сочинение. Том 7. Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы Москва 1968.-328с.
16. Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Издательство восточной литературы, 1965. – 524 с.
17. Бертельс, Е.Э. История персидско-таджикской литературы / Е.Э. Бертельс.-М.: Изд-во вост. литературы, 1960. - 556с.
18. Бородавкин, С. В. Гуманизм в культуре и культура в гуманизме / С. В. Бородавкин // Вопросы философии. – 2004. – № 5. – С. 163-176.
19. Буйновская, А. В. Человек на пути гуманизма: к со-кровенному в человеке / А. В. Буйновская, Д. А. Касаткин // Молодой ученый. – 2019. – № 5(243). – С. 316-319
20. Волобуев, А. В. Концепт совершенного человека в антропологии суфизма: краткий обзор / А. В. Волобуев // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2011. – № 1(39). – С. 91-94.
21. Гафарова, У. А. Воспитательные мысли Мавлоно Джалалуддина Руми в "Маснави маънави" / У. А. Гафарова // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. – 2017. – № 4(53). – С. 94-97.
22. Гафуров Б. Тоҷикон. Душанбе,«Ирфон», ҷ.2, 208 с.
23. Гаффарова, У. А. Инсони комил дар ашъори Камоли хучандӣ / У. А. Гаффарова // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ.- 2020. – Но. 4(85). – С. 70-76.
24. Фозиев М. Таърихи педагогика. – Д.: Маориф, 1994. – 256 с.
25. Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Том II: Из истории идеологической борьбы в Турции. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 424 с.
26. Гулпинарлӣ Ш. Таърихи тариқати Мавлавӣ / Ш. Гулпинарлӣ. – Истанбул: Инқилоб, 1983. – 560 с.

27. Даштӣ А. Қаламрави Саъдӣ / А. Даштӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1341 ҳ.ш. – 250 с.
28. Долгашева, М. В. Проблема формирования личности совершенного человека в художественном наследии эпохи Возрождения / М. В. Долгашева // Сибирский педагогический журнал. – 2008. – № 13. – С. 294-299.
29. Долгих, А. Ю. Гуманизм и проблема человека / А. Ю. Долгих // Наука и образование: тенденции и перспективы: Материалы Международной научно-практической конференции, Уфа, 25–26 июня 2014 года / Искужин Т.С. (отв. редактор). – Уфа: Автономная некоммерческая организация "Исследовательский центр информационно-правовых технологий", 2014. – С. 184-186.
30. Емельянов, А. С. Советский марксистский гуманизм: от классовой борьбы к ренессансу человека / А. С. Емельянов // Человек. – 2023. – Т. 34, № 5. – С. 114-129.
31. Жуковский В. А. Образцы персидского народного творчества. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1882. – 344 с.
32. Замонӣ К. Шарҳи чомаъи “Маснавии Маънавӣ” / К. Замонӣ. – Техрон: Иттилоот, 1382 ҳ.ш. – 8 ҷилд.
33. Занди, Х. Перевоплощение животных в рассказах "Маснави Манави" Джалолоаддина Руми: специальность 10.01.03 "Литература народов стран зарубежья (с указанием конкретной литературы)": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Занди Хатам. – Душанбе, 2012. – 22 с.
34. Зарринкуб А. Сӯфиёни покдил / А. Зарринкуб. – Техрон: Амири Кабир, 1358 ҳ.ш. – 450 с.
35. Зиеев, Х. М. Весенние стихи в "большом диване" Джалаледдина Руми / Х. М. Зиеев // Вестник института языков. – 2012. – № 2(6). – С. 76-79.

36. Зиеев, Х. М. Об идейных связях Мавлоно Джалаледдина Руми и Фаридуддина Атгара / Х. М. Зиеев // Вестник института языков. – 2014. – № 2(14). – С. 49-51.
37. Зиеев, Х. М. Об отношении Джалаледдина Руми и Санои / Х. М. Зиеев // Вестник института языков. – 2011. – № 4(4). – С. 96-102.
38. Зиеева, З. И. Концепсия “инсони комил” дар ирфони Ибни Арабӣ / З. И. Зиеева // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2024. – №. 1. – С. 81-87.
39. Зиёзода, И. Г. Проблема единства бытия и его отношения к Ибн Араби и Мауланы Руми / И. Г. Зиёзода, З. И. Зиёзода // Национальное самосознание в условиях глобализации: Материалы международной научно-практической конференции, Душанбе, 03 октября 2023 года. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. – С. 194-200.
40. Зиёӣ Х. Тариқати тасаввуфи Мавлавия. – Душанбе, Ирфон, 2006. – 242 с.
41. Зоҳидов, Н. Шиноҳти Мавлоно Чалолиддини Румӣ аз равзанаи пиндорҳои чаҳони муосир / Зоҳидов Н // «Офтоби маърифат». Мурағиб ва муҳаррир Алии Муҳаммадии Хуросонӣ – Душанбе: Пайванд, 2007. – С. 106.
42. Избуллаева, Г. В. Взгляды на духовно-моральное воспитание в произведении Дж.Руми "Маснави" / Г. В. Избуллаева // Молодой ученый. – 2013. – № 4. – С. 564-566.
43. Избуллаева, Г. В. Духовно-нравственное воспитание Джалаладдина Руми / Г. В. Избуллаева // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2013. – № 48. – С. 14-18.
44. Кабиров, Х. Ш. Специфические особенности языка поэзии Джалаладдина Руми: специальность 10.02.22 "Языки народов зарубежных стран Европы, Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии (с указанием конкретного языка или языковой семьи)": диссертация на соискание ученой

степени кандидата филологических наук / Кабиров Хуршед Шахбозбекович. – Душанбе, 2009. – 149 с.

45. Каландаров, Х. С. Описание истории Иблиса в одной из газелей Рабии Балхи / Х. С. Каландаров // Актуальные вопросы современных исследований: материалы Международной (заочной) научно-практической конференции, Кишинев, 08 июня 2018 года / Научно-издательский центр «Мир науки». – Кишинев: Научно-издательский центр "Мир науки" (ИП Вострецов Александр Ильич), 2018. – С. 313-320.

46. Карамхудоев, Ш. Х. Идея эволюции троичного порождения и человека в учениях Носира Хусрава и Джалаледдина Руми / Ш. Х. Карамхудоев // Вестник Таджикского национального университета. – 2017. – № 3-1. – С. 147-149.

47. Карамхудоев, Ш. Х. Критерия человечности и проблема рационального и иррационального воспитания человека согласно учениям Носира Хусрава и Джалалуддина Руми / Ш. Х. Карамхудоев // Вестник Таджикского национального университета. – 2018. – № 5. – С. 134-139.

48. Карамхудоев, Ш. Х. Носир Хусрав и Джалалуддин Балхи о познавательной деятельности человека и путях обретения совершенства / Ш. Х. Карамхудоев // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Отделение общественных наук. – 2018. – № 4(252). – С. 26-33.

49. Карамхудоев, Ш. Х. Роль и значение воспитания в формировании человека, с точки зрения Носира Хусрава и Руми / Ш. Х. Карамхудоев // Вестник Таджикского национального университета. – 2018. – № 6. – С. 113-118.

50. Карамхудоев, Ш. Х. Сопоставительный анализ религиозно-философских идей Носира Хусрава и Джалаледдина Руми: специальность 09.00.03 "История философии": диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук / Карамхудоев Шукрат Худоназарбекович. – Душанбе, 2009. – 160 с.

51. Карамхудоев, Ш. Х. Учение Носира Хусрава и Джалаледдина Руми о совершенном человеке / Ш. Х. Карамхудоев // Вестник института языков. – 2017. – № 4(28). – С. 92-96.

52. Карамхудоев, Ш. Х. Философско-психологический подход Носира Хусрава и Джалаледдина Руми к анализу духовной деятельности человека / Ш. Х. Карамхудоев // Вестник института языков. – 2019. – № 2(34). – С. 124-131.

53. Карамхудоев, Ш. Х. Цель и смысл существования человека с точки зрения Носира Хусрава и Джалаледдина Руми / Ш. Х. Карамхудоев // Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 3: Общественные науки. – 2017. – Т. 32, № 3. – С. 150-156.

54. Карамхудоев, Ш. Х. Этико-психологические особенности человека в учении Носира Хусрава и Джалаледдина Балхи / Ш. Х. Карамхудоев // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Отделение общественных наук. – 2018. – № 2(250). – С. 47-50.

55. Каримова М. Педагогикаи муосир: Дастури таълимӣ. – Д.: Ирфон, 2010. – 320 с.

56. Каримова, Д. Б. Жанрово-тематические особенности арабской поэзии Джалаладдина Балхи-Руми: специальность 10.01.03 "Литература народов стран зарубежья (с указанием конкретной литературы)": диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Каримова Дилором Бахромовна, 2020. – 190 с.

57. Каримова, Д. Положение арабского языка и науки до эры Мавляно Джалаладдина Балхи Руми / Д. Каримова // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2018. – № 8-2. – С. 204-208.

58. Каримова, Д. Хусусиятҳои мавзӯии ғазалиёти арабии Ҷалолиддини Румӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ, бахши филологӣ) № 4/6(122) / Д. Каримова.-Душанбе: Сино.- 2013. – С. 196-201.

59. Кармышева, Б. Концепция "совершенного человека" в педагогических воззрениях Джалаладдина Руми / Б. Кармышева // Вестник Таджикского национального университета. – 2014. – № 3-5. – С. 246-249.

60. Колесова, И. С. Тема совершенного человека в духовной культуре ислама / И. С. Колесова // Исламоведение. – 2013. – № 3(17). – С. 85-87.

61. Королев, Р. И. Интерпретации идеала "совершенного" человека в концепциях современного олимпизма: специальность 24.00.01 "Теория и история культуры": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологии / Королев Роман Игоревич. – Москва, 2009. – 25 с.

62. Королев, Р. И. Олимпийский идеал "совершенного" человека и его значение для современной системы воспитания / Р. И. Королев // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2009. – № 4. – С. 2-6.

63. Крымский А. Е. История Персии, её литературы и дервишской теософии: В 3 т. — Изд., перераб. совместно с Н. Фрейтагом. — М.: 1909—1917.

64. Куранбек, Э. А. Концепция "совершенного человека" в философии аль-Фараби и Абая / Э. А. Куранбек, А. Т. Нигметова // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2020. – № 12-4(68). – С. 143-147.

65. Қодиров Қ. Мафхуми «Консепсияи «инсонӣ комил» дар адабиёти тоҷику форсии асрҳои XI-XII. – Д.: Дониш, 1990. – 160 с.

66. Лукьянчик, А. Ю. Представления о совершенном человеке в философии / А. Ю. Лукьянчик, А. Б. Бижанов, Р. А. Слепынин // Общество и культура: проблемы, тенденции, перспективы: Материалы IX Всероссийской студенческой научно-практической конференции, Новосибирск, 23 мая 2024 года. – Новосибирск: Сибирский государственный университет путей сообщения, 2024. – С. 72-75.

67. Лутфуллоев М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик. – Д.: Маориф, 1994. – 208 с.
68. Мавлоно Чалолиддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии маънавӣ: Дафтари аввал ва дувум-Душанбе: «Адиб», 2013.-480 с.
69. Мавлоно Чалолиддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии маънавӣ: Дафтари панҷум ва шашум - Душанбе: «Адиб», 2013.-480 с.
70. Мавлоно Чалолиддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии маънавӣ: Дафтари сеюм ва чорум-Душанбе: «Адиб», 2013.-480 с.
71. Мавлоно Чалолиддин Румии Балхӣ.Фихӣ мо фихӣ. Мақолот. – Душанбе: 2018.-192 с.
72. Максудов, Бадриддин. Мавлавӣ ва Ироқӣ // Пайванд – Номаи Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон, №13, / Б. Максудов.-Анҷумани Деваштиҷ: тобистон-тирамоҳи 2007 (1386).-211 с. (саҳ.50)
73. Манонова, Р. А. Устодии инсонии комил - вазифаи масъулиятнок ва муқаддас / Р. А. Манонова, Г. Раҳимова, С. Х. Неъматзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – №. 7. – Р. 338-340.
74. Мардонӣ, Точиддин. «Перомуни чанд шеърӣ арабӣ дар бораи Балх» // Саҳифаҳои аз равоҷи адабии арабу аҷам / Т. Н. Мардонӣ.- Душанбе: Ирфон.- 2010.- 234с.
75. Марченко, О. И. Пайдеаи кифоӣ ба ҳақиқати инсонӣ / О. И. Марченко // Математика ва будишаи педагогика: Сборник тезисов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвящённой 425-летию Я.А. Коменского, Москва, 30 ноябрь – 01 2017 года / Под редакцией Н.Р. Сабаниной. – Москва: Московский педагогический государственственный университет, 2017. – С. 52-53.
76. Махмадҷонова, М. Т. Религиозно-философское учение Джалолуддина Руми: специальность 09.00.03 "История философии": диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук / Махмадҷонова Муҳиба Талатҷановна. – Душанбе, 2007. – 255 с.

77. Махмадҷонова, М. Т. Религиозно-философское учение Джалолуддина Руми: специальность 09.00.03 "История философии": автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук / Махмадҷонова Мухиба Талатжановна. – Душанбе, 2009. – 54 с.

78. Махмадҷонова, М. Т. Вучуд ва моҳияти инсон дар фалсафаи Чалолиддини Балхӣ ва Жан-пол Сартр / М. Т. Махмадҷонова, А. Б. Рамазониен // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2021. – No. 3. – P. 40-45.

79. Маҷолиси сабъаи Мавлоно Чалолиддини Руми // Вестник института языков. – 2014. – No. 1(13). – P. 75-80.

80. Монгуш, Ч. л. Совершенный человек в исламе / Ч. л. Монгуш // Общество в эпоху перемен: проблемы и перспективы:: материалы Летней школы философа, Улан-Удэ, 17–19 июня 2016 года / Отв. ред. О. Б. Бальчиндоржиева. – Улан-Удэ: Бурятский государственный университет, 2016. – С. 64-65.

81. Моҳамади, З. Поэт Мавлоно Джаллолиддини Балхи / З. Моҳамади // Шуйская сессия студентов, аспирантов, педагогов, молодых ученых: материалы XVI Международной научной конференции, Москва-Иваново-Шуя, 25–26 октября 2023 года. – Москва-Иваново-Шуя: Ивановский государственный университет, 2023. – С. 229-231.

82. Мунаввар М. Асрор-ут-тавҳид фӣ мақомот-иш-Шайх Абу Саид / М. Мунаввар. – Техрон: Амири Кабир, 1366 ҳ.ш. – 380 с.

83. Мусозода, Х. Х. Способы использования аятов и сказаний Корана в "Месневи маънави" Джалолиддина Руми: специальность 10.01.03 "Литература народов стран зарубежья (с указанием конкретной литературы)": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Мусозода Хочи Хусайн. – Худжанд, 2004. – 25 с.

84. Мутаххари, М. Совершенный человек в Исламе / М. Мутаххари; Муртаза Мутаххари; [пер. с перс. М. Махшулова]. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение (ПВ), 2008.
85. Мутахҳарӣ М. Шарҳи Маснавӣ / М. Мутахҳарӣ. – Техрон: Садра, 1361 х.ш. – 500 с.
86. Мухаммадджаъфар, Ш. Эстетика, воспитание и образование с точки зрения Мавлоно Джалолуддина Руми / Ш. Мухаммадджаъфар // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2013. – № 4-2(109). – С. 116-120.
87. Муҳаммадҷусуф, Назруллоҳ. Дузабонӣ дар «Девони кабир» // Офтоби маърифат. Маҷмӯаи мақолат бахшида ба 800-умин содрӯзи Мавлоно Чалолуддини Балхӣ / М. Назруллоҳ.- Душанбе: Пайванд, 2007.- с.326-336.
88. Наджмиддинова, У. Особенности прозаического наследия Мавлоно Джалолуддина Руми (на примерепроизведения "Мактубот") / У. Наджмиддинова // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2019. – № 3. – С. 226-229.
89. Наджмиддинова, У. Отражение жизненных и достоверных сторон жизни Мавлоно Руми в произведении "письма" / У. Наджмиддинова // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2019. – № 4. – С. 237-240.
90. Наққош, Ҳ.И. Муламмаоти Қомӣ // Чашнномаи Қомӣ / И. Ҳ. Наққош.-Душанбе: Ирфон, 1966.-150с.
91. Нафисӣ С. Қустуҷӯ дар аҳвол ва осори Мавлоно Чалолуддини Балхӣ / С. Нафисӣ. – Техрон: Иқбол, 1319 х.ш. – 320 с.
92. Негматова, М. Т. Инсони комил аз нигоҳи Шайдои Хучандӣ / М. Т. Негматова // "Номаи донишгоҳ" -и Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – 2021. – No. 4(69). – P. 70-76.

93. Носирӣ, Ҳусайн Содот. Мавлоно Ҷалолуддин ва Шейх Саъдӣ // Иртиботи афкори Хоҷа ва Мавлоно. Шумораи 71. / Ҳусайн Содоти Носирӣ.- Техрон: Маҷаллаи таҳассусии Нур. – 1348. С. 977-987.
94. Нурдаулетова, Б. И. Концепт совершенного человека в поэтике жырау / Б. И. Нурдаулетова // Интернаука. – 2023. – № 32-2(302). – С. 20-22.
95. Нуриддинова, Ш.И. Арабские рубайяты Джалалуддина Руми / Ш.И. Нуриддинова // Вестник Таджикского государственного национального университета. Научный журнал. Серия «Гуманитарные и общественные науки», №1.-Душанбе, 2006. - с. 88-92.
96. Нурдаулетова, Б. И. Жыраулар поэтикасындағы "шынайы адам" концептісі / Б. И. Нурдаулетова, М. Т. Шохаев, А. Кенғанова // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4, No. 2. – P. 72-85.
97. О характере и разуме счастливого человека // Изведать пути и дороги праведных. – М.: Наука, 1991. – 191с.
98. Обучение студентов - медиков культуре художественного слова в процессе нравственного воспитания на примере поэзии мавлоно Джалолуддина Балхи (Руми) / Н. Ш. Алиева, У. Р. Юлдошев, В. А. Должикова [и др.] // Симург. – 2021. – № 12. – С. 164-172.
99. Обучение студентов - медиков культуре художественного слова в процессе нравственного воспитания на примере поэзии мавлоно Джалолуддина Балхи (Руми) / Н. Ш. Алиева, У. Р. Юлдошев, В. А. Должикова [и др.] // Симург. – 2021. – № 12. – С. 164-172.
100. Одилов Н. Чаҳонбинии Ҷалолуддини Румӣ. / Н.Одилов. – Душанбе: Ирфон,1974. – 112 с.
101. Одилов, Нодир. Фалсафаи адён ва инсонии Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ /Н. Одилов.-Пайванд – Номаи Анҷумани тоҷикон ва форсидабонони ҷаҳон. №13. – Анҷумани Деваштич: 2007. – 211с.
102. Олимов, К. Баррасиҳо дар тасаввуф [Матн] / К.Олимов.– Душанбе: Шарқи озад,1999.– 142 с.

103. Олимов, К. Хорасанский суфизм / К. Олимов. – Душанбе: Дониш, 1994. – 285 с.
104. Охунова, Д. Р. Анализ мистических терминов "совершенный человек" Азизуддина Насафи / Д. Р. Охунова // Вестник Педагогического университета. – 2022. – № 2(97). – С. 226-229.
105. Пахлавонова А. Таърихи маорифи халқи тоҷик. – Д.: Маориф, 1985. – 192 с.
106. Раҳмон, Эмомалӣ. Мероси Чалолуддини Балхӣ ва ҷаҳони муосир / Э. Раҳмонов.-Пайванд – Номаи Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон, № 13, Анҷумани Деваштич: тобистон-тирамоҳи 2007 (1386).-211с.
107. Риккерт, Г. Науки о природе и науки о культуре // Культурология. XX век: Антология / Под ред. С. Я. Левит. – М: Юрист, 1995. – 703 с.
108. Рипка, Я. История персидской и таджикской литературы / Я. Рипка; Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И.С. Брагинский. Издательство «Прогресс», Москва 1970. – 440с.
109. Сабзаев, С. Место использования метафоры в произведениях Мавлоно Джалолуддина Руми / С. Сабзаев // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2012. – № 4-3(88). – С. 34-39.
110. Саидолимов, К. С. Образ человека в рассказах и притчах "Маснави маънави" Джалолиддина Руми: специальность 10.01.03 "Литература народов стран зарубежья (с указанием конкретной литературы)": диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Саидолимов Комилджон Саидмирзоевич. – Душанбе, 2003. – 147 с.
111. Салими, Х. Проблемы поэтических образов в творчестве Джалолуддина Руми: специальность 10.01.03 "Литература народов стран зарубежья (с указанием конкретной литературы)": диссертация на соискание

ученой степени доктора филологических наук / Салими Хатлони. – Душанбе, 2009. – 329 с.

112. Саъдулоев, А. Ҳ. Таъсири сулҳу мудоро бар хамгирии фарҳангии кишварҳои ҷаҳон аз нигоҳи Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ / А. Ҳ. Саъдулоев // Идоракунии давлатӣ. – 2024. – № 1(66). – С. 370-374.

113. Селюжицкая, Г. М. Тактика допроса потерпевшего на первоначальном этапе расследования мошенничеств, совершенных в отношении пожилых людей / Г. М. Селюжицкая // Аграрное и земельное право. – 2021. – № 5(197). – С. 105-107.

114. Сидоренко, С. Я. Идея образования человека в контексте европейского "светского" гуманизма XIX-XX веков: специальность 09.00.13 "Философская антропология, философия культуры": диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук / Сидоренко Сергей Яковлевич. – Ростов-на-Дону, 1999. – 106 с.

115. Слободнюк, С. Л. Идея Совершенного Человека в философствовании Серебряного века / С. Л. Слободнюк // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2019. – № 3. – С. 37-47.

116. Солехов, М. О. Взгляд Мавлана Джалалиддина Руми на поэзию / М. О. Солехов // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2019. – № 5. – С. 181-186.

117. Сулаймонӣ С. Афкори педагогии Садрӣддин Айнӣ. – Д.: Дониш, 1978. – 128 с.

118. Сулаймонӣ, Қаҳрамон. Маърифат ва раводорӣ назди Мавлоно // Пайванд / Қ. Сулаймонӣ.-Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2007.-211с.

119. Сухоруков, А. Н. Влияние творчества Джалаладдина Руми на духовную жизнь в Крыму / А. Н. Сухоруков // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Филологические науки. – 2016. – Т. 2 (68), № 3. – С. 503-514.

120. Сушкова, О. В. Джалаладдин Руми: На пути Любви к единственному Возлюбленному / О. В. Сушкова // Сретенские чтения: Материалы XXIII научно-богословской конференции студентов, аспирантов и молодых специалистов, Москва, 25 февраля 2017 года / Редактор О. Сидорова. – Москва: Свято-Филаретовский православно-христианский институт, 2017. – С. 231-237.

121. Тахери Джавад Мохтар. Педагогические идеи Джалаладдина Руми в системе современных общеобразовательных школ Ирана: специальность 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования": диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Тахери Джавад Мохтар. – Душанбе, 2010. – 175 с.

122. Тахери Джавад Мохтар. Педагогические идеи Джалаладдина Руми в системе современных общеобразовательных школ Ирана: специальность 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Тахери Джавад Мохтар. – Душанбе, 2010. – 25 с.

123. Тоджиддин, А. Источники суфийской философии Джалалуддина Балхи о личности человека / А. Тоджиддин // Вестник Таджикского национального университета. – 2016. – № 3-4. – С. 95-100.

124. Тохириен, З. Ш. Познание человека с точки зрения Мауляна Джалалиддина Балхи / З. Ш. Тохириен // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2019. – № 1-2(62). – С. 20-26.

125. Тоҳирова З. Педагогикаи оилавӣ дар Тоҷикистон. – Д.: Маориф, 2005. – 160 с.

126. Турсунов, Б. Т. Роль и место духовного наследия в воспитании совершенного человека / Б. Т. Турсунов // Информационные войны: когнитивные и аксиологические аспекты: Сборник трудов Международной научной конференции, Новосибирск, 18–19 мая 2023 года. – Новосибирск:

Сибирский государственный университет телекоммуникаций и информатики, 2023. – С. 270-275.

127. Умедов, М. Х. "Совершенный человек" с точки зрения Фаридаддина Аттора и Джаладдина Руми / М. Х. Умедов // Вестник Таджикского национального университета. – 2018. – № 3. – С. 113-119.

128. Умедов, М. Х. Идея совершенного человека и его значение в современном мире на основе взглядов Фаридиддина Аттора и Джалолиддина Руми / М. Х. Умедов // Вестник Таджикского национального университета. – 2018. – № 9. – С. 168-173.

129. Файзалиев Ч.Х. Таълимоти педагогии мутафаккирони асримиёнагӣ оид ба тарбияи инсонӣ комил. – Д.: Ирфон, 2000. – 145 с.

130. Файзализода, Ч. Х. Ташаккули инсонӣ комил - ғояи асосии ахлоқӣ-тарбиявӣ дар афкори педагогии мутафаккирони тоҷики асрҳои XI-XIII / Ч. Х. Файзализода, С. Ҳ. Шосаидзода // Паёми китобхонаи миллӣ. – 2023. – №. 2(2). – Р. 127-137.

131. Федорова, Ю. Е. "Совершенный человек" vs "Праведный факих": суфийские истоки политической концепции имама Хомейни / Ю. Е. Федорова // Вопросы философии. – 2022. – № 5. – С. 181-191.

132. Философия человека: актуальные вопросы и перспективы на почве социального гуманизма: Материалы международной межвузовской конференции, Смоленск, 21 марта 2001 года. – Смоленск: Смоленский государственный университет, 2001. – 112 с.

133. Фильштинский, И.М. Арабская литература в средние века. Словесное искусство арабов в древности и раннем средневековье / И.М. Фильштинский-М.: Наука, ГРВЛ, 1977.-290с.

134. Фурӯзонфар Б. Мавлоно Чалолуддини Балхӣ. Зиндагӣ, фалсафа, осор / Б. Фурӯзонфар. – Техрон: Амири Кабир, 1333 х.ш. – 350 с.

135. Хайруллин, Г. Т. Совершенный человек в народном воспитании / Г. Т. Хайруллин // Теоретические и прикладные аспекты современной науки. – 2015. – № 9-5. – С. 141-145.

136. Хамидова, М. Некоторые соображения о производных словах "Маснави Манави" Мавлоно Балхии Руми / М. Хамидова // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. – 2011. – № 2(26). – С. 57-62.

137. Хатам, З. Б. Перевоплощение животных в рассказах "Маснави Ма`нави" Джалоладдина Руми: специальность 10.01.03 "Литература народов стран зарубежья (с указанием конкретной литературы)": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Хатам Занди Бейгморад. – Душанбе, 2012. – 22 с.

138. Холов, И. Г. Концепция «совершенного человека» в учении мусульманских мыслителей / И. Г. Холов // Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. – 2024. – № 3. – С. 167-172.

139. Холова, Ф. Единство существования и отношение человека с Богом с точки зрения Мавлона Джалоулуддина Балхи / Ф. Холова // Вестник Педагогического университета. – 2019. – № 5(82). – С. 175-178.

140. Худайбергенова, П. Т. Образ Мавлоно Джалолиддина Руми в контексте гуманистических традиций Востока и мусульманской биоэтики / П. Т. Худайбергенова // Гуманитарный трактат. – 2018. – № 33. – С. 28-30.

141. Хуршед, З. Самопознающий и мечтающий человек в учении Мавлана Джалалдина Балхи / З. Хуршед // Национальное самосознание в условиях глобализации: Материалы международной научно-практической конференции, Душанбе, 03 октября 2023 года. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. – С. 31-37.

142. Хусейнов, Н. Нравственный облик человека в наследии Джалоулуддина Руми / Н. Хусейнов // Вестник Таджикского национального университета. – 2014. – № 3-5. – С. 250-253.

143. Ҳодизода Р. Ҷалолиддини Румӣ (сайри мухтасар дар рӯзгор ва осори ӯ), Душанбе «Ирфон» 2007-98 с.

144. Черникова, И. В. Проблема эволюции человека в проектах гуманизма, трансгуманизма и постгуманизма / И. В. Черникова // Революция и эволюция: модели развития в науке, культуре, социуме: Труды IV Международной научной конференции, Нижний Новгород, 22–24 сентября 2023 года. – Москва: Межрегиональная общественная организация «Русское общество истории и философии науки», 2023. – С. 114-117.

145. Чӯраев, М. Б. Масъалаи тарбияи инсонӣ комил дар таълимоти фалсафии Абдурахмони Қомӣ / М. Б. Чӯраев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2023. – №. 5. – Р. 104-110.

146. Шамсутдинова, Н. Модель совершенного человека в контексте классического суфизма на примере суфийских взглядов Авицены / Н. Шамсутдинова // TAMADDUN NURI JURNALI. – 2024. – Vol. 6, No. 57. – Р. 181-184.

147. Шариат Богири Мухаммад Махди. Педагогические взгляды Джалолиддина Руми и Абрахама Маслоу относительно проблемы совершенного человека (сравнительный анализ): специальность 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования": диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Шариат Богири Мухаммад Махди. – Душанбе, 2012. – 166 с.

148. Шариат Богири Мухаммад Махди. Педагогические взгляды Джалолиддина Руми и Абрахама Маслоу относительно проблемы совершенного человека: специальность 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Шариат Богири Мухаммад Махди. – Душанбе, 2012. – 24 с.

149. Шарифзода Ф. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. – Д.: Маориф, 1995. – 224 с.

150. Шервонӣ А. Тафсири Маснавӣ / А. Шервонӣ. – Техрон: Заввор, 1363 ҳ.ш. – 400 с.

151. Шодии Д. Выдающийся ученый и совершенный человек / Д. Шодии // Вестник Педагогического университета. Серия 2: Педагогики и психологии, методики преподавания гуманитарных и естественных дисциплин. – 2021. – № S5-6(9-10). – С. 102-105.
152. Якоби, А. Ф. Мироззрение Джалалуддина Руми и суфийская традиция: специальность 09.00.03 "История философии": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук / Якоби Ахмад Фахим. – Москва, 1991. – 28 с.
153. Abdul-Hakim K. The Metaphysics of Rumi: A Critical and Historical Analysis. – Lahore: Institute of Islamic Culture, 1982. – 208 с.
154. Arberry A.J. The Koran Interpreted. – London: George Allen & Unwin, 1955. – 688 с.
155. Bağirov, İ. “İrfan və fəlsəfə perspektivindən kamil insan nəzəriyyəsi” kitabı haqqında / İ. Bağirov // Metafizika. – 2022. – Vol. 5, No. 19-3. – P. 161-165.
156. Chittick W.C. The Sufi Path of Love: The Spiritual Teachings of Rumi. – Albany: State University of New York Press, 1983. – 433 с.
157. Ergashev, S. M. Tarixiy-me'moriy obida bitiklarining komil inson tarbiyasidagi ahamiyati / S. M. Ergashev // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2020. – No. 5-11(61). – P. 93-96.
158. Ernst C.W. Sufism: An Essential Introduction to the Philosophy and Practice of the Mystical Tradition of Islam. – Boston: Shambhala, 1997. – 240 с.
159. Eva de Vitray-Meyerovitch E. Rûmî et le soufisme. – Paris: Seuil, 1977. – 304 с.
160. Fakhry M. Ethical Theories in Islam. – Leiden: E.J. Brill, 1991. – 236 с.
161. Şafak E. The Forty Rules of Love. – London: Viking, 2009. – 355 с.
162. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1975. – 506 с.
163. Subhan A. Sufism: Its Saints and Shrines. – Lucknow: The New Literature Publishing Company, 1938. – 423 с.

164. Trimingham J.S. The Sufi Orders in Islam. – Oxford: Clarendon Press, 1971. – 355 с.

165. Wilcox L. Women and Sufism: A Comparative Perspective. // Gender and Religion / L. Walstedt, L. Wilcox. – Walnut Creek: AltaMira Press, 2000. – 272 с.

Рӯйхати интишороти илмии довталаби дараҷа илмӣ:

1. Мақолаҳои дар нашрияҳои илмии тақризшавандаи феҳристи тавсиянамудаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашргардида:

[1-М]. Шарипов М. Таълимоти ахлоқӣ ва маънавии Ҷалолиддини Балхӣ: Фаҳмидан ва худогоҳии ӯ. // Паёми Донишгоҳи Хоруғ.- №4 (32), 2024. - С. 183-187.

[2-М]. Иброҳимов Г., Абдулмаҷидзода М.А. Таҳлили арзиши масъалаи инсон ва инсонгароӣ дар осори Ҷалолиддини Балхӣ//Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ.-№3-1 (40)-2025.- с. 56-64.

[3-М]. Абдулмаҷидзода М.А. Раванди таълиму тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар заминаи афкори педагогии Ҷалолиддини Балхӣ оид ба инсонгароӣ ва инсонии комил//Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ.-№3-2 (40)-2025.- с. 102-112.

[4-М]. Шарипов А.А. Иброғимов Г.И., Ҷойгоҳи инсон дар «Маснавии маънавий»- и Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ//Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон.- №3 (57) – 2025. – с. 266-270.

2. Мақолаҳои дар маҷмуаи маводи конференсияҳо ва нашрияҳои дигар батабърасида:

[5-М]. Шарипов М. Ҷанбаҳои педагогӣ-психологии омода намудани мутахассисони рақобатпазири бозори меҳнат дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ

бахшида ба 30-солагии таъсисёбии Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон, 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва соли 2024-“Соли маърифати ҳуқуқӣ”. ш.Кӯлоб (ДДК, 16-17 майи соли 2024). – Кӯлоб, 2024. – С. 379-383.

[6-М]. Шарипов М.А Осори Ҷалолиддини Балхӣ ва инъикоси афкори педагогӣ дар он. //Маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Нақш ва аҳамияти технологияи рақамӣ ва интелекти сунъӣ дар рушди соҳаҳои мошинсозӣ, сохтмон, энергетика, химия, саноати хуруқворӣ ва сабук” бахшида ба 20 солаи омӯзиш ва рушди илмҳои табиатшиносӣ,риёзӣ ва дақиқ барои солҳои 2020-2040 (31марти соли 2022,шаҳри Кӯлоб) С. 461-471.

[7-М]. Шарипов М.А Инсонгарой дар осори Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ//Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи “Ҳамгироии илм,инноватсия ва истеҳсолот заминаи асосии татбиқи технологияи дуалии таҳсилот”бахшида ба 20 солаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, риёзӣ ва дақиқ барои солҳои 2020-2040 ва 20 солагии таъсисёбии Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионӣ дар шаҳри Кӯлоб (25-26 октябри соли 2023) С.321-324.

[8-М]. Абдулмачидзода М.А., Моҳият ва аҳамияти ахлоқ дар осори Ҷалолиддини Балхӣ// Маводи конфронси илмӣ – назариявии «Нақши Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар рушди илм ва маориф» бахшида ба 80-солагии донишгоҳ. Кӯлоб - 2025, с. 151-155.